Декемврийски дни на българската средновековна археология
· Проф. д-р Станчо Ваклинов ·

218332

ПРИНОСИ КЪМ БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

Българска академия на науките
Национален археологически институт с музей -
- секция за средновековна археология

София, 2009
ИВРАЙ

На корицата:

Бронзова камбана на деспот Алексий Слав от Мелник (първата половина на XIII век)

Снимка: Росен Колев

On the cover:

The bronze bell of despot Alexius Slav from Melnik (the first half of the 13th century)

Photo: Rosen Kolev

Декемврийски дни на българската средновековна археология

· Проф. д-р Станчо Ваклинов ·

ПРИНОСИ КЪМ БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

Регионална библиотека
"Стилиян Чилингиров"
121000002277

Т. VI

107248
РБ „Ст.Чилингиров"
Шумен
ДЕПОЗИТ

Българска академия на науките
Национален археологически институт с музей
Секция за средновековна археология

Издателство ИВРАЙ

218332

904(497.2)(063)

Редакционна колегия:

Ст. н. с. I ст. д.и.н. **Людмила Дончева-Петкова**
Ст. н. с. II ст. д-р **Виолета Нешева**
Н. с. д-р **Андрей Аладжов**

Соня Георгиева
(1922 – 1988)

Посвещава се
на 85-годишнината от рождението на
ст. н. с. Соня Георгиева (1922 - 1988)

СЪДЪРЖАНИЕ

Виолета Нешева. СОНЯ ГЕОРГИЕВА (1922 – 1988). IN MEMORIAM 9

Блага Димитрова. СТИХОТВОРЕНИЯ, ПОСВЕТЕНИ НА СОНЯ ГЕОРГИЕВА 16

Виолета Димова. ИЗ “НЕНАПИСАН ДНЕВНИК” 21

Свобода Сиракова, Радка Златева-Узунова. РЕЗУЛТАТИ ОТ ТЕХНИКО-ТИПОЛОГИЧЕСКИ И СУРОВИНЕН АНАЛИЗ НА КЪСНОНЕОЛИТНИЯ КРЕМЪЧЕН АНСАМБЪЛ ОТ ОБЕКТ ЗАМИНЕЦ 24

Теодора Ковачева. РИМСКИ БРОНЗОВИ ЛАМПИ ОТ УЛПИЯ ЕСКУС И СТОРГОЗИЯ (ДОЛНА МИЗИЯ) 45

✓ *Павел Георгиев.* КЪСНОСРЕДНОВЕКОВНО СВИДЕТЕЛСТВО ЗА РАННОСРЕДНОВЕКОВНА ПЛИСКА (ИЗ НЕМАТЕРИАЛНОТО НАСЛЕДСТВО НА СТАРАТА СТОЛИЦА) 52

✓ *Ирина Щерева.* ВЛАДЕТЕЛСКИЯТ ЦЕНТЪР НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ В СЛЕДСТОЛИЧНИЯ ПЕРИОД 67

Николай Марков. БЕЛЕЖКИ ЗА ЕДНА ИНТЕРЕСНА РАННОСРЕДНОВЕКОВНА СРЕБЪРНА ЛЪЖИЦА 79

✓ *Живко Аладжов.* РИСУНКИТЕ – ГРАФИТИ ОТ КАРНОБАТСКАТА КРЕПОСТ И ТЯХНАТА ВРЪЗКА С ИСТОРИЧЕСКИТЕ СЪБИТИЯ. 86

Стоян Попов. УКРЕПЕНАТА ВЛАДЕТЕЛСКА РЕЗИДЕНЦИЯ В СРЕДНОВЕКОВНИЯ ГРАД В ДНЕШНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЦЕМИ (XII – XIV В.) – ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ 93

Йордан Алексиев. ТРАПЕЗИЦА В ГРАДОУСТРОЙСТВЕНАТА СТРУКТУРА НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ 107

Мария Долмова-Лукановска. ВЛАДЕТЕЛСКИТЕ ИНСИГНИИ НА ТЪРНОВСКИТЕ ЦАРЕ 119

Константин Дочев. НОВ ТИП МЕДНИ МОНЕТИ НА ЦАР ИВАН СРАЦИМИР (1355 - 1396) 132

Стоян Йорданов. СРЕДНОВЕКОВНА КЕРАМИЧНА РАБОТИЛНИЦА В ЧЕРВЕН 139

Людмила Дончева-Петкова. ЗА ЕДИН КРЪЩЕЛЕН КРЪСТ ОТ ВАРНЕНСКИЯ МУЗЕЙ 147

Оля Миланова. ЗАМЪКЪТ “БАБА ВИДА” И СРЕДНОВЕКОВНИЯТ БДИН ПРЕЗ XIII – XIV В. 157

Здравка Коркутова. КРЪСТОКУПОЛНИ ЦЪРКВИ В ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ 169

Маргарита Андонова. МОНЕТИ ОТ МАЛКОТО УКРЕПЛЕНИЕ В МЕЛНИШКАТА КРЕПОСТ 184

Цветана Комитова. СГРАФИТО КЕРАМИКА С ЧОВЕШКИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ОТ МЕЛНИК 212

Бисера Томова. ОБЛЕКЛОТО ВЪРХУ СГРАФИТО КЕРАМИКА ОТ XV – XVIII В. 227

Василка Герасимова. НАДПИСИ ВЪРХУ МЕТАЛ ОТ МЕЛНИК 238

Недялка Гиздова. ВОДОСНАБДЯВАНЕТО НА КРЕПОСТТА ЦЕПИНА ПРИ С. ДОРКОВО, ПАЗАРДЖИШКО 254

Николай Овчаров, Хитко Вачев. НОВООТКРИТА ЦЪРКВА В ПОДНОЖИЕТО НА ПЕРПЕРИКОН (предварително съобщение). 269

Иван Джамбов. ОТНОСНО МЕСТОПОЛОЖЕНИЕТО НА ЕПИСКОПИЯТА “БУКОВО” СПОРЕД ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗВОРИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ (предварителни данни) .. 277

CONTENTS

Violeta Nesheva. SONIA GEOGIEVA (1922 – 1988). IN MEMORIAM 9

Blaga Dimitrova. POETRY, DEDICATED TO SONIA GEORGIEVA 16

Violeta Dimova. PART OF THE WORK THE UNWRITTEN DIARY 21

Svoboda Sirakova, Radka Zlateva-Uzunova. RESULTS OF A TECHNOLOGICAL AND TYPOLOGICAL ANALYSIS OF RAW MATERIAL FROM THE LATE NEOLITHIC FLINT ENSAMBLE FROM THE SITE AT ZAMINETZ 24

Theodora Kovacheva. ROMAN BRONZE LAMPS FROM ULPIA OESCUS AND STROGOSIA (MOESIA INFERIOR) 45

Pavel Georgiev. LATE MIDDLE AGES EVIDENCE ON PLISKA FROM THE EARLY MIDDLE AGES 52

Irina Shtereva. THE RULERS’ CENTER OF VELIKI PRESLAV IN THE POST-CAPITAL PERIOD 67

Nikolai Markov. NOTES ON AN INTERESTING MEDIEVAL SILVER SPOON 79

Zhivko Aladzhov. GRAFFITI FROM THE KARNOBAT FORTRESS AND THEIR CONNECTION WITH HISTORICAL EVENTS 86

Stoyan Popov. THE FORTIFIED RULER’S RESIDENCE IN THE MEDIEVAL TOWN FROM THE PRESENT BULGARIAN LANDS (12TH – 14TH C. AD) – APPEARANCE AND DEVELOPMENT 93

Yordan Alexiev. TRAPEZITZA IN THE TOWN STRUCTURE OF THE CAPITAL OF TURNOVO 107

Maria Dolmova-Lukanovska. ROYAL CROWNS OF TARNOVO KINGDOM 119

Konstantin Dochev. NEW TYPE OF COPPER COINS OF TZAR IVAN STRATZIMIR (1355 - 1396) 132

Stoyan Yordanov. A MEDIEVAL POTTER'S WORKSHOP AT CHERVEN 139

Ljudmila Docheva-Petkova. ON A CHRISTENING CROSS FROM THE MUSEUM AT VARNA 147

Olya Milanova. THE BABA VIDA FORTRESS AND BDIN FROM THE 13TH - 14TH CENTURY 157

Zdravka Korkutova. CRUCIFORM CHURCHES IN WEST BULGARIA 169

Margarita Andonova. COINS FROM THE SMALL FORTIFICATION AT THE MELNIK FORTRESS 184

Tzvetana Komitova. SGRAPHITO POTTERY WITH HUMANIMAGES FROM MELNIK 212

Bisera Tomova. CLOTHING ON SGRAPHITO POTTERY FROM THE 15TH -18TH CENTURY 227

Vasilka Gerasimova. INSCRIPTIONS OVER METAL FROM MELNIK 238

Nedyalka Gizdova. WATER-SUPPLY SYSTEM AT THE TZEPINA FORTRESS AT THE VILLAGE OF DORKOVO, PAZARDZIK REGION 254

Nikolai Ovcharov, Hitko Vachev. A NEWLY FOUND CHURCH IN THE NORTHERN FOOTHILLS OF PERPERIKON 269

Ivan Djambov. ON TH LOCATION OF THE BOUKOVO BISHOPRIC ACCORDING TO HISTORICAL SOURCES AND ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS 277

СОНЯ ГЕОРГИЕВА
IN MEMORIAM

Соня (Сузана-Соня) Николова Георгиева е родена на 26 септември 1922 г. в София в семейството на Василка и Никола Георгиеви. Баща й е известен български юрист-прокурор, завършил трагично живота си, заплащайки скъпо за своята независимост, неподкупност и висок морал. Тя е близка роднина на акад. Кръстю Миятев, един от корифеите в българската археология.

Омъжена беше за видния български лекар д-р Румен Казанджиев, с когото имат две дъщери – Светла и Милена, понастоящем живущи в САЩ. Напусна ни завинаги на 1 януари 1988 г., след дълго и мъчително боледуване.

Соня Георгиева завършва през 1941 г. Класическия отдел на Първа софийска девическа гимназия с отличен успех, а през 1946 г. – класическа филология, с втора специалност философия във Философско-историческия факултет на Софийския университет "Св. Климент Охридски". През с. г. провежда стажа си в Института за гимназиални учители в София по две специалности – латински и руски език.

Работи през 1945/46 г. като чиновничка. От 1 август 1946 г. е назначена в Археологическия институт на Българската академия на науките (сега НАИМ-БАН) като асистентка. След това последователно е научен сътрудник и старши научен сътрудник в Секцията по средновековна археология, до пенсионирането си през 1987 г.

Освен класическите езици, Соня Георгиева владее отлично френски, немски, руски език и това й дава възможност да поддържа активни научни контакти с учени от различни страни. Специализира при проф. Андре Грабар в Париж, който я смята за своя ученичка. Също – в Югославия, Гърция, Русия и в други страни на бившия СССР. Участва в много научни форуми у нас и в чужбина, където популяризира българското културно-историческо наследство и постиженията в неговото проучване.

Соня Георгиева беше един от водещите специалисти в българската медиевистика. Научните й занимания бяха насочени предимно към археологията на Второто българско царство, която тя издигна в един от приоритетите на средновековната археология. Научните й постижения и приноси в тази научна област са фундаментални.

Основен научен проблем в

изследователската й работа е средновековният град от тази епоха – възникване и развитие, топография, градоустройство и архитектура, занаяти, некрополи. Тя първа у нас заговаря за специфична градска култура в България през XII – XIV в. С непреходна научна стойност се отличават проучванията й за накитите, за битовата керамика и особено за сграфито керамиката през този период. Разработките й са със значението на методическо ръководство за всеки специалист, който се занимава с тази тематика.

Под нейното научно ръководство са извършвани теренни археологически проучвания на знакови национални обекти като столицата на Второто българско царство Търново, средновековните градове Червен, Цепина, Мелник, Враца, Ловеч и др. Участвала е в издирването на останки от християнския бит на българо-мохамеданите в Родопите. Резултат са няколко книги и голям брой статии, излезли у нас и в чужбина, както под нейно авторство и в съавторство, така и под авторството на нейни сътрудници, които тя системно и с усърдие обучава и направлява в научните изследвания – теренни и кабинетни. На първо място по значимост са първите два тома на поредицата “Царевград Търнов”, началото на поредиците “Средновековният Червен”, “Мелник” (том 1, излязъл след смъртта й и посветен на нейната памет), книгата “Старото златарство във Враца”, разделът за материалната и художествената култура на Втората българска държава в многотомната История на България (т. III). Участва и в написването на т. I на История на Българското изобразително изкуство. Общо броят на публикациите й надхвърля 90. На паметта на С. Георгиева е посветена и книгата “Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска”, в която се излагат резултатите от ръководените от нея разкопки на площада пред двореца на българските царе на Царевец[1].

Значителните й познания върху средновековната култура и изкуство както на България, така и на останалите балкански страни, на Централна и Западна Европа, Русия и Кавказките страни, Близкия и далечен Изток й позволяват да борави със завидна вещина с материала и тематиката, да прави умели съпоставки и заключения за общото и различното в материалната култура на славянските страни и народи, на Изтока и Запада.

Освен с периода на Второто българско царство, тя се занимава и с някои проблеми на ранното Средновековие (етногенезис, славяни и прабългари), а в първите години от научната си дейност – и на праисторията и античността.

Високата й култура и библиографска осведоменост намират израз в изключително ценния за науката труд, подготвен от нея съвместно с проф. В. Велков “Библиография на българската археология”, претърпял две издания, второто преработено и допълнено.

Соня Георгиева е заемала административни длъжности - научен секретар на АИМ и пръв директор на Филиала на АИМ във В. Търново, значително допринасяйки за неговото формиране и консолидация. Привлечена е за член на Музейния комитет на Комитета за култура (сега Министерство на културата), член е на Научните съвети на НАИМ, ЕИМ и т. н.

Много важна дейност на НАИМ е създаването през 1970 г. на ново структурно звено с национално значение – Научен архив, в който се предава и пази оригиналната полева документация на провежданите на всички археологически обекти на територията на България теренни проучвания. По решение на ръкодството С. Георгиева е определена за организатор и пръв завеждащ този архив, една високоотговорна задача, с която тя се занимава успешно в продължение на няколко години.

За научната си дейност и обществени прояви С. Георгиева е наградена с ред отличия – български и чужди: медал за участие в Отечествената война и грамота по същия повод на Президиума на Народното събрание; два ордена “Кирил и Методий” – III степен послучай 50-годишнината й, I степен послучай 60-годишнината й; полски медал послучай 1000-годишнината на Полша, медал “100 години БАН”. През последните години от работата си в АИМ тя боледуваше тежко, но не престана да участва, макар и с намален темп, в живота му.

Като нейна аспирантка и сътрудничка бих искала специално да изтъкна изключително грижовното й отношение към колегите, с които работеше в екипи, и особено към младите археолози. Взискателна към себе си, тя изискваше от тях същото високоотговорно отношение към науката, упоритост, системност и задълбоченост в изследванията, като полагаше много усилия за научното им израстване. Зачиташе и окуражаваше усилията им, предоставяше им материал за публикации, придобит при нейни теренни проучвания. Не скъпеше времето си за постоянни напътствия и ценни съвети, защото според нея подготовката и усъвършенстването на кадрите в археологията беше също толкова важно, колкото и пряката й научна дейност. Затова сътрудниците й – живите и тези, които също ни напуснаха, й отговаряха с дълбоко уважение и признателност. Разбира се, имаше и своите конкуренти, които – както става обичайно – не винаги зачитаха постиженията й, но тя умееше да се справя в такива ситуации, запазвайки честта и достойнството си. Само една голяма болка й остана като че ли до края – когато голямата й дъщеря емигрира в Америка през 1978 г., "правоверни" се опитаха да се възползват от конюнктурата, за да я отстранят от пътя си. Като че ли не й стигаше майчинската мъка! Но такова беше времето!

---

[1] Изд. София, 2000. Автор В. Нешева; Приложения: З. Генова, В. Нешева, К. Хаджиев

Радостно е, че днес, 85 години след нейното рождение, почетохме паметта й с научна конференция под мотото "Декемврийски дни на българската средновековна археология", докладите на която се публикуват в настоящия том VII на поредицата "Приноси към българската археология". Това е сериозна и успешна изява на НАИМ в областта на археологията, науката, която беше основен смисъл на живота й.

И накрая бих искала да изтъкна, че С. Георгиева беше и си остана една от най-близките приятелки, съученичка на голямата българска поетеса Блага Димитрова, която неведнъж й е посвещавала свои стихотворения. Тук за пръв път се публикуват две от тях.

ст. н. с. д-р Виолета Нешева

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ НА СОНЯ ГЕОРГИЕВА:

1947/1948

Георгиева, Соня. Съветска археология. – Исторически преглед 4, 1947/1948, 388 – 396

1951

Георгиева, Соня. Преславски тип керамика в музея на град Сталин (=Варна). – Известия на Варненското археологическо дружество 8, 1951, 87 – 90

1952

Георгиева, Соня. Железен шлем от София. – Известия на Археологическия институт 18, 1952, 389 – 390

Георгиева, Соня. Разкопки на обект S в „Горно Градище" при с. Кадъкьой. А. Материали от неолитната епоха. – Известия на Археологическия институт 18, 1952, 259 – 268

Георгиева, Соня. Разкопки на обект S „Горно Градище" при с. Кадъкьой. Б. Материали от латенската епоха. - Известия на Археологическия институт 18, 1952, 268 – 272

Георгиева, Соня. Разкопки на обект S „Горно Градище" при с. Кадъкьой. В. Материали от късноантичната епоха. - Известия на Археологическия институт 18, 1952, 272 – 283

1953

Георгиева, Соня. За керамичното производство в средновековен Преслав (Въз основа на археологически материали). – Исторически преглед 9, 1953, 625 – 635

Георгиева, Соня. Постижения на съветската археологическа наука през последните години. – Философска мисъл, 1953, 4, 161 – 167

1955

Георгиева, Соня. Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска. – Известия на Археологическия институт 20, 1955, 11 – 41

Георгиева, Соня, Райна Пешева. Средновековен български некропол край Ловеч и накитите, намерени в него. – Известия на Археологическия институт 20, 1955, 511 – 557

1956

Георгиева, Соня. Общността на накитите у славянските народи. – Славяни, 1956, 1, 31 – 34

1957

Георгиева, Соня, Велизар Велков. Библиография на българската археология (1879 – 1955). София, 1957

1958

Георгиева, Соня. Кръстове Енколпиони от Средновековен Преслав. – В: Изследвания в чест на акад. А. Дечев, София, 1958, 605 – 610

1959

Георгиева, Соня, Георги Бучински. Старото златарство в град Враца (Рез. Древнее ювелирное искусство в городе Враца (Рез.: L'orfèvrerie ancienne à Vraca). София, 1959

Рец.: **Е. Манова.** – Археология, 1961, 3, 77 – 78; M. Ivanov. – Demos, 1962, 1, 64; Dj. Ferič. – Glasnik Etnograph. Muzea, 1961, 138 – 139

Георгиева, Соня, Георги Бучински. Предварителни проучвания на средновековното селище до град Враца. – Известия на Археологическия институт 22, 1959, 345 – 352

1960

Георгиева, Соня. К вопросу о материальной культуре словен и праболгар на Нижнем Дунае. – В: Изследване в чест на Марин Дринов. София, 1960, 257 – 368

Рец.: Petre Diaconu. RESEE I, 1963, 1 – 2, 201–202

Георгиева, Соня, Георги Бучински. В пазвите на Врачанските скали. – Турист, 1960, 6, 10

Георгиева, Соня. Градища и калета. – Турист, 1960, 8, 21

1961

Георгиева, Соня. К вопросу о материальной культуре словен и праболгар на Нижнем Дунае. – Советская археология, 1961, 2, 96 – 102

Георгиева, С. Средновековно селище над развалините на античния град Абритус. – Известия на Археологическия институт, 24, 1961, 9 – 36

Георгиева, Соня. Български средновековни накити. – Археология, 1961, 1, 4 – 10

Георгиева, Соня. Едно ново тълкуване на Шереметското съкровище. – В: Сб. Карел Шкорпил. София, 1961, 155 – 165

Георгиева, Соня. Археологически проучвания в Родопите през 1960 г. – Археология, 1961, 4, 12 – 18

1962

Георгиева, Соня. По въпроса за характера на ранносредновековната българска култура. – Археология, 1962, 3, 1 – 5

Георгиева, Соня. Средновековният град в България в светлината на археологическите проучвания. – История и география, 1962, 3, 54 – 57

1963

Георгиева, Соня. К вопросу о т. наз. „праболгарской художественной промышлености". – Slavia antiqua 10, 1963, 331 – 365

Георгиева, Соня. Църква в родопската крепост Цепина. – Археология, 1963, 3, 47 – 54

Георгиева, Соня, Виолета Димова. Църква №2 в средновековния Червен. – Известия на Археологическия институт 26, 1963, 71 – 85

1964

Георгиева, Соня. Коланни украси от двореца на Царевец в Търново – Археология, 1964, 2, 38 – 41

Георгиева, Соня. Пети международен славистичен конгрес в София. – Археология, 1964, 1, 66 – 67

1965

Георгиева, Соня. Кръстове-енколпиони от средновековен Преслав. – В: Изследване в чест на академик Д. Дечев. София, 1965, 605 – 610

Георгиева, Соня. Средновековни некрополи в Родопите. – В: Родопски сборник 1, 1965, 12

Георгиева, Соня. Първи международен конгрес по славянска археология. – Списание на БАН, 1965, 4, 100 – 105

Георгиева, Соня. Проучване на ранносредновековна култура в Чехословакия. – Археология, 1965, 1, 72 – 77

1966

Георгиева, Соня. Керамиката от двореца на Царевец във Велико Търново. – Археология, 1966, 4, 6 – 13

Георгиева, Соня, Недялка Гиздова. Средновековна крепост Цепина (Археологически проучвания 1961 – 1964) – Известия на Археологическия институт 29, 1966, 41 – 56

Георгиева, Соня, Недялка Гиздова. Разкопки на Цепина. – В: Септември, 3, 1966

Georgieva, Sonja, Georgi Georgiev, Velizar Velkov. Bulgaria COWA, Surveys and Bibliographies, Balkans Area 6, III, 1966, 2 – 6 (Surveys), 3 – 11 (Biblllіography)

1967

Георгиева, Соня. Нови данни за църквата „Св. Петка" и за джамията на Царевец във Велико Търново. – Археология, 1967, 1, 5 – 11

Георгиева, Соня, Виолета Димова. Замъкът в средновековния град Червен. – Известия на Археологическия институт, 30, 1967, 5 –26

Георгиева, Соня, Виолета Димова. Църква №1 в средновековния град Червен. – Археология, 1967, 1, 5–11

Георгиева, Соня. Крепостта Беден. - В: Родопи, 1967, 2, 16 – 17

Георгиева, Соня. Проучване на търновските старини в миналото. – В: История и география, 1967, 11/12, 46 – 52

Georgieva, Sonja, Violeta Dimova. Ein nenes Denkmal der mittelalterlichen bulgarischen architektur. Byzantinoslavica, 28, 1967, 2, 355 – 385

1968

Георгиева, Соня. Относно произхода и общността на накитите на велика Моравия и България. – Славянска филология, 11, 1968, 205 – 210

Георгиева, Соня. Международен симпозиум по славянска археология (Майсен). – Списание на БАН, 1968, 3, 338 – 396

1969

Георгиева, Соня. Изкуство през Втората българска държава. – Във: Велико Търново, бр. 3, 1969, 13

Georgieva, Sonja. Études archéologiques des cites du Bas Moyen Age en Bulgarie. – Actes de I-er Congrés international d'études Balkaniques et sud-est européenes, 1969, 2 , 625 – 642

1970

Георгиева, Соня. Международен симпозиум по славянска археология. – В: Сп. Научен живот, 1970

Георгиева, Соня. Симпозиум по славянска археология. 22 – 28, IV, 1970 г., София. Списание на. БАН, 1970, 4

Georgieva, Sonja. Ein Blitrag zur materiellen und kunstlarsehen Kultur der spatuiittelalterlichen bulgarischen stand im XII – XIV s. – In: Miejdzunarodovi kongres arheologii slowenskiey (Warszawa, 14 – 18 IX. 1965), 3, 1970, 277 – 284

1971

Georgieva, Sonja, Janka Nikolova et Nicola Angelov. Le palais des rois bulgares a Tarnovo comme expression de l'architecture des chateaux – forts du Bas Moyen age (13 – 14 siécle) – XIV congres intérnational et bijraut, Bucarest, 6 – 12 sept. 1971, 121 – 123

1972

Георгиева, Соня. Средновековният град Червен. Проблеми и проучвания. – Известия на Археологическия институт, 33, 1972, 305 – 314

Георгиева, Соня. Градовете по времето на Втората българска държава. – В: Първи конгрес на Българското историческо дружество, 1. София, 1972, 421 – 426

Georgieva, Sonja. Sur certaines influences Thraces dans la culture spirituelle populaire Bulgare. – Resumes - Thracia. – In: I-er congrés international de Thracologie, 1972, 1, 44

1973

Георгиева, Соня, Янка Николова, Никола Ангелов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. Архитектура на двореца. – В: Царевград Търнов, 1. София, 1973, 39 – 166

1974

Георгиева, Соня. Материална култура на Втората българска държава (Разкопки 1964 – 1974). – Археология, 1974, 3, 61 – 72

Георгиева, Соня. Археологически проучвания на късносредновековната църква „Св. Никола" в Мелник – Археология, 1974, 2, 28 – 37

Георгиева, Соня. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, 2. София, 1974, 393 – 415

Георгиева, Соня. Керамика от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, 2. София, 1974, 2, 7 – 186

Георгиева, Соня, Велизар Велков. Библиография на българската археология. София, 1974

1976

Георгиева, Соня. История на българското изобразително изкуство. 1 София, 1976, 303 – 311

1978

Георгиева, Соня. Изкуството през Второто българско царство. – В: Сб. Прослава на Велико Търново. София, 1978, 98 – 102

Георгиева, Соня. Велико Търново в нашата история. – В: Сб. Прослава на Велико Търново. София, 1978, 133 – 139

1979

Георгиева, С. Средновековният Мелник. – Музеи и паметници на културата, 1979, №3, с. 5 – 6

Георгиева, Соня. Некоторое характерные особености в культуре болгарских городов XIII – XIV век в свете новых археологических данных. – В: Rapport de III–e Congrés international d'archéologi Slave, Bratislava 7 – 14 sept., 1975. Rapports, vol. 1, 1979, p. 279 – 291

Sonja Georgieva, Dimka Serafimova. Unikales Baudenkmal Mittelalters in Melnik. – Paleobulgarica 2, 1979, 37 – 54

1980

Георгиева, Соня. Култура на Втората българска държава. – Родопи, 1980, 8, 7 – 9

Георгиева, Соня. Средновековна керамика от Мелнишката крепост. – Археология, 1980, 2, 47 – 4

Георгиева, Соня. Средновековният Червен. – Музеи и паметници на културата, 1980, 4, 15 – 17

1981

Георгиева, Соня. Върхови моменти в развитието на старобългарската материална и духовна култура. – В: Тринадесет века в мир и бран, 1. София, 1981, 163 – 177

Георгиева, Соня. Художествена керамика през Втората българска държава. – В: История, изкуство и култура на Средновековна България. София, 1981, 184 – 195

1982

Георгиева, Соня. Материална култура и изкуство . – В: История на България, 3. София, 1982, 379 – 399

1985

Георгиева, Соня. Паметници във Велико Търново, свързани с предания и легенди и резултати от техните проучвания. – В: Търновска книжовна школа., 4, 1985, 318–327

Георгиева, С. Извори и проучвания. – Средновековния Червен, 1, София, 1985, 13 – 17

1987

Георгиева, Соня. Археологически проучвания на миналото на населението в Родопите. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади, 6. Българските земи в древността. България през Средновековието. София, 1987, 312 – 331

1989

Георгиева, Соня. Мелник, 1. София, 1989 (Отговорен редактор)

Рецензии:

Георгиева, Соня. Кръстю Миятев. Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. София, 1948, 85 с. – Исторически преглед 1948/1949, 1, 115 – 117

Георгиева, Соня, П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. Москва 1953, 321 с., 2 изд. – Известия на Археологическия институт XXI, 1957, 329 – 332

БЛАГА ДИМИТРОВА

Стихотворения, посветени на Соня Георгиева

* * *

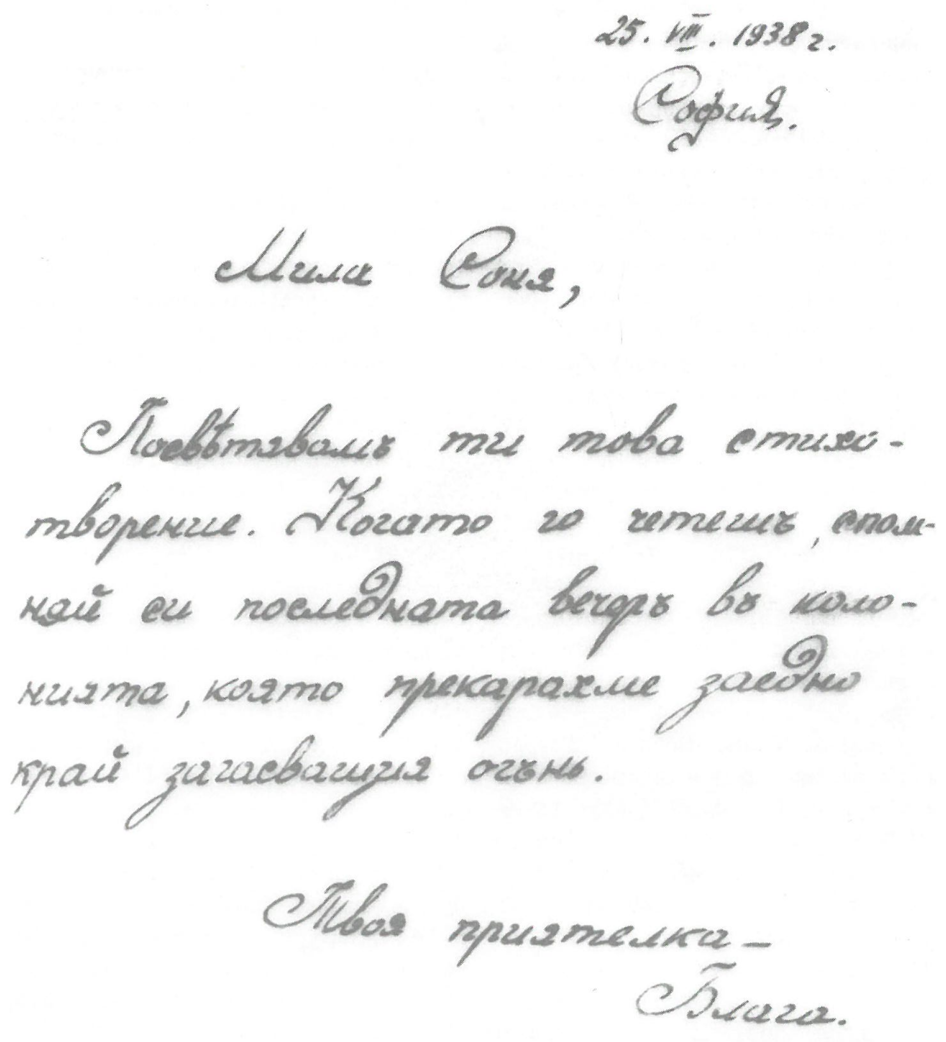

25. VIII. 1938 г.
София.

Мила Соня,

Посвѣтявамъ ти това стихотворение. Когато го четешъ, спомнай си последната вечеръ въ колонията, която прекарахме заедно край загасващия огънь.

Твоя приятелка –
Блага.

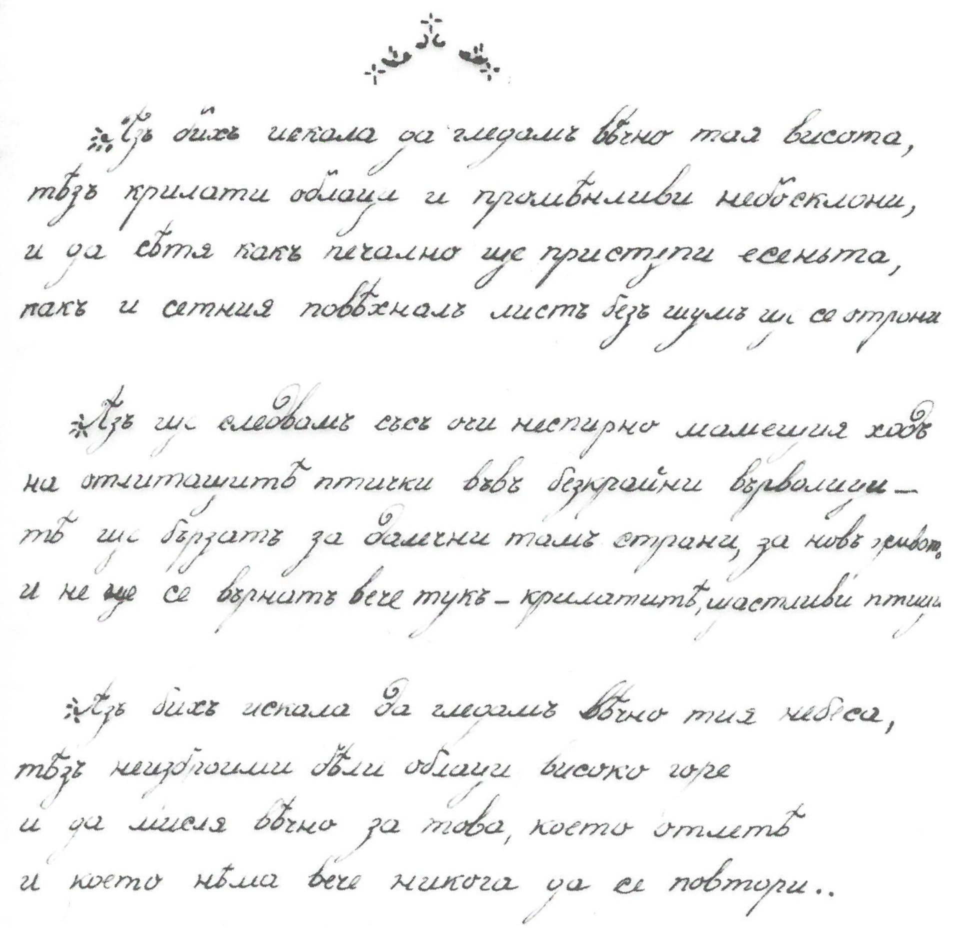

Азъ бихъ искала да гледамъ вѣчно тая висота,
тѣзъ крилати облаци и промѣнливи небосклони,
и да сѣтя какъ печално ще пристъпи есеньта,
пакъ и сетния повѣхналъ листъ безъ шумъ ще се отрони

Азъ ще следвамъ съсъ очи неспирно мамещия ходъ
на отлитащитѣ птички въвъ безкрайни върволици –
тѣ ще бързатъ за далечни тамъ страни, за новъ животъ,
и не ще се върнатъ вече тукъ – крилатитѣ, щастливи птици

Азъ бихъ искала да гледамъ вѣчно тия небеса,
тѣзъ неизброими бѣли облаци високо горе
и да мисля вѣчно за това, което отлетѣ
и което нѣма вече никога да се повтори..

Аз бих искала да гледам вечно тая висота
тез крилати облаци и променливи небосклони
и да сетя как печално ще пристъпи есента
как и сетния повехнал лист без шум ще се отрони

Аз ще следвам със очи неспирно мамещия ход
на отлитащите птички във безкрайни върволици –
те ще бързат за далечни там страни, за нов живот,
и не ще се върнат вече тук – крилатите щастливи птици

Аз бих искала да гледам вечно тия небеса,
тез неизброими бели облаци високо горе
и да мисля вечно за това, което отлетя
и което няма вече никога да се повтори…

2277/2010
РБ „Ст. Чилингиров“
ШУМЕН

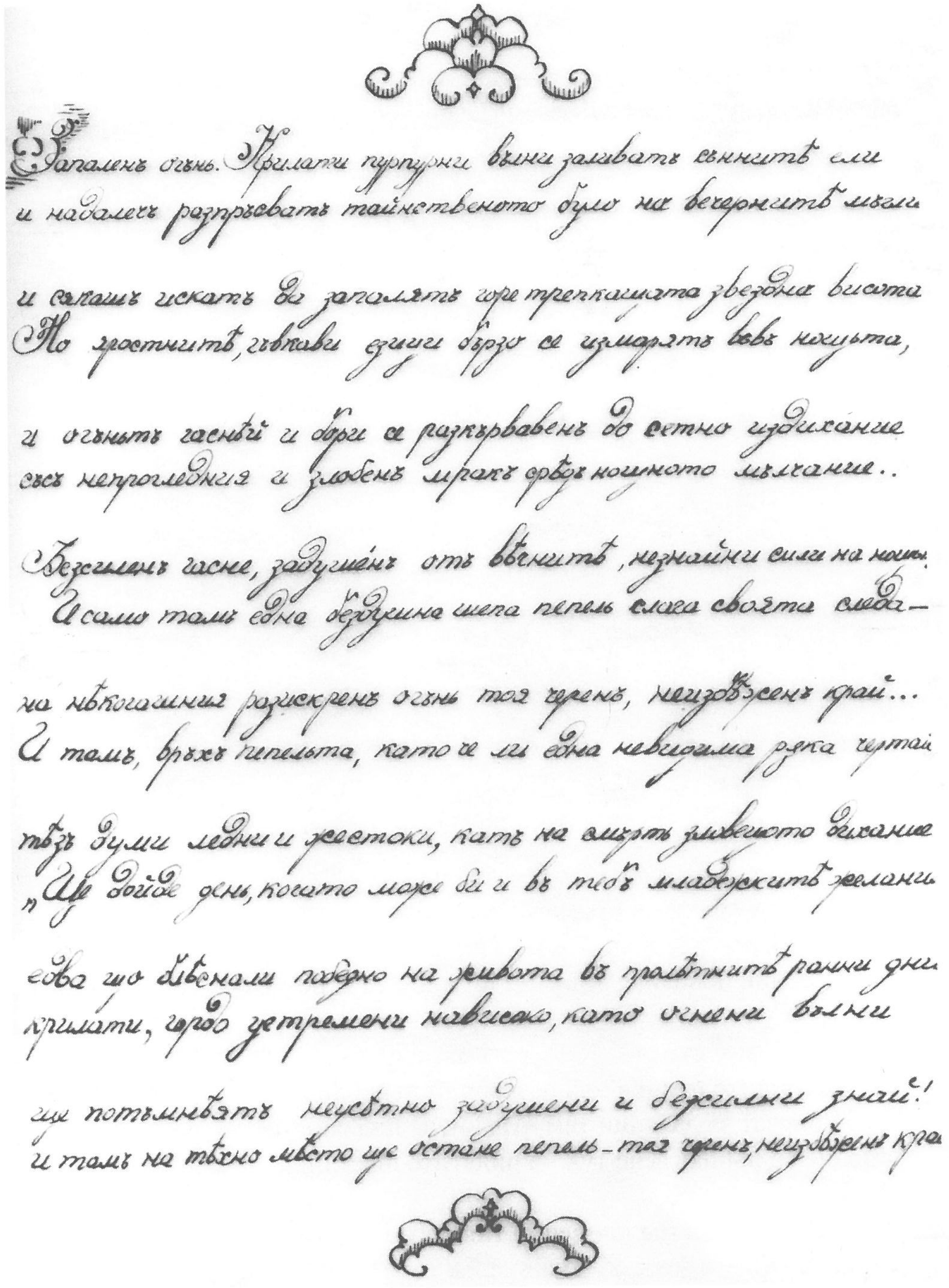

Запаленъ огънь. Крилати пурпурни вълни заливатъ сѫннитѣ ели
и надалечъ разпръсватъ тайнственото було на вечернитѣ мъгли

и сякашъ искатъ да запалятъ горе трепкащата звездна висота
Но яростнитѣ, гъвкави езици бързо се измарятъ въвъ нощьта,

и огъньтъ гаснѣй и бори се разкървавенъ до сетно издихание
съсъ непрогледния и злобенъ мракъ срѣдъ нощното мълчание..

Безсиленъ гасне, задушéнъ отъ вѣчнитѣ, незнайни сили на нощь.
И само тамъ една бездушна шепа пепель слага своята следа—

на нѣкогашния разискренъ огънь тоя черенъ, неизбѣженъ край...
И тамъ, връхъ пепельта, като че ли една невидима ръка чертай

тѣзъ думи ледни и жестоки, катъ на смъртъ зловещото дихание
„Ще дойде день, когато може би и въ тебъ младежкитѣ желани

едва що блеснали победно на живота въ пролѣтнитѣ ранни дни
крилати, гордо устремени нависоко, като огнени вълни

ще потъмнѣятъ неусѣтно задушени и безсилни знай!
и тамъ на тѣхно мѣсто ще остане пепель – тоя черенъ, неизбѣженъ кра

* * *

Запален огън. Крилати пурпурни вълни заливат сънните ели
и надалеч разпръскват тайнственото було на вечерните мъгли

и сякаш искат да запалят горе трепкащата звездна висота.
Но яростните, гъвкави езици бързо се измарят във нощта,

и огънят гасней и бори се разкървавен до сетно издихание
със непрогледния и злобен мрак сред нощното мълчание…

Безсилен гасне, задушéн от вечните, незнайни сили на нощта.
И само там една бездушна шепа пепел слага своята следа –

на някогашния разискрен огън тоя черен, неизбежен край…
И там, връх пепелта, като че ли една невидима ръка чертай

тез думи ледни и жестоки, кат на смърт зловещото дихание:
Ще дойде ден, когато може би и в теб младежките желания

едва що блеснали победно на живота в пролетните ранни дни
крилати, гордо устремени нависоко, като огнени вълни

ще потъмнеят неусетно задушени и безсилни, знай!
И там на тяхно място ще остане пепел – тоя черен, неизбежен край.

⁂

Пътека тѣсна се извива
въвъ тайнствената горска пазва
и въ тая мѣстность дива
тя истинския пътъ показва.

Незнайнико, ти кой направи
въвъ гъстата гора пътека,
извий една такава
и презъ живота на човѣка!

* * *

Пътека тясна се извива
в тайнствената горска пазва
и в тая местнаст д ива
тя истинския път показва

Незнайнико, ти кой направи
в гъстата гора пътека,
извий една такава
и през живото на човека!

ИЗ "НЕНАПИСАН ДНЕВНИК"

Виолета Димова

Имам много и вълнуващи спомени със Соня Георгиева по време на археологическите разкопки в средновековния град Червен, които тя ръководеше в продължение на дванадесет години. Още в началото непременно трябва да изтъкна, че тя беше много амбициозна и стриктна в работата си.

Когато се връщам към онези години, най-ярки и живи са спомените ми от началото на разкопките през 1962 година. Предишната година посетихме с нея Червен, заедно с проф. Кръстю Миятев, тогава директор на Археологическия институт и музей при БАН, който искаше да има непосредствени впечатления от стария град. Той не остана очарован, което е обяснимо при тогавашния вид на обекта. Руините на Червен бяха така покрити в насипи, че нямаше никакви следи от живот на повърхността, а на места се виждаше скалата. Единствени свидетели на миналото бяха добре запазената бойна кула и останки от митрополитския храм, разчистван само отвътре под ръководството на В. Н. Златарски още през 1910 година. В този момент възникна въпросът трябва ли изобщо да се правят разкопки. Соня Георгиева, която се интересуваше живо от града през Второто българско царство, предреши бъдещите теренни проучвания с предложението си за предварителни сондажни изследвания.

На следващата година, когато пристигнахме в с. Червен, нямаше къде да отседнем, въпреки големите усилия, които положих, подготвяйки разкопките. Тогава хората нямаха нагласата да приемат непознати като нас в домовете си. Соня Георгиева не беше капризна, а добронамерена и сговорчива, когато изникваха подобни трудности. В желанието си да започнем работа въпреки тази ситуация, се устроихме в една палатка с две походни легла и един сандък за провизии на обекта. На пръв поглед всичко изглеждаше чудесно. Лесно се реши проблемът с работниците. Избрахме съвсем произволно мястото на първия сондаж в цитаделата на града.

Случи се нещо необикновено, както е в приказките. Още с първите копки Червен ни поднесе голям дар. Попаднахме на ъгъл на сграда, построена с добре издялани камъни и тухли. Без съмнение това беше църква, която с всеки следващ ден разкриваше своята красота. След цялостното й откриване последва най-голямата изненада. Църквата, запазена на места във височина до 2 м, е имала не само красив външен вид, но и забележителен план на еднокорабна куполна постройка, подобен на два храма – "Св. св. Михаил и Гавриил" в Несебър и "Св. Димитър" във Велико Търново. Бяхме озадачени от факта, че червенската църква е много по-късна, от края на XIV век. Това стана причина да се заема сетне с проучването на строителните методи и техники, прилагани в църковното строителство през XIII – XIV век. Соня Георгиева също прояви голям интерес към този проблем. Тя не само ме подкрепяше в диренията ми, но когато попадаше на нещо, което е важно за мен, особено в чуждестранната литература, ми правеше работни фишове. Никога няма да забравя този забележителен приятелски жест, защото не всеки би го сторил.

Но да се върна отново към нашите битови условия. Оказа се, че не е лесно да се живее в палатка. С нетърпение очаквахме всеки работен ден, ала с настъпването на нощта радостта ни се помрачаваше. Беше месец септември. Дните бяха топли и приятни, а нощите ставаха все по-студени и кошмарни. Тишината понякога се нарушаваше от нощни птици, които се удряха в палатката, което допълнително ни стряскаше. Както по-късно разбрах, Соня е полагала не малко усилия, за да изглежда спокойна пред мен. Романтиката, която силно ни беше завладяла, постепенно започна да изчезва.

Физическите ни сили бяха почти на изчерпване, когато при нас дойде бай Стоян от селото (бай – уважително обръщение), известен майстор-строител, който работеше в Русе. Разбрал за нашите несгоди, той ни предложи гостоприемство в своя дом. Това беше изключително вълнуващ момент. Къщата се намираше от другата страна на реката, срещу крепостта, което беше още едно предимство за нас.

След две години разполагахме с тристайна дървена къща на обекта и когато я наричаха "барака", и двете реагирахме, защото тя беше истински палат за нас. По това време пазач на обекта и наш помощник беше бай Димо, най-добронамереният човек в селото. По-късно в екипа се включиха младите археолози Димитър Иванов и Стоян Йорданов и ние станахме дружелюбно 5-членно археологическо семейство. Оживление настъпваше, когато Соня пристигаше с нашите малки любимки – дъщерите й Светла и Миленка.

Дойде моментът за публикуване на резултатите от археологическите разкопки на цитаделата. Очаквахме, както е редно, пръв ръководителят на екипа да изрази своето предпочитание към определена тема. Но това не се случи. Соня Георгиева за пореден път ни впечатли със своето типично поведение. Тя предложи всеки от нас да работи по избран от него научен проблем.

Разказах за разкопките в Червен, защото именно при работата на археолога на терена най-ясно се открояват човешките и колегиалните му добродетели. А Соня Георгиева ги имаше в изобилие, заедно с умението си на чудесен организатор и научен ръководител.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ТЕХНИКО-ТИПОЛОГИЧЕСКИ И СУРОВИНЕН АНАЛИЗ НА КЪСНОЕНЕОЛИТНИЯ КРЕМЪЧЕН АНСАМБЪЛ ОТ ОБЕКТ ЗАМИНЕЦ

Свобода Сиракова, Радка Златева-Узунова

Обект Заминец се намира в южните подножия на планината Веслец на 1,5 км западно от с. Горна Кремена, Врачански район (Николов, 1975). Заминец представлява естествена скалиста височина, защитена с почти отвесни скатове, които се издигат на височина до 16 м. Само източната част е по-достъпна и представлява полегат склон. Разкопките, предприети от Б. Николов през 1973 г. (Николов, 1975), установяват, че културните напластявания на праисторическото селище Заминец имат средна дебелина 0,80 м и лежат върху стерилна материкова основа, състояща се от глина, пясък и чакъл, под който следва скален масив. От горе културните пластове са покрити от хумус с дебелина от 20 до 40 см. Културният пласт принадлежи на селище от късния халколит – края на каменномедната епоха (Николов, 1975).

Находища на кремъчна суровина

От този район, попадащ в Искърската геоложка провинция, са известни някои от най-големите находища на висококачествени кремъчни суровини, някои с промишлена експлоатация: Борима, Бохоня, Драшан. Прогнозните ресурси на тези находища варират в порядъка на няколко милиона тона. Те са лесно достъпни, благоприятни за проучване.

Находището Бохоня е разположено южно от село Чирен и западно от село Мраморен, Врачанско, с горнокредна – кватернерна възраст. Флинтовият залеж е с дължина 4 км, ширина 0,3 км и видима дебелина на кватернерния разсип до 40 см и заляга върху долнокредни биогенни и зърнести варовици. Разновидностите са с халцедонов минерален състав.

Вторично находище е разположено и в северния край на село Драшан. Суровината се разкрива под формата на неправилноовални конкреции с размери до 40 см. Оцветяването варира в зависимост от присъствието на железни оксиди от сиво, кремаво до червеникаво. Кватернерният депозит заляга върху маастрихтски скали, съдържащи кремъчни конкреции.

Находището при с. Крива река, Разградско, е разположено в м. Кременете, на 1 км северно от селото. По цялата му площ са регистрирани “изработки” с различни размери, най-често 2 х 1,2 м и дълбочина до 2 м (Nachev, Kanchev, 1984). Конкрециите са с размери от 5 – 20 см, до 20 – 40 см. Те са диагенетни, преотложени през кватернера. Находището заляга върху варовити пясъчници, преминаващи в песъчливи варовици с баремаптска възраст. Наслагите са слабо споени, което е предпоставка за лесната достъпност на конкрециите. В минералната композиция са разграничени халцедон, кварц пирит, глинести минерали гьотит, биогенни реликти – радиоларии и спикули на гъби (Nachev, Kanchev, 1984). Съществуват данни за добив и използване на суровините от находището до края на XIX век. (Шкорпил, Шкорпил 1898; Маринов 1941). Суровината е била изнасяна в Румъния, Южна Русия и Турция, най-често във връзка с диканарството.

Естествени разкрития на разновидността, описана с код BG.Zm.F3, са регистрирани в местността Гарванов дол, на 4 км югоизточно от село Садовец, Плевенско (в каньона на р. Вит). Находището е първично. Конкрециите са с размери от 20 до 80 см, вместени в горнокредни карбонатни формации. Естествените разкрития са разположени по протежение на стените на каньона, оголени в резултат от дейността на реката, липсват данни за изработки.

В кремъчния ансамбъл са разграничени четиринайсет суровинни разновидности[1]. Преобладаващата част от тях се определят като местни, привързани към елувиални кватернерни депозити, характерни за района, образувани в резултат от изветрянето на варовици с горнокредна възраст. В рамките на обекта бе разкрито такова находище, съставено от частично силифицирани варовикови късове – кв. М14. Този тип лошокачествени суровини присъстват в ансамбъла под формата на ретуширани натурални късове и отломъци и такива използвани без допълнителна модификация.

Zm.F1-белезникаво тъмножълт, с редуващи се лентовидни партии с различна дебелина, в белезникаво тъмножълт и “карамелен” оттенък в прикоровата част. Дребнозърнест, микрослоест, от слабо до силнопрозрачен с леко блестяща, гладка повърхност и бели, дребни впръсквания и петна, добри технологични качества. Срещат се партии с редуващи се лентовидни партии в белезникаво тъмножълт и восъчен до кафяв цвят, както и редки, нерегулярни и негрупирани кварц-халцедонови прожилки. Известен е от Северна България. Образците са с криптокристалинна халцедон-кварцова маса, с участие на голямо количество глинест компонент. Установени са и микрокристали от неразпознаваем фелдшпат, люспи серицит и повлекла от разложен руден минерал. При глинестия компонент участва и плагиоклаз. Наблюдавани са образувания от халцедон и микрожилки кварц.

---

[1] Лабораторните анализи на видовете суровини са обработени в Геолого-географски факултет на СУ “Св. Климент Охридски”. Използваме възможността да благодарим сърдечно за помощта и отзивчивостта на г-н. Всеволод Курчатов.

Zm. F2 - восъчен до кафяв цвят, с партии в червеникав, кафеникав, сив оттенък, които в някои части на първоначалните форми са разположени лентовидно. Наблюдават се и интензивни бели до бежови впръсквания и петна. Матов лом, леко грапав, слабо прозрачен, с дребни и по-големи белезникави петна, дребнозърнеста структура. По всяка вероятност първоначалните форми са със сравнително големи размери, с добри технологични дадености. Находища около с. Крива река, Шуменско. Изследвани са пет образеца. Те са микроскопски изградени от коломорфна до дребнозърнеста халцедон-кварцово-опалова маса с радиално-лъчести халцедонови образувания или жилки. Срещат се и изградени от зърнест кварц или ясписовидни образувания. Глинестият компонент е в големи количества, разпределен сравнително равномерно, като на места образува струпвания или дендритовидни образувания. Установява се дребно до среднозърнест руден минерал, често с железооксидни повлекла, много неразпознаваем детритус, прахообразна и пръчковидна органика. Наблюдава се изветрителна кора, изградена от железни оксиди и опал.

Zm. F3 - от светъл до тъмносив, финнозърнест, микрослоест, с гладък леко лъскав лом, леко прозрачен, с бели впръсквания. Нарушения няма. Среща се като конкреции от 20 до 80 см диаметър, с белезникава, грапава, сравнително тънка кора, отлични технологични дадености. Находище в м. Гарванов дол, до с. Садовец, Плевенско. Без лабораторни анализи.

Zm. F4 - наситено тъмносив до черен, с дребни бели петна и точки, аморфен до дребнозърнест, с гладък, слабо грапав и средно прозрачен лом. Първоначалните форми са със сравнително малки размери. Находище във варовиците, изграждащи масива, върху който е разположен обектът Мездра-Калето. Много добри технологични качества.

Zm. F5 - сиво-бежов до белезникав с паралелни, тънки, тъмни ивици. Финозърнест, слоест, с непрозрачен, матов, леко грапав лом. Без нарушения, с тънка, сива, сравнително гладка кора. Добри технологични качества. Среща се като лещовидни тела с различен размер при находище в м. Малопещенска пещера, до с. Оходен, Врачанско.

Zm. F6 - светлосив, с редки червеникави прожилки и дребни, интензивни бели впръсквания. Финозърнест, силно прозрачен, с гладък, леколъскав лом. Отлични технологични качества. Без данни за нарушения, кора и находище.

Zm. F7 - черен, с еднородна скална маса, грубозърнест, непрозрачен, с грапав, матов лом. Без данни за кора и нарушения. Регистриран под формата на късове и конкреции с диаметър до 30 см по югоизточните склонове на Борованска могила.

Zm. F8 - светло бежов до златна охра, с бели дребни петна с неправилна форма и прожилки в бежови оттенъци. Аморфен, слоест, с гладък, леко лъскав, слабо прозрачен лом. Кората е тънка, силно грапава, наблюдава се и кафеникава патина. Добри технологични предиспозиции, въпреки наличните повърхностни пукнатини. Без данни за находище.

Zm. F9 - с партии в бял, бежов и сив цвят, с резки граници помежду им, микрослоест, финозърнест, с дребни черни точки. Непрозрачен, матов гладък лом, с редки пукнатини и кварцови прожилки, тънка кафява, грапава кора. Находище до с.Чирен/ Бохоня, Врачанско.

Zm. F10 - светло кафяв, с тъмнокафяво-охрова патина, еднородна скална маса, без включения и нарушения. Дребнозърнест, неслоест, с гладък мидовиден, матов лом, непрозрачен. Кората е бяла, тънка, средно грапава. Вероятно с локален произход - Мездренско. Средни технологични дадености. Находище неизвестно.

Zm. F12 - белезникав до бежов, среднозърнест, еднороден. Данни за включения и нарушения няма. Ломът е матов, непрозрачен, леко грапав. С белезникава до наситено кафява, тънка патина. Лоши технологични предиспозиции. Вероятно местен - конкретно находище не е локализирано.

Zm. Li1 - бял, еднороден, среднозърнест, окременена варовикова маса. С матов, непрозрачен, силно грапав лом. Без данни за включения и нарушения. Находище в м. Стругарка, до Борован.

Zm. Li2 - бял с розови партии. Отделните късове са с различна степен на силификация. Еднороден, без включения, рядко в участъци близки до кората се наблюдават малки кухини с неправилно елипсовидна форма. Дребнозърнест, непрозрачен, с грапав, леко матов лом. Бяла изветрителна кора, с дебелина около 1,5 см, грапава. Среща се в големи количества, под формата на късове с неправилна форма и различен размер в рамките на обекта. Технологичните дадености на отделните късове в зависимост от степента на силификация варират от добри до много лоши.

Zm. Q1 - бял с партии в червеникав оттенък. Наблюдават се дребни повърхностни кухини с различна дължина. Образецът се определя като кварц.

Суровина код	Ядра	Пластини	Отломъци	Ретуширани оръдия	Други	Брой	%
BG.Zm.F1	0	18	30	18	0	66	16.37
BG.Zm.F2	1	14	3	11	0	29	7.20
BG.Zm.F3	1	9	2	15	0	27	6.70
BG.Zm.F4	0	9	3	12	8	32	7.94
BG.Zm.F5	1	23	14	14	0	52	12.90
BG.Zm.F6	0	2	1	1	0	4	1.00
BG.Zm.F7	0	1	11	0	0	12	2.97
BG.Zm.F8	0	1	0	3	0	4	1.00
BG.Zm.F9	1	1	5	2	0	9	2.23
BG.Zm.F10	1	1	9	5	0	16	3.97
BG.Zm.F11	2	9	27	6	0	34	8.43
BG.Zm.Li1	0	4	13	5	2	34	8.43
BG.Zm.Li2	1	8	27	30	2	68	16.87
BG.Zm.Q1	0	0	0	1	1	2	0.50
Неопределяеми		5	1	6	2	14	3.47
Σ	8	105	146	129	15	403	
%	1.99	26.05	36.22	32.00	3.72		99.98

Таблица № 1. *Суровинно разпределение по технологични групи в кремъчния ансамбъл от обект Заминец*

Най-предпочитаните суровини за производството на кремъчния ансамбъл от обект Заминец са F1 и Li2. Това представлява най-многобройната група кремъчна суровина и съставлява около 33.3 % от цялата суровинна база, използвана за производството на този ансамбъл. Суровина F5 е представлявала 12.9 % от всички използвани суровини. Друга група организират суровините F2, F3, F4, F11 и Li1, които съставляват 38.2 % от всички суровини. Четвърта група обединява суровините F7, F10, F9 и неопределяемите и съставляват 12.64 % от представените по-горе суровини. Останалите суровини - F8 и F6 са представени с еднакъв брой артефакти. Суровина Q1 е представена само с два екземпляра.

Ядрата представляват около 2 % от целия ансамбъл и са изработени от различни суровини, без да има възможност да се отбележи различно процентово присъствие.

Сред пластините (26.05 %) са представени всички видове суровини, определени на обект Заминец. Преобладават суровини F5, F1 и F2. Част от суровините сред пластините са представени с еднакъв брой екземпляри (F3, F4, F11 и Li2). Останалите видове суровини се срещат спорадично, а суровина Q1 изобщо отсъства от суровинната база за производството на пластини от Заминец.

Отломъците, които са най-многобройната група в ансамбъла, са изработени от почти всички видове суровини с изключение на суровини F8 и Q1, които изобщо не са представени. За производството на отломъците най-често са използвали суровини F1, F11 и Li2, които съставляват 57.5 % от всички открити суровини. Почти по равно количество са използвани суровините F5, F7, F10 и Li1. Останалите суровини са представени с малко количество или спорадично.

Ретушираните оръдия, съставляващи 32 % от всички артефакти в ансамбъла, са изработени от различните видове суровини, с изключение на F7, която не е представена. Най-голямо количество ретуширани оръдия са изработени от суровина Li2. Видовете F1, F3 и F5 съставляват 36.5 % от всички суровини, използвани за производството на ретушираните оръдия. Суровините F2 и F4 са представени почти поравно.

Кремъчният ансамбъл от разглеждания обект се състои от 403 екземпляра и технико-типологическата структура на ансамбъла е представена на таблица № 2.

Технологични групи	Брой	%
Ядра	8	1.99
Пластини	105	26.05
Отломъци	138	34.24
Отломъци под 15мм	8	1.99
Ретуширани оръдия	129	32.00
Други	15	3.72
Σ	403	99.99

Таблица № 2. *Генерална структура на кремъчният ансамбъл от обект Заминец*

Ядра - 8 бр. В групата присъства един отломък и един натурален къс. Върху отломъка се разкриват следи от опити за ядруване, вероятно за оформяне на едноплощадково ядро за отломъци, върху вентралната повърхност. Дейността е прекратена поради засечка, в резултат на погрешен удар в съчетание с приплъзване по включения в суровината. Върху натуралния къс без предварителна подготовка са нанесени единични удари, целящи вероятно тестване на суровината или ядруване от ъгъл близък до 90 - 100^0.

Едноплощадковите ядра са общо пет. Сред тях един от екземплярите представлява върхов фрагмент от конично ядро с околна отломъчна и връх подготвен с един напречен негатив. Три от ядрата са за отломъци и са оформени върху натурални кремъчни късове. Ядрата са в напреднала фаза на експлоатация, с къси широки, плоски до вдлъбнати отломъчни и фасетирани ударни площадки. Формата им е близка до призматична. Запазени са и натурални повърхнини. В един от случаите е извършена подготовка на отломъчната от върха (Табло I-5). Четвъртото ядро е изготвено върху отломък, като е оформена тясна изпъкнала отломъчна, от която са отделяни пластинки и пластинчати отломъци. На тила е ситуиран едностранен гребен. Ударната площадка съвпада с основата на отломъка и е корова. Кора е запазена и върху една от страничните повърхности (Табло I-2). Последният представител на типа се определя като микроядро за отломъчета и пластинки, в крайна фаза на експлоатация. Отломъчната повърхност е къса полуоколна. Ударната площадка е оформена с два еднопосочни, а върха - с два разнопосочни удара (Табло I-1).

Единственото двуплощадково ядро е оформено върху конкреция. Формата му е призматична, в напреднала фаза на експлоатация, за пластини и отломъци. Ударната площадка е фасетирана. Във върховата част е запазена кора, както и частично на тила, ударната и страните. Отломъчните повърхности са изпъкнала и плоска, допирателни, засичащи се (Табло I-7).

Пластини - 105 бр. Присъстват 7 върхови, 25 основни, 46 средни фрагмента. Целите артефакти са 27. При 24 от елементите на групата се наблюдават следи от използване. Преобладават пластините отделени от едноплощадкови ядра - само осем пластини са добити от двуплощадкови ядра. Сред добитите от едноплощадкови ядра са установени 3 полуфабриката с кора, запазена във върховата част, две с латерална кора, три с кора в приосновната част и две с изцяло корова дорзална повърхност. Регистрирани са един едностранен и един двустранен гребен, първа серия и един едностранен подгребеняк.

Изделията са най-често с успоредни (62 %) или събиращи се в дисталната част странични ръбове (19 %). Рядко се срещат нерегулярни (13.3 %) и раздалечаващи се в дисталната част (5.7 %). Сеченията са предимно трапецовидни (63.8 %) и триъгълни (27.6 %), като рядко се срещат и мултифасетни (6.6 %) и полуелипсовидни (2 %). Профилите са прави (67.6 %), по-рядко конвексни (18 %) и в единични случаи есовидни (14.4 %).

В ансамбъла са установени 27 пластини с интенционални пречупвания. Дължините им се групират основно между 30 - 40 мм, ширините главно между 11 - 20 мм и между 6 - 10 мм дебелините на пластините от ансамбъла.

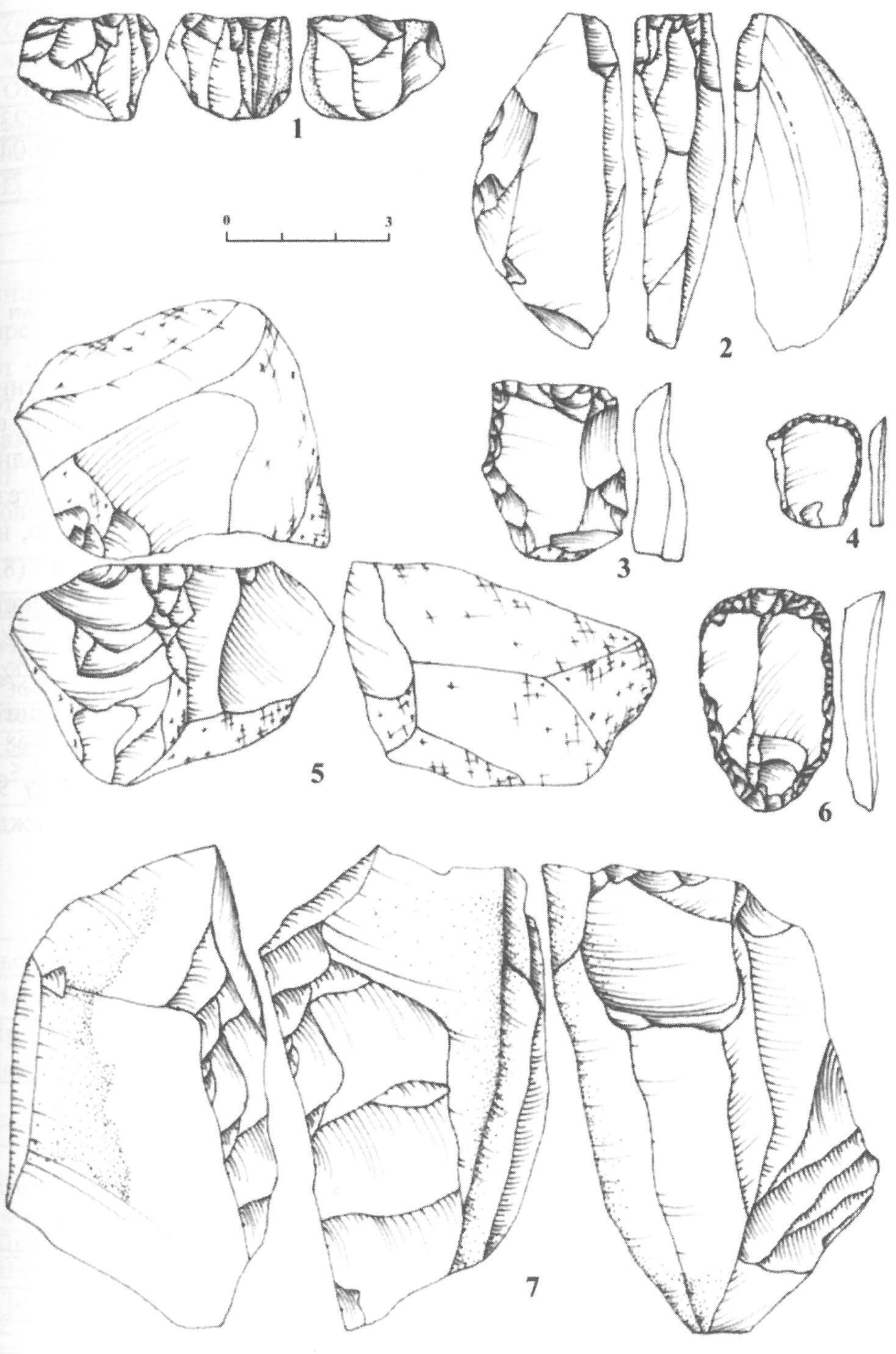

Табло I. *Кремъчни артефакти от обект Заминец: 1 - микроядро; 2, 6, 7 – едноплощадкови ядра; 3, 4, 6 – стъргалки*
Table 1. *Flint artifacts from Zaminetz; 1 – micro core; 2, 6, 7 – single-plane cores; 3, 4, 6. - scrapers*

Дължина в мм.:			**Ширина в мм:**			**Дебелина в мм.:**		
Клас:	Брой:	%	**Клас:**	Брой	%	**Клас:**	Брой:	%
30-40	11	40.74	**<10**	3	2.85	**1-5**	37	35.23
41-50	8	29.62	**11-20**	66	62.85	**6-10**	62	59.04
51-60	6	22.23	**21-30**	36	34.28	**11-15**	6	5.71
> 60	2	7.40				-		
Σ	27		**Σ**	105		**Σ**	105	

Таблица № 3. *Метрични параметри на пластините в кремъчния ансамбъл от обект Заминец*

Отломъци — 138 бр., от които 25 със следи от използване без допълнителна модификация. Само при два от артефактите се установяват интенционални пречупвания. Целите изделия са 127. Присъстват 9 основни и 2 върхови фрагмента.

Формата на отломъците е най-често триъгълна (32.6 %) или овална (29 %). Добре застъпени са и изделията с близка до правоъгълната форма (25.4 %). Срещат се и трапецовидни (13 %). Преобладават мултифасетните напречни сечения (36.3 %). На второ място се нареждат отломъците с триъгълни сечения (31.8 %), а на трето - тези с трапецовидни (23.3 %). Рядко, но се срещат полуелипсовидни (8.6 %). Сред надлъжните профили доминират правите (47.8 %), следвани от конвексните (39.8 %). Най-малобройни са есовидните (12.4 %).

Ъглите са най-често между 90 - 100^{0} и значително по-рядко между 110 - 120^{0}.

Негативи върху дорзалната повърхност:	**Брой:**	**~%**
От едноплощадково ядро без кора	65	47.10
От едноплощадково ядро с изцяло корова дорзална повърхност	10	7.25
От едноплощадково ядро с една втора корова дорзална повърхност	4	2.90
От едноплощадково ядро с латерална кора	4	2.90
От едноплощадково ядро с кора в приосновната част	7	5.07
От едноплощадково ядро с кора във върховата част	10	7.24
От едноплощадково ядро с кора в централната част	2	1.45
От двуплощадково ядро без кора	2	1.45
От ядро със сменена ориентация без кора	28	20.28
От ядро със сменена ориентация с кора в централната част	1	0.72
От ядро със сменена ориентация с кора във върховата част	1	0.72
От ядро със сменена ориентация с латерално запазена кора	1	0.72
Таблет	3	2.17
Σ	138	99.98

От по-горе представената таблица става ясно, че сред дебитажа преобладават отломъците, отделени от едноплощадкови ядра, следвани от тези със сменена ориентация и само два от екземплярите са добити от двуплощадкови ядра. Най-голяма група образуват отломъците без корово покритие на дорзалната (горната) повърхност, оформени от всички видове ядра. По-слабо са представени отломъците с частично запазена кора в латералната, при основата и при върховата части на екземплярите.

Дължина в мм.:			**Ширина в мм.:**			**Дебелина в мм.:**		
Клас:	Брой:	%	Клас:	Брой:	%	Клас:	Брой:	%
15-25	34	26.77	**15-25**	50	36.23	**1-5**	29	21.01
26-35	45	35.43	**26-35**	54	39.13	**6-10**	75	54.34
36-45	22	17.32	**36-45**	20	14.49	**11-15**	24	17.39
46-55	17	13.38	**46-55**	11	7.97	**16-20**	7	5.07
56-65	6	4.72	**56-65**	3	2.17	**21-25**	3	2.17
> 65	3	2.36	-	-		-	-	
Σ	127	99.98	**Σ**	138	99.99	**Σ**	138	99.98

Табл. № 5. *Метрични параметри на отломъци в кремъчния ансамбъл от обект Заминец*

Метричните параметри на отломъците показват, че най-голямото съсредоточаване на екземпляри е в класовете 15 – 45 мм в категориите дължини и ширини. Останалите категории са по-слабо представени. При класовете дебелини на отломъците най-голямо е съсредоточаването между 1 – 15 мм.

Вид основа:	**Пластини**		**Отломъци**	
	Брой	**%**	**Брой**	**%**
Подготвени	**41**	78.84	**56**	41.17
Фасетирани	**5**	9.61	**19**	13.97
Двустенни	**3**	5.77	**24**	17.64
Натурални	**1**	1.92	**36**	26.47
Линейни	**2**	3.84	**1**	0.73
Σ	**52**	99.98	**136**	99.98

Табл. № 6. *Видове основи при пластини и отломъци в кремъчния ансамбъл от обект Заминец*

Основите са запазени при 52 пластини и при 136 отломъка. При пластините и при отломъците най-често се срещат подготвени основи. При пластините останалите видове основи са слабо застъпени и не може да се установи някаква определена тенденция. Докато при отломъците от другите видове основи най-голям процент се установява за натуралните, т. е. необработените. Фасетираните и двустенни основи на отломъците се срещат по-рядко, а само един екземпляр е с линейна основа. В по-голямата си част екземплярите са с ъгли около 100^0. Единични са екземплярите с ъгли в рамките на 110 – 120^0.

Отломъци под 15 мм – 8 бр. Поради малката серия на артефактите не е възможно да се изведе определена тенденция. Въпреки това трябва да се спомене, че повечето от тях са с изцяло или частично запазени корови повърхнини и не е изключено да се отнасят към първия етап от подготовка на ядрата.

Ретуширани оръдия:

Тип:	Брой	%
Стъргалки	41	31.78
Комбинирани оръдия	3	2.33
Пробои	6	4.65
Свредели	1	0.78
Оръдия с надлъжно затъпяване	6	4.65
Върхове	7	5.42
Оръдия с напречно затъпяване	10	7.75
Ретуширани пластини	15	11.62
Лющници	1	0.78
Ретуширани отломъци	21	16.27
Стъргала	8	6.20
Ретуширани натурални късове	6	4.65
Неопределяеми фрагменти от ретуширани изделия	3	2.32
Други	1	0.78
Σ	129	99.99

Таблица № 7. *Типологическа структура на кремъчния ансамбъл от обект Заминец*

Стъргалки - 41 бр. Най-многобройната група сред оръдията. Сред тях преобладават изготвените върху фрагменти от пластини. Двадесет и пет са оръдията с дъговидни чела. Сред последните най-често срещани са изделията, при които е оформено само челото, едно от тях върху фрагмент от макро пластина (Табло II-1). На второ място са стъргалките,

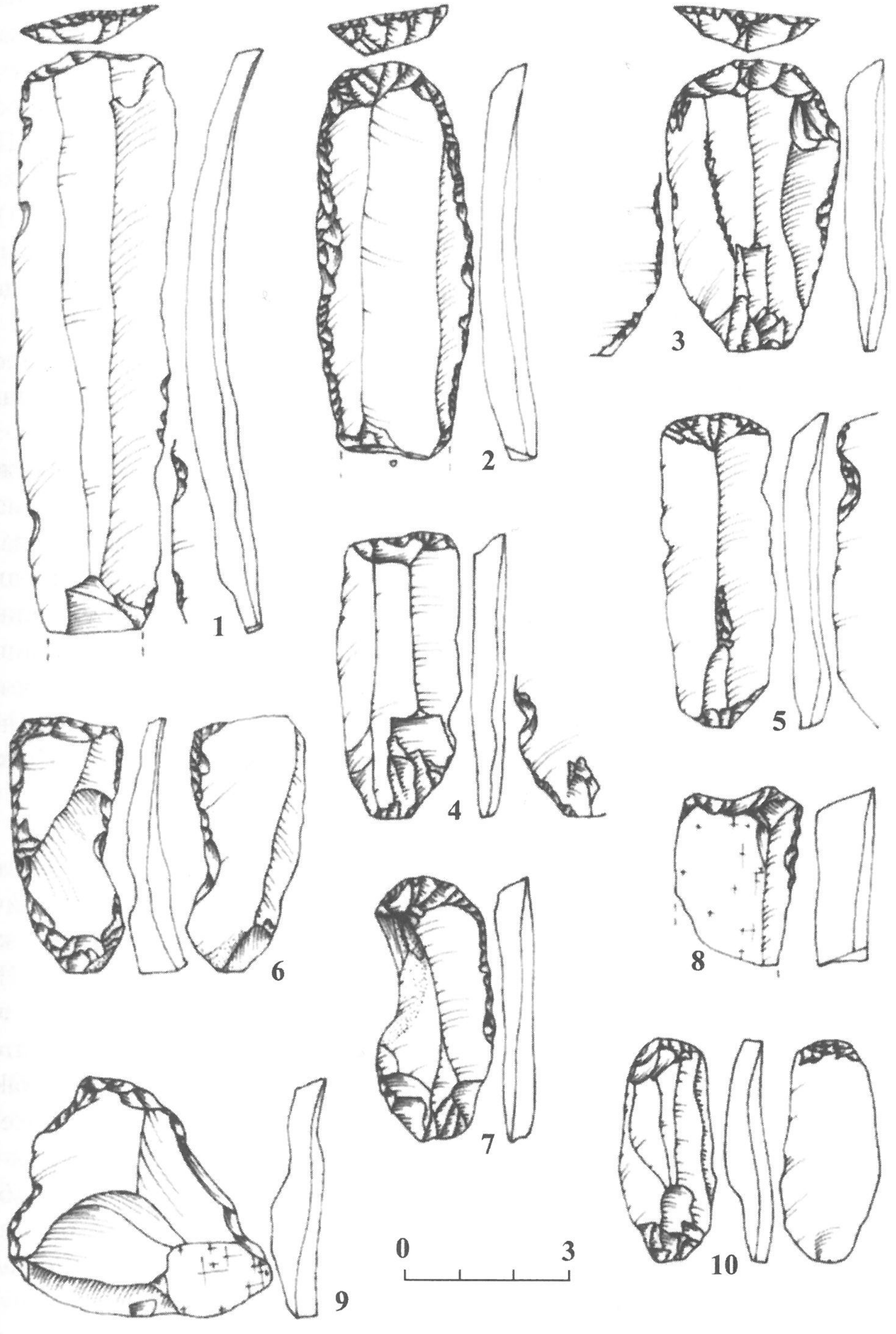

Табло II. *Кремъчни артефакти от обект Заминец: 1 – 9 стъргалки; 10 – лющник*
Table II. *Flint artifacts from Zaminetz; 1-9 scrapers; 10 – peeler*

при които еднолатерално на дорзалната повърхност е нанесен стръмен до полустръмен ретуш (Табло I-4), следвани от тези с билатерален полустръмен (Табла I-6; II-2). Единични са оръдията с дъговидно чело и частичен приръбест ретуш на дорзалната и вентралната повърхност (Табло II-3). В два случая еднолатерално на вентралната повърхност са оформени ретуширани вдлъбнатини (Табло II-5). С равен брой артефакти са представени стъргалките с прави (Табло I-3; II-4,6) и коси чела (Табло II-7). Единични са атипичните (Табло II-9) и стъргалките с конкавни чела (Табло II-8). В някои случаи ретушът върху челата е частично ламеларен.

Комбинирани оръдия - 3 бр. В един от случаите стъргалка с дъговидно чело е оформена в приосновната част на пластина с право напречно затъпяване (Табло III-2). При второто оръдие конфигурацията е същата, като напречното затъпяване е косо. Последният представител на групата е осъществен върху пластина чрез стръмен, висок ретуш и съчетава характеристиките на пробой и свредел (Табло III-1).

Пробои - 6 бр. Изготвени са предимно върху отломъци. Само за два артефакта са използувани пластини. Присъстват равен брой типични и атипични пробои, един от последните е комбиниран - двоен (Табло III-3). Използувани са стръмни до полустръмни ретуши, които в повечето случаи захождат и по страничните ръбове на дорзалните повърхности. При едно от оръдията ретушите са билатерални високи (Табло III-4).

Свредели - 1 бр., върху отломък. Оформен чрез еднолатерален стръмен ретуш на дорзалната и комбинация от плосък и полустръмен на вентралната повърхност (Табло III-6).

Оръдия с надлъжно затъпяване - 6 бр. Всички оформени върху пластини. Преобладават изделия с право, еднолатерално надлъжно затъпяване на дорзалната повърхност (Табло III-7). Единични са изделията с алтернационен ретуш (Табло III-5) и билатерално леко конвексно надлъжно затъпяване (Табло III-8).

Върхове - 7 бр. Две са изделията с бифасиална обработка, симетрично конвексни странични ръбове и конкавни основи, като изрезът заема цялата основа. Най-близки аналози оръдията от този подтип намират сред материалите от обект Хотница-Водопада (Sirakov, Tsonev 1995). Представителите на останалите подтипове са единични.

Връх с прави странични ръбове и основа (Табло III-10). Използван е полустръмен до стръмен, алтернационен ретуш.

Връх със слабоконвексни ръбове и права основа (Табло III-12), оформен посредством комбинация от плосък и полустръмен, бифасиален ретуш.

Връх с конвексни ръбове и основа (Табло III-11). По протежение на ръбовете и основата, върху дорзалната повърхност е нанесен стръмен/полустръмен ретуш, а на вентралната, в частта приосновната - плосък ретуш.

Връх със слаби конвексни, нерегулярни ръбове и асиметрична основа (Табло III-14). Ретушът е плосък, покриващ, комбиниран с полустръмен по периферията на горната и полустръмен на ръбовете на долната повърхност. Върхове като последния до този момент са регистрирани основно северно от река Дунав, но са известни и от Ребърково, Врачанско (Георгиева 1994) и обикновено се свързват с преходния период (Рассамакин 1992).

В групата е установен фрагмент с бифасиална обработка.

Дължините на върховете се движат между 25 и 55 мм, като в трите групи присъстват по два артефакта и не е възможно да се изведе определена тенденция.

Оръдия с напречно затъпяване - 10 бр., предимно върху пластини – само за оформянето на едно оръдие е използван отломък. Преобладават артефакти с косо напречно затъпяване и утилизационни ретуши. По-рядко се срещат изделия с право затъпяване (Табло III-9). Като правило страничните ръбове не са обработвани чрез ретуш, но се срещат единични екземпляри с еднолатерален стръмен/полустръмен на дорзалната (Табло III-13) и частичен - на вентралната. При едно от оръдията напречното затъпяване е осъществено чрез алтернационен ретуш (Табло IV-1).

Ретуширани пластини - 15 бр. Преобладават тези с еднолатерален приръбест ретуш на дорзалната повърхност. Срещат се и единични пластини с еднолатерален приръбест на вентралната повърхност (Табло IV-2) и с алтернационен такъв (Табло IV-4). По рядко се срещат пластини с билатерален полустръмен/назъбващ, с билатерален нерегулярен прекъснат, полустръмен и еднолатерален полустръмен ретуш на дорзалната повърхност. Едно от оръдията е с ясно изразена тенденция за оформяне на връх и билатерален полустръмен ретуш (Табло IV-3).

Лющници -1 бр., двуполюсен върху пластина (Табло II-10).

Ретуширани отломъци - 21 бр. Преобладават оръдията с приръбести ретуши, като тенденцията се установява и при ретушираните пластини. Най-често този вид ретуши са използвани напречно във върховите части (Табло IV-6) или еднолатерално на дорзалните повърхности. На второ място се нареждат отломъците с полустръмен ретуш – едно- или билатерално на дорзалната повърхност. Рядко се срещат изделия с еднолатерален на вентралната

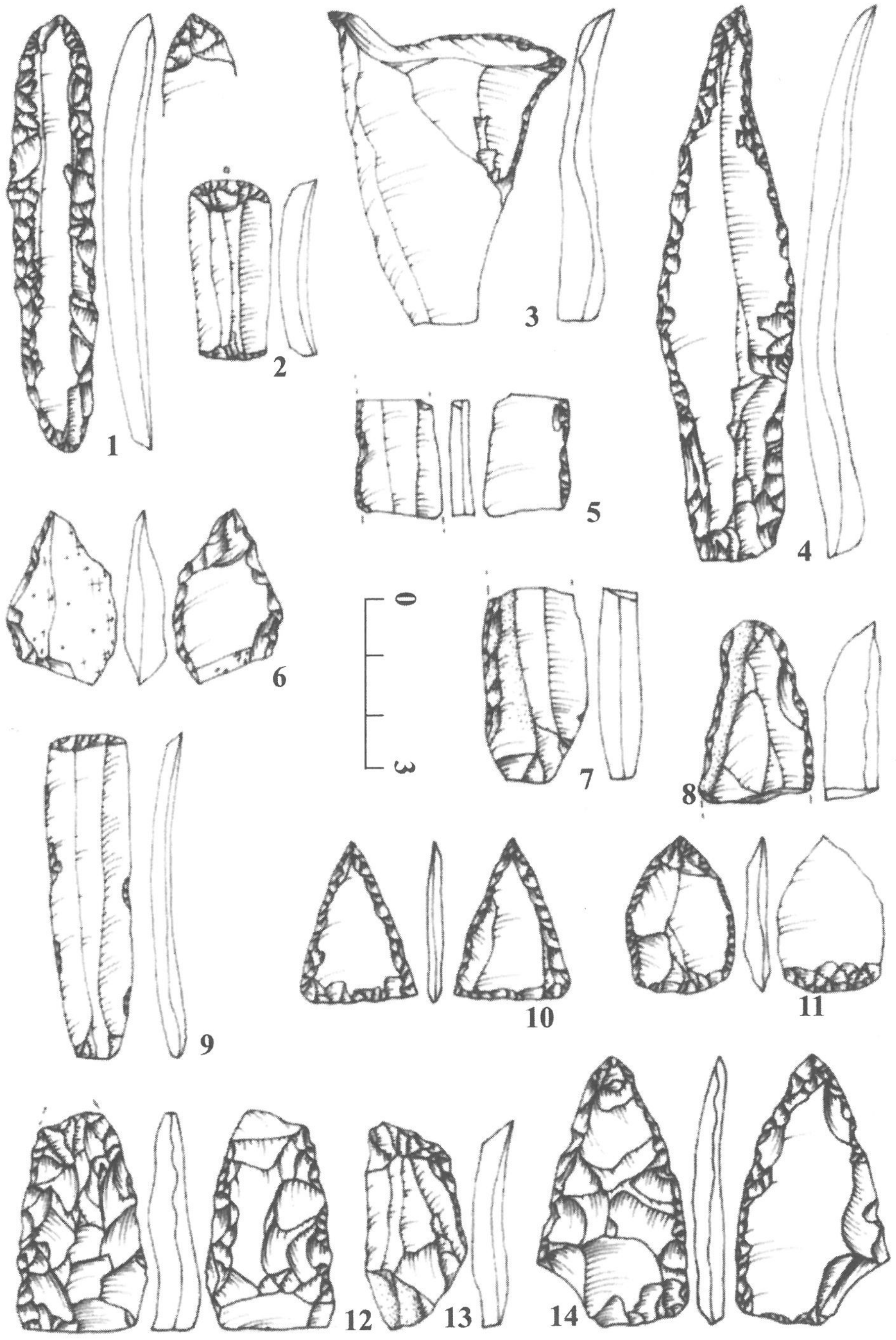

Табло III. *Кремъчни артефакти от обект Заминец: 1, 2 – комбинирани оръдия; 3,4 – пробои; 5, 7, 8 – оръдия с надлъжно затъпяване; 6 – свредел; 9 - 13 оръдия с напречно затъпяване; 10 – 12, 14 – върхове*

Table III. *Flint artifacts from Zaminetz; 1, 2 – combined implements; borers; 5, 7, 8 – implements with longitudinal wear; 6 – awl; 9-13 implements with crosswise wear; 10-12, 14 tips*

или алтернационен полустръмен ретуш (Табло IV-5). Единични са отломъците с полустръмен/назъбващ ретуш напречно във върховата или еднолатерално на дорзалната повърхност.

Стъргала - 8 бр. Всичките върху отломъци. Най-често латерални с прави ръбове, като се срещат и такива с нерегулярни и конвексни ръбове. Ретушите са разполагани предимно на дорзалните повърхности, но се наблюдават и изключения (Табло IV-8). В групата е установено и едно трансверсално стъргало със стръмен до полустръмен ретуш напречно във върховата част и еднолателално на вентралната повърхност (Табло IV-9).

Ретуширани натурални късове и отломъци - 6 бр. Изделията от тази група са със сравнително големи размери. Ретушите са съсредоточени предимно на един от страничните ръбове на дорзалните повърхности или са прекъснати по околните ръбове (Табло IV-10). Ретушите варират главно от полустръмни до полустръмни назъбващи.

Неопределяеми фрагменти от ретуширани оръдия - 3 бр. и 1 бр. фрагмент от огладено каменно оръдие, което е модифицирано чрез комбинация от плосък и приръбест ретуш, еднолатерално на дорзалната повърхност (Табло IV-7).

Други – 15 бр. В ансамбъла присъства натурален къс без следи от опити за обработка. Четиринадесет натурални късове и отломъци носят макроскопски различими следи от използване – излъсквания и утилизационни ретуши, без да са модифицирани чрез ретуш.

За оформяне на типологически оръдия са използувани почти равен брой отломъци (48.8 %) и пластини (46.6 %). Трябва да се отбележи и използването на натурални късове и отломъци (4.6 %).

Интенционални пречупвания са установени при 25 оръдия върху пластини, като дължините им се групират основно между 25 – 35 мм (52 %), следвани от тези до 45 мм (32 %). Оръдията с дължина 15 – 25 мм са малко количество (16 %).

Само две оръдия върху отломъци са с пречупвания откъм вентралната повърхност.

Интересна особеност, която трябва да се отбележи, е, че след счупване на оръдия или полуфабрикати със следи от използване, те са вторично обработени чрез ретуш. При някои типологически оръдия стръмни и полустръмни ретуши могат да се определят като акомодационни спрямо следите от използване.

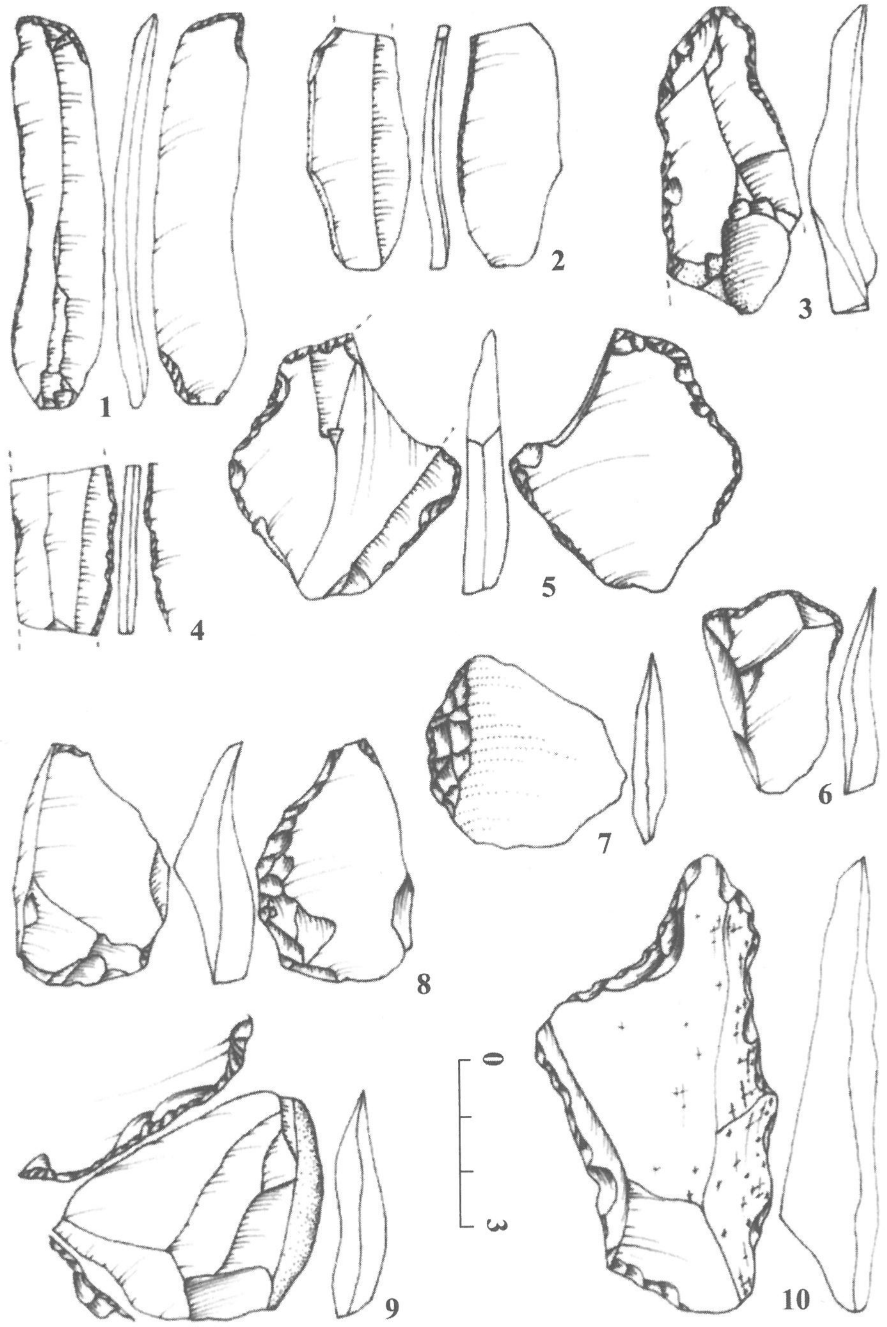

Табло IV. *Кремъчни артефакти от обект Заминец: 1 – оръдие с напречно затъпяване; 2 – 4 ретуширани пластини; 5 – 6 – ретуширани отломъци; 7 – фрагмент от огладено каменно оръдие с ретуш; 8,9 – стъргала; 10 – натурален къс с ретуш*
Table IV. *Flint artifacts from Zaminetz: 1 – implement with crosswise wear; 2-4 retouched lamellae; 5-6 retouched rejects; 7 – fragment from polished stone implement with retouching; 8, 9 – scrapers; natural piece with retouching*

Вид основа:	**Подготвена**		**Линейна**		**Двустенна**		**Натурална**		**Фасетирана**	
Тип:	Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%
Стъргалки	**5**	7.35	**4**	5.88	**2**	2.94	**3**	4.41	**1**	1.47
Комбинирани оръдия	-	-			**1**	1.47	**1**	1.47	-	-
Ретуширани пластини	**7**	10.29	**1**	1.47	-	-	**2**	2.94	-	-
Пробои	**2**	2.94			**1**	1.47	-	-	-	-
Оръдия с надлъжно затъпяване	**1**	1.47			**2**	2.94	-	-	**1**	1.47
Оръдия с напречно затъпяване	**7**	10.29			**1**	1.47	-	-	-	-
Ретуширани отломъци	**3**	4.41			**3**	4.41	**11**	16.17	**9**	13.23
Σ	**25**		**5**		**10**		**17**		**11**	**68**

Таблица № 8. *Видове основи при ретуширани оръдия в кремъчния ансамбъл от обект Заминец*

Изследвани са 68 запазени основи на оръдията от ансамбъла, като преобладават подготвените, следвани от натуралните. Двустенните и фасетираните са представени почти поравно. Само линейните са доста слабо застъпени.

И така, ако сравним видовете основи при пластините, отломъците и оръдията, ще установим, че няма съществена разлика при оформянето на основите. При всички екземпляри преобладават подготвените.

Трасологичен анализ:

Индентифицирани са функциите на 23 кремъчни артефакта, от които 11 пластини, 1 отломък и 11 типологически изделия[2].

Ъглово износване (сърп тип Караново) е установено при седем фрагмента от пластини, една от които е използвана и за остъргване на кожа със срещуположния на ъгловото износване ръб, и един ретуширан отломък. При част от полуфабрикатите е регистрирана интенционална фрагментация.

Тясно успоредно на работния ръб износване, от рязане на житни растения, е установено при две пластини, четири ретуширани пластини, пластина с надлъжно затъпяване и стъргалка върху пластина от едностранен гребен, при която са използувани и двата странични ръба.

---

[2] След първоначалните наблюдения определените оръдия са консултирани с ст. н. с. д-р. Мария Гюрова, за което й изказваме нашите безкрайни благодарности

Следи от остъргване на кожа, изразени в интензивно оглаждане, променящо морфологията на работния ръб, са регистрирани при пластина с косо напречно затъпяване, пластина с надлъжно затъпяване, комбинирано оръдие и една пластина. При последните две изделия са използвани и двата странични ръба.

Един отломък и комбинирано оръдие са използвани за рязане на дървесина, една пластина – вероятно за рязане на керамично тесто (наблюдава се приръбесто нивелиране на микрорелефа).

Кремъчният ансамбъл от Заминец несъмнено притежава необходимата характеристика за отнасянето му към периода на късния халколит. Макар и малка, кремъчната колекция се отличава с известно разнообразие сред оръдията, което не е типично за по-голямата част от халколитните кремъчни колекции. Представени са почти всички типологически групи с изключение на резците, които се срещат рядко в ансамблите от халколита в България. Най-многобройна сред оръдията е групата на стъргалките, което е типично за периода (Гергов, Гацов, Сиракова 1985). В по-голямата си част те са с дъговидно оформени чела, предимно с полустръмен или стръмен, едносериен или многосериен и в някои случаи частично ламеларен ретуш. В кремъчния ансамбъл от Заминец се срещат също типичните за халколита оръдия, а именно ретуширани пластини, оръдия с надлъжно и напречно затъпяване. Освен характерните за халколита ретуширани форми, в колекцията се срещат и оръдия, чиито специфики би следвало да се свързват с т.нар. “преходен” период. Все още текат дискусии относно спецификите на кремъчните колекции от т. нар. “преходен период” и е твърде рано да правим изводи въз основа на тези единични артефакти. Още повече че детайлните изследвания на кремъчните колекции и от двете епохи от Северна България все още не са завършили. Проучванията на кремъчната колекция от Заминец представлява един етап към обогатяване на нашите познания за характера на кремъчното производство в разглеждания район. Подобни по структура кремъчни колекции са от Мездра-Калето и част от ансамблите от Градешница, чиято обработка все още не е завършена.

❖❖❖

ЛИТЕРАТУРА:

Георгиева 1994: П. Георгиева. Проучвания на селище от преходния период от енеолита към бронзовата епоха при с. Ребърково, Врачанско. – Археология XXXVI, кн.1, 9 - 25, обр. № 12, 13, 14

Гергов, Гацов, Сиракова 1985. В. Гергов, И. Гацов, С. Сиракова. Кремъчни оръдия от праисторическото селище в м. Редутите при с.Телиш, Плевенски окръг. - Известия на музеите от Северозападна България, т. X, с. 11 - 21

Маринов 1941. В. Маринов. Дели Орман. София, 1941, с. 17 - 200.

Николов 1975. Б. Николов. Заминец. Праисторическо селище. Издателство наука и изкуство. София, 1975

Рассамакин 1992. Ю. Рассамакин. Энеолит степного Причерноморья и Приазовья (по погребальным памятникам). - The Fourth Millennium B. C., София 1992, 5 - 28

Шкорпил, Шкорпил, 1898. Х. Шкорпил, К. Шкорпил. Могилите. Паметници из българско, Пловдив 1898, с. 81 - 87.

Nachev, Kanchev 1984. I. Nachev, K. Kanchev. Aptian and Quaternery flint in East Bulgaria., III International Seminar in Petroarchaeology Reports., Plovdiv, p. 65 - 82

Sirakov, Tsonev, 1995. N. Sirakov, Ts. Tsonev. Chipped-stone assemblage of Hotnitsa-Vodopada (eneolithic/early bronze Age Transition in Northern Bulgaria) and the problem of the earliest “Steppe invasion” in Balkans. - Prehistoiare Europeenne, 7, 241 - 264

❖❖❖

RESULTS OF A TECHNOLOGICAL AND TYPOLOGICAL ANALYSIS OF RAW MATERIAL FROM THE LATE NEOLITHIC FLINT ENSAMBLE FROM THE SITE AT ZAMINETZ

Summary

Svoboda Sirakova, Radka Zlateva-Uzunova

The Zaminetz site is situated in the southern foothills of the Veseletz mountains in the Vratza region, rich in high quality flint raw material. At the Zaminetz ensamble 14 varieties have been differentiated, the analysis showing that the raw materials used are 1 and 13 (Table 1). In the various typological groups separate types of raw materials are represented with different percentages.

The total number of the flint ensambles is 403 artifacts, which is the largest group of rejects, followed by retouched implements and lamellae.

Among the rejects these separated from one plane cores prevailed with a dimension and width of the classes 15-45 mm and thickness between 1-15 mm.

Characteristic for the lamellae is that most had been separated cores and with a concentration of lengths between 30-40 mm, widths 11-20 mm and thickness 6-10 mm.

Among implements the largest group was the group of scrapers which is typical for the period. Most are with a arc shaped head, largely semi-steep or steep or multiserial and in some cases casually lammilar retouching.

Tips are also found in the ensemble, one of them shaped with a bifacial retouching.

Traceological analysis has established the functions of 23 artifacts, which were chiefly used for scraping of hides, cutting of cereal crops and timber. etc.

No doubt the flint ensemble from Zaminetz has the characteristics of the period of the Late Chalcolithic. However small the flint collection has some diversity among the implements, which was typical for most of the chalcolithic flint collections. Almost all typological groups are represented with the exception of cutters, which are rare in ensembles from the Chalcolithic in Bulgaria. Besides the retouched shaped, characteristic for the Chalcolithic (Chalcolithic lamellae, instruments with longitudinal and cross-side wear) there are also artifacts in the collection which should be attributed to the so called “transition” period. The specifics of flint collections from the “transition period” are still being established and it is too early to draw conclusions based on these separate artifacts, moreover the detailed study of flint collection from the two period from Northern Bulgaria, have not yet completed. The study of the flint collection from Zaminetz is a phase towards enriching our knowledge on the character of flint production in the region mentioned. Similar in their structure are flint collections from Mezdra-Kaleto and part of the ensembles from Gradeshnitza from the same region.

Key words: Late Chalcolithic, flint ensemble, technological-typological analysis, raw materials.

РИМСКИ БРОНЗОВИ ЛАМПИ ОТ УЛПИЯ ЕСКУС И СТРОГОЗИЯ (ДОЛНА МИЗИЯ)

Теодора Ковачева

Колекцията от римски бронзови лампи, притежание на Историческия музей в Плевен, се публикува за първи път. Тя се състои от добре или частично запазени екземпляри, които хронологично застъпват по-ранния римски период от историята ни – втора половина на I – началото на II век. Това, разбира се, се отнася до добре датираните лампи. Тяхната по-точна датировка, в смисъл времеползване, е в зависимост от археологическата среда, в която са намерени и от устойчивостта на материала, от който са направени – нещо трудно за доказване за по-голямата част от тях. Основната част от колекцията (кат. № 1, 3 – 9) са лампите и куката за окачване (кат. № 10), открити на територията на римския град Улпия Ескус, както през археологическите кампании 1942 – 1943 и 1972 – 1976 г., така и при случайни обстоятелства. Някои от намерените при археологически разкопки лампи показват връзка с обществени сгради като Гражданската базилика, храма на Минерва, сградата за “ползване през зимата” и недопроучена сграда източно от последната. Единствен екземпляр, произхождащ от друг античен център, е кат. № 2. Лампата е от стопанска сграда А на villa rustica от хинтерланда на ранна Сторгозия (I – III в). Намерена е в комплект с бронзово касероле, датиращо от края на I – началото на II век (подобно вж. Аладжов 1965, 87)

Типологично добре запазените лампи показват принадлежност към възприети в научната литература класификации на Льошке – типове XIX, XX и XXI; на Ивани – типове XXXIII и XXXIV и на Кузманов – типове L, LI и евентуално XLIX. Доминиращи са лампите с крушовидна и удължена крушовидна форма, някои от които са варианти на основните типове.

Интересна група са лампите с конична (кат. № 6 и 7) и охлювидна форма (кат. № 8). С изключение на лампа с кат. № 6, която е сходна на лампа от Нове (Dimitrova–Milčeva 2006), датирана във II – III век; за останалите два екземпляра не попаднахме на паралел.

Лампите от типа на кат. № 1 – пръстеновидна дръжка с отражател като лунен сърп, се приемат за един от най-широко разпространените бронзови форми в края на I – началото на II век (Льошке 1919, 325). Има предположение, че типът датира от третата четвърт на I век

(Schäfer, раздел XI).

С широко разпространение в Долна Мизия и особено в Тракия са лампите с крушовидна и удължена крушовидна форма (Кузманов 1984, 38). Разгледаните тук в кат. № 2 – 4 се характеризират със специфични белези.

Като един по-стар тип, който се е произвеждал вече в Клавдиево време, е лампа в кат. № 5, която има данни да се свърже с тип XIX по Льошке.

Прави впечатление, че римските бронзови лампи от Плевенско – както тук, така и по-рано публикуваните – произхождат от антични градски центрове или от селски вили, разположени на/и край важния път Ескус – Филипопол (Маджаров 1990, 20 сл.). Освен Ескус и Сторгозия, тук се включва и пътната станция Ад Путеа (с. Рибен, Плевенско), край която е намерена лампа, подобна на кат. № 1 (Велков 1928/1929, 372, обр. 242) и вилата при село Брестовец, идентифицирана с territorium Dianensium (Ковачева 1999, 80; Кузманов 1992, 54, кат. № 432).

❖❖❖

КАТАЛОГ

ЛАМПИ С КРУШОВИДНА ФОРМА

1. Лампа, еднофитилна. Инв. № 2643 (обр. 1)

Loeschcke, тип XXI; Ivanyi, тип XXXI I I (I - IIв.); Кузманов 1992, тип LI.

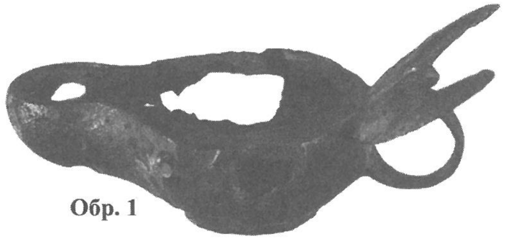

Обр. 1

Почти целият диск и лявата страна на лампата липсват; пробита отдясно. Резервоарът и фитилникът органично свързани. Тесен, плосък ръб обгражда горната повърхност. Фитилникът заоблен. Дръжка – халка, със запоен към нея светлоотражател с форма на лунен сърп. Дъно със столче и релефен пръстен в средата.

Вис. 3,6 см; *диам:* 6,9 см; *диам.* дъно 4,7 см

Намерена в У. Ескус – археологически разкопки 1942/1943 г.

Втора половина на I – началото на II в.

Паралели: Аладжов 1965, 88, обр. 111 /Меричлери - I – началото на IIв.; Велков 1928/1929, 370, обр. 236 (с. Гиген) и 372, обр. 242 (с. Рибен); Press 1928, 184, табл. LXIV2 (Нове); Кузманов 1992, 53, № 424, 425 а, б (Ескус); Мешеков и Стайкова 1997, 58, обр. 47 (гр. Кюстендил); Александров 1981 (гр. Монтана – II в.); Antique Bronzes (Circeu – Cristeşti, Румъния) 156, № 256 (втора половина на I – ранен II в.); Simion 61, №3 (I в.)

ЛАМПИ С УДЪЛЖЕНА КРУШОВИДНА ФОРМА

2. Лампа, еднофитилна. Инв. № 1519 (обр. 2)

Loeschcke, тип XX; Ivanyi, тип XXXIV; Кузманов, тип L

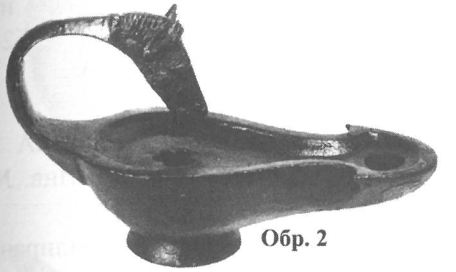

Обр. 2

Конквана горна повърхност, оградена от висок релефен ръб. Резервоарът и фитилникът органично свързани. Фитилникът завършва в предния си край в полукръг с остри крайща. Центриран отвор за масло с форма на петлистна розета. Дъговидно извита дръжка, завършваща с детайлно моделирана глава на кон. Дъно с високо струговано столче

Вис.: 2,8 см; дълж.: 18,5 см

Намерена при Плевен (ант. Сторгозия) - villa rustica

Втора половина на I – нач. на II в.

Паралели: Велков 1928/1929, 35, обр. 40 (с. Тракиец, Хасковско – I в.); Николов, Буюклиев 1967, 29, обр. 26 а (Чаталка, Старозагорско – I в.); Simion, тип E, вариант “a” (I в.); Szentlèleky 1969, № LXIV1; Irimia 1966, 38, № 25 (Констанца, Румъния – II в.); Veličkovič 1969, 135, № 265; Косяненко 1974, обр. 8 (Танаис)

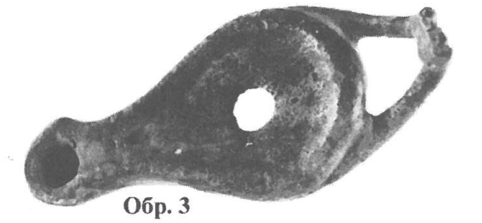

Обр. 3

3. Лампа, еднофитилна. Инв. № 1271 (обр. 3)

Loeschcke 1919, № 1055, табл. II, тип XX; Кузманов, 1992, тип L.

Липсва долната ѝ половина и завършекът на дръжката. Горната повърхност плоска и обрамчена от тесен релефен ръб, който при фитилния отвор е уширен и завършва отпред в дъга, единият край на която е остър, а другият е заоблен. Резервоарът - органично свързан с фитилника; върху канала отвор за въздух. Дръжката е във вид на две издигнати и извити пръчки с правоъгълно напречно сечение, при съединяването, на които е имало орнаментален завършек – пелта (?)

Вис.: 2,3 см; дълж.: 7,2 см

I в.

Намерена в У. Ескус – храм на Фортуна (1972 г.).

Паралели: За дръжката със завършек пелта: Буюклиев 1984, 10, № 1 (с. Мъдрец, Старозагорско – I в.); Буюклиев 1986, 65, № 26

4. Лампа, еднофитилна. Инв. № 1162 (обр. 4)

Леко конквана горна повърхност, обградена от слабо забележим тесен плосък ръб, уширен при фитилника. Дъгата му в предната част е прорязана в средата от дълбоко каналче към фитилния отвор. Затворен канал към резервоара. Отворът за масло е със “♥” (сърцевидна) форма. Дъното е с високо

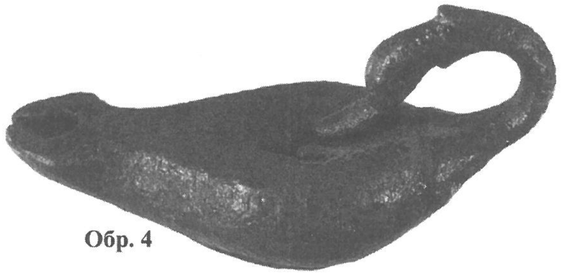

Обр. 4

кухо столче с бадемовидна форма. Дъговидна дръжка, която завършва с глава на лебед

Вис.: 2,4 см; дълж.: 10,3 см

Втора половина на I – началото на II в.

Намерена в У. Ескус – случайна находка

Паралели: за дръжката - Буюклиев 1969, 35, обр. 17 /(втора пол. на I – начало на IIв); Walters 1914, табл. VII, 92; Ivanyi, 1935, 301, № 4313, табл. LXI, 6 – тип XXXIV

5. Лампа, еднофитилна. Инв. № 2712О (обр. 5)

Loeschcke, тип XIX; 295, № 610, табл. 4, 43; Кузманов, 1992, тип XLIX

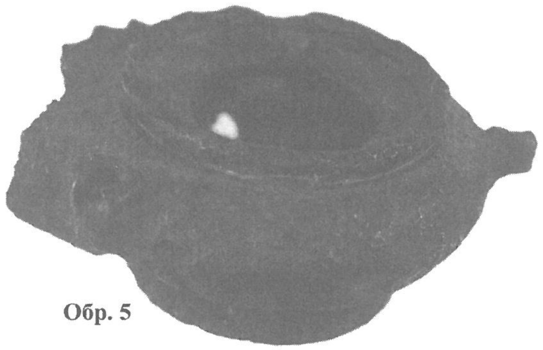

Обр. 5

Фитилникът и почти цялата дръжка липсват. Тялото отляво пробито. Корозирала повърхност. Кръгло заоблено тяло. Широк отвор за масло. Резервоарът ограден от един висок, със заострен ръб пръстен и втори от външната страна, по-тесен и заоблен. Волутите на фитилника са във вид на два полукръгли издатъка. От дръжката е съхранено само началото от пръчка с правоъгълно напречно сечение. Дъното е кухо, с два релефни пръстена и умбо в средата.

Вис.: 3,8 см, диам.: 6,8 см; диам. на дъното 4,7 см

Намерена в У. Ескус при археологически разкопки – 1942/1943 г.

Паралели: по отношение на резервоара и дъното сходство с № 621 у Loeschcke, табл. 45, тип XXII

ЛАМПИ С КОНИЧНА ФОРМА

6. Лампа, еднофитилна. Инв. № 2927 (обр. 6).

Горната повърхност профилирана от вертикални канелюри. Широк отвор за масло, обрамчен от висок гладък пръстен. Заоблен фитилник. Дъното с остро краче.

Вис.: 4,65 см; диам. на отвора 1,9 см

Намерена в У. Ескус – археологически разкопки 1942/1943 г.

Паралели: Dimitrova – Milčeva 2006, № 55

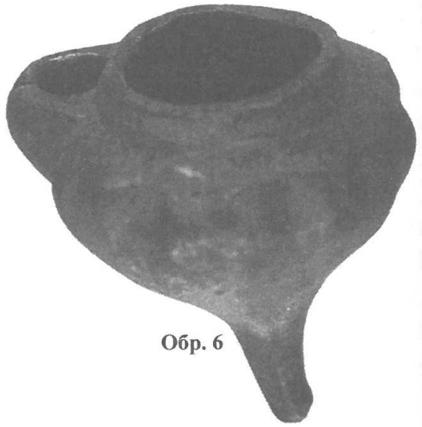

Обр. 6

7. Лампа, еднофитилна. Инв. № 90. (обр. 7).

Форма и украса на горната повърхност като № 6, но крачето е с форма на ходило с вдигнат преден край. Фитилникът и фитилният отвор са с ромбовидна форма

Вис.: 4 см; диам. на отвора 1,5 см

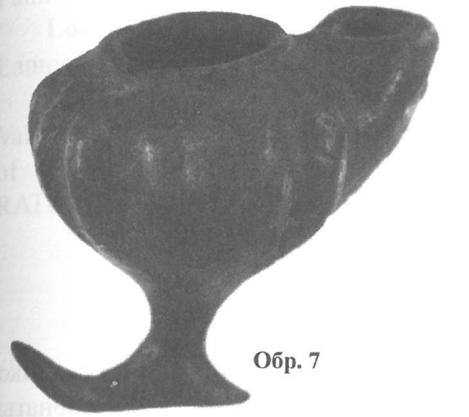

Обр. 7

Намерена в У. Ескус – случайна находка

ДРУГИ

8. Лампа с охлювидна форма. Инв. № 91 (обр. 8)

“Дискът” дъговиден, обрамчен от заоблен релефен ръб. Има шест малки и един голям кръгъл отвор. При средата на основата му се намира масивен издатък, през отвора на който е прокарана бронзова тел за окачване.

Вис.: 4 см; *Макс. шир.* 5,6 см

Намерена при стари археологически разкопки

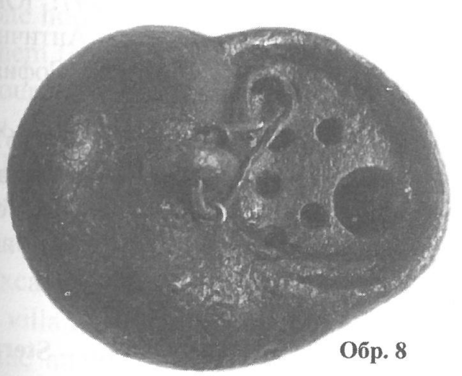

Обр. 8

9. Фрагмент от лампа

Съхранена е една трета от дясната й страна, според която формата на тялото е биконвексна. Зад фитилника от ръба излиза полукръгъл издатък. Дръжката, счупена: в предната част, е пръчка с правоъгълно напречно сечение. Върху нея е запоен плосък издатък с полукръгла форма и кръгъл отвор за синджирче на капачето

Зап. вис.: 2,6 см

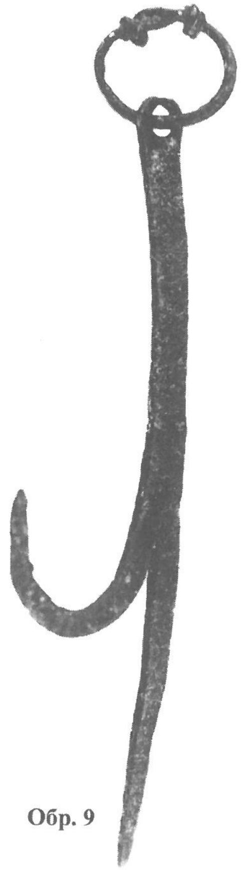

Обр. 9

Зап. дълж.: 5,6 см

Намерена в У. Ескус, северозападна част на форумния комплекс – храм на Минерва.

10. Кука за лампа, островърха, инв. №1647 (обр. 9)

Пластина с правоъгълно напречно сечение, раздвоена около средата. Единият й край, за който е окачена лампата, е извит нагоре и заоблен, а другият е островърх. В горната част на плоската пластина има кръгъл отвор, през който е промушена халка.

Дълж. на куката (без халката) 11,7см

Намерена в У. Ескус – източен край на basilica forensis /1976 г.

Паралели: Loeschcke, 456/268/ 1№10611, Abb.38 – група A (плоска форма); Alram – Stern, 1989.S.304, Nr 637, Taf. 46

❖❖❖

ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов 1965: Д. Аладжов. Разкопки на трако-римски могилен некропол в Меричлери. – Известия на Археологическия институт, 28, 1965

Александров 1981: Г. Александров. Монтана. Пътеводител, 1981

Буюклиев 1984: Хр. Буюклиев. Тракийска могилна гробница от с. Мъдрец, Старозагорски окръг. – Разкопки и проучвания, 10, 1984, 7 - 32

Буюклиев 1986: Хр. Буюклиев. Тракийски могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. – Разкопки и проучвания, 16, 1986

Велков 1928/1929: Ив. Велков. Новооткрити старини. – Известия на Български археологически институт, 1928/1929, 5, 28

Косяненко 1974: В. М. Косяненко. Редкие и драгоценные экспонаты. Ростовский областной музей краеведения. Ростов на Дону, 1974

Кузманов 1984: Г. Кузманов. Римски бронзови лампи от Националния археологически музей. – Музеи и паметници на културата, 1984, 1, 37 – 40

Кузманов 1992: Г. Кузманов. Антични лампи. София, 1992

Мешеков, Стайкова 1997: Юн. Мешеков, Л. Стайкова. Антична бронзова пластика II – III век. София, 1997

Николов, Буюклиев 1967: Д. Николов, Хр. Буюклиев. Нови тракийски могилни погребения от Чаталка, Старозагорско. – Археология, 1967, 3, 10 – 25

Alram – Stern: Ev. Alram – Stern. Die römischen Lampen aus Carnuntum. Wien, 1989 (3 – 333)

ANTIQUE BRONZES in Romania 2003

Dimitrova-Milčeva 2006: A. Dimitrova-Milčeva. Die Bronzefunde aus Novae Moesia Inferior. Warszawa, 2006

Irimia 1966: M. Irimia. Bronzuri Figurate. Constanta, 1966 (3 – 53)

Ivannyi 1935: D. Ivannyi. Die Pannonischen Lampen. Budapest, 1935

Loeschcke 1919: S. Loeschcke. Lampen aus Vindonissa. Zürich, 1919

Press 1987: L. Press. The Valetudinarium Novae after seasons of archeological excavation. RATIARENSIA, 1987 3 – 4, (177 – 184)

Simion 2003: G. Simion. Opaite Greco – romane de Bronz din România Cluj – Napoca 2003

Schäfer: S. Schäfer. Archäologische Reihe Lampen der Antiken – sammlung. 13. Frankfurt

Szentléleky 1969: T. Szentléleky. Ancient Lamps. Budapest, 1969

Veličkovič 1969: Sj. B. Popovič, D. Mána, Zisi, M. Veličkovič, B. Jeličič. ANTIČKA BRONZA u Jugoslaviisi. Beograd, 1944 – 1969

Walters 1914: H. B. Walters. Cataloque of the Greek and Roman Lamps. London, 1914

❖❖❖

ROMAN BRONZE LAMPS FROM ULPIA OESCUS AND STROGOSIA (MOESIA INFERIOR)

Summary

Theodora Kovacheva

The collection of Roman bronze lamps, from the Regional Historical Museum at Pleven (the ancient Strogosia) consists of 9 specimens and one hook for hanging lamps. Most of them (cat. No.No 1,3 - 10) have been found under various circumstances at the Roman-Byzantine town of Ulpia Oescus, localized at the village of Gigen, Pleven region. Only one specimen has been found at excavations of an ancient building of a villa rustica in the vicinity of Pleven (the ancient Strogosia) an urbanized settlement.

The typology of the examined lamps is in line with classification accepted in literature, namely types XIX, XX and XXI according to Löschke; XXXIII and XXXIV according to Ivany and L and LI, possibly XLIX according to Kuzmanov. Chronologically their appearance could associated with the second half or the 2nd century when both settlements were part of the province of Moesia Inferior.

КЪСНОСРЕДНОВЕКОВНО СВИДЕТЕЛСТВО ЗА РАННОСРЕДНОВЕКОВНА ПЛИСКА

(из нематериалното наследство на старата столица)

Павел Георгиев

Пионерът на разкопките в Плиска Карел Шкорпил е документирал важни, за съжаление подценявани досега данни за съхранената в паметта на местните жители микротопонимия и ономастика (Абоба-Плиска 1905, табл. I). Много от записаните в текста на неговите публикации или върху плана названия на местности или записи на легенди са информативни и пречупват по своеобразен начин една действителност, която днес има само археолого-исторически измерения (Маринов 1943, 169 и сл.) (обр. 1).

Настоящата работа е опит да се обоснове значението на туркоезичната ономастика за обогатяване на нашите представи за Плиска. Конкретен повод за това дава неизвестен досега запис на името на единственото върху територията на голямото землено укрепление съвременно селище. До 1925 г. то, както е известно, се е наричало Абоба. Едва тогава е заменено с Плисковъ, което е редуцирана форма на автентичното название на ранносредновековния град (***Πλίσκοβα***). През 1947 г. то от своя страна е съкратено отново и възпроизведено с непълната си форма Плиска (Коледаров, Мичев 1973, 196). Последната фигурира най-напред върху европейски карти от XVII и XVIII в. (Бешевлиев 1962, 16 – 17). В турските данъчни регистри от XVI – XVII в. селото е записано като Ахи баба (Стойков 1964, 107; Стойков 1971, 170). Счита се за преиначена форма на Абоба, но напоследък се приема и обратното (Рашев 2008, 45 – 46). Въпросът изисква специално разглеждане. Тук ще посоча само, че в тюркските диалекти са известни форми на aba~apa, които се произнасят като aχa или aγa (Севортян 1974, 54 и сл., 204 – 206).

Най-ранната форма на название на българската столица е запазена в Чаталарския надпис на хан Омуртаг от 821/822 г. Там тя звучи като *Πλσκας τὸν κάνπον*, т. е. Кампусът Плиска. Лъв Дякон в края на X в. и Ана Комнина в началото на XII в. го изписват като ***Πλίσκουβα*** и ***Πλίσκοβα.*** В Българската апокрифна летопис от края на XI в. името е предадено като Плѹска гра҄. Последното дава названието в неговата пълнота и посочва ясно семантиката на съставката –oba (ova) в гръкоезичните названия

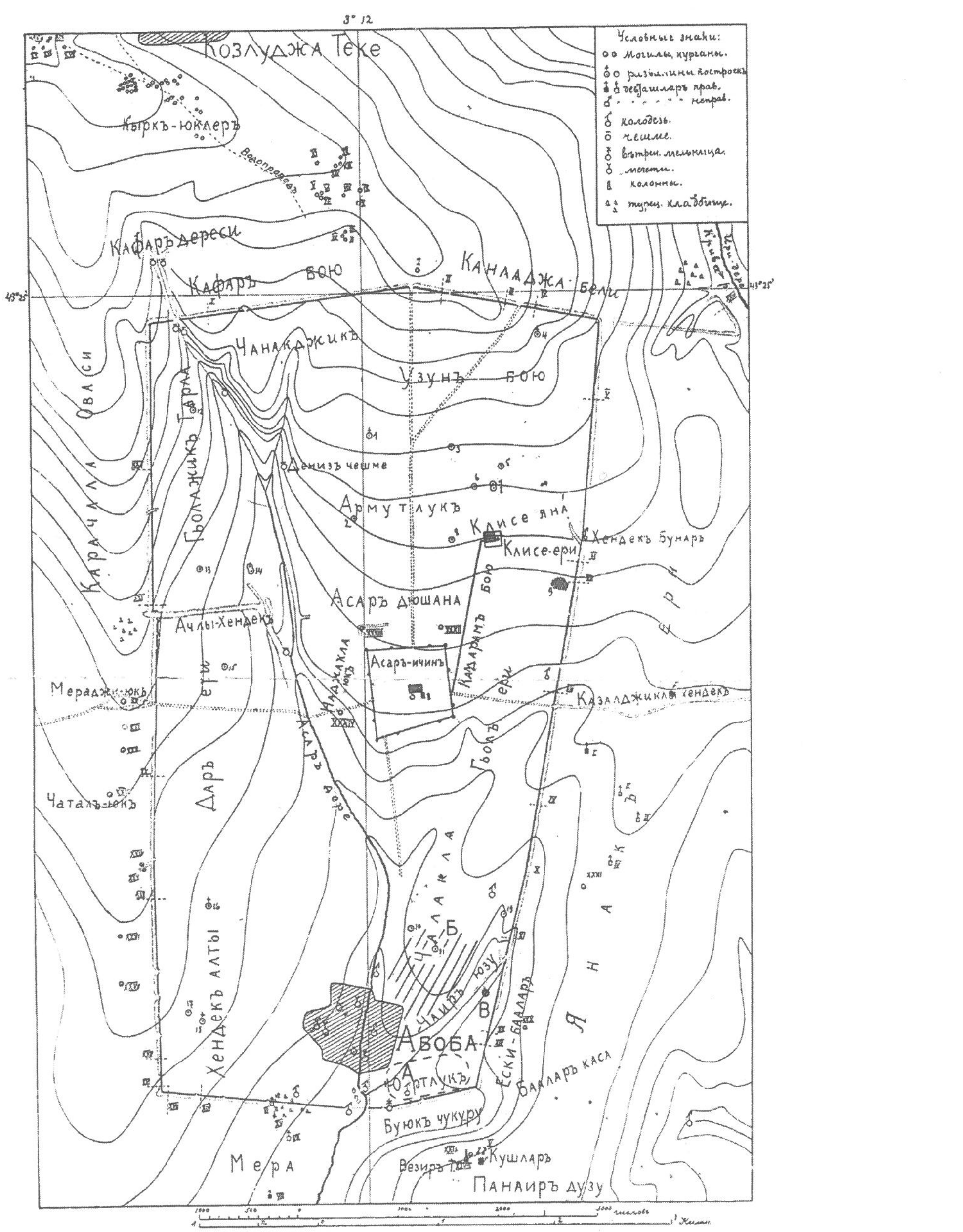
3° 12
Условные знаки:
Могилы, курганы.
развалины построекъ
дефташларъ прав.
непрáв.
колодезь.
чешме.
вътрен. мельница.
мечети.
колонны.
турец. кладбище.
Козлуджа Теке
Кыркъ-юклеръ
Водопроводъ
Кафаръ дереси
Кафаръ бою
Каналджа бели
43° 25'
Чанакджикъ
Узунъ бою
Овасы
Карачалла
Гьолджикъ Тарла
Денизъ чешме
Армутлукъ
Клисе яна
Клисе-ери
Хендекъ бунаръ
Асаръ дюшана
Ачлы-Хендекъ
Асаръ-ичинъ
Кадарамъ бою
Мераджи-юкъ
Казалджикли хендекъ
Чаталъ-юкъ
Даръ ери
Асаръ дере
Гьолъ ери
Чалакла
Хендекъ алты
Б
В
Абоба
А
Юртлукъ
Чаиръ юзу
Ески-баалаар
Баалаъ каса
Янакъ ери
Буюкъ чукуру
Мера
Везиръ
Кушларъ
Панаиръ дузу

Обр. 1. План на Абоба-Плиска от Карел Шкорпил с добавено означение на: А. Предполагаемото място на посетеното от У. Уитман село Oukboudan; Б. Установената част от ранносредновековно селище в югоизточната част на Външния град; В. Местонахождение на плочата с надпис ***О (О)YK OKTO*** *от първата половина на IX в.*

Fig. 1. *Plan of Aboba-Pliska drawn by Karel Škorpil with additions of: A. Supposed location of the village of Oukboudan, visited by W.Witman; B. Part of the mediaval settlement in the southeastern section of External Town; C. Location of the slab with the inscription O(O)YK OKTO from the First half of the 9th century*

(Георгиев 2008 а, под печат). С нея е бил указан характерът на селището: "степен град", когото авторът на Чаталарския надпис характеризирал с гръко-римското название за военен лагер campus. Съдбата на Абоба-Плиска като селище през Второто българско царство остава неясна. По тази причина не знаем със сигурност названието на наследника на ранносредновековния център. В надпис от византийския период е засвидетелствано съчетанието асєна опа. В него се откроява влизащата в ранносредновековното (Плискоба) и в късносредновековното название (Абоба) форма: oba~opa (за нейното значение на степно "селище", "жилище", вж. Севортян 1974, 399 и сл.; Мурзаев 1984, 401). То по всяка вероятност означава "тронно селище" или "престолен град", имайки предвид неговото минало значение (Георгиев 2002, 87 и сл., бел. 35). Така че може да се приеме за означение на руините на старата столица през XI - XII в. Според езиковеда Б. Симеонов още по това време се е наложило и името Àboba. Според него то е звучало като Àb obá и е било възприето поради значението си като "селище на дедите" (Симеонов 1979, 137 и сл.). Звуковото и семантичното тъждество на втората част от името –obá (-ova) с тази в автентичното име на столицата във византийски източници (Pliskoba, Pliskouba) от X – XI в. говори, че това трябва да е наистина старинно название. Остава неизяснено обаче дали Ab obá се появява след Plisk obá или пък го предхожда.

Непознато досега име на Абоба-Плиска е **Oukboudan**. Така то е било записано от английския пътешественик Уйлям Уитмън, който преминал от там през 1801 г. на път от Варна за Русе (Английски пътеписи 1987, 388). Той пътувал с кола и отбелязва в своя дневник, че в 4 ч. на 29 май потеглил от Yenipazzar (дн. Нови пазар), който бил *"ограден със землен вал и пресъхнал* (вал вместо ров в превода – П. Г.) *– с по една врата в двата края". **"След 6 мили стигнахме в село на име Oukboudan, което се състоеше от мизерни сламени колиби.** В 6 [ч.] вечерта спряхме в друго бедно село, наричано Tekerkew, където пренощувахме. На 30 сутринта в 4 ч. и след 2 часа стигнахме до селото Shemlah. От там в Разград, обиколен с ограда от колове и землен вал".*

Издателят на пътеписа схваща правилно, че движението на Уитман е от дн. Нови пазар на запад към Шумен, но отъждествява неточно Tekerkew със с. Драгоево. Всъщност, Tekerkew е идентично с Teker kjoj, дн. село Златна нива. За Oukboudan се отбелязва, че е неизвестно селище. Но след като остава на пътя между Нови пазар и Златна нива, следва да бъде идентифицирано със село в землището на Абоба-Плиска. Посочените в часове или мили път (с почивки и престой) отговаря на разстоянията между посочените селища. Известно колебание може да предизвика информацията за съществуване на този път на *"голямо село Салман, лежащо на западния склон на Салманския хълм, между Абобската и Суютлийската* (Върбянската - П. Г.) *рекичка"*, което било изоставено при войните 1828 - 1829 г. (Шкорпил 1905, 28 - 29; за него вж. Стойков 1964, 106). Неговата близост: само от около 1 - 2 км от Златна нива, почти изключва възможността да бъде отъждествено с Oukboudan. Освен това, разстоянието от 6 мили (= 9 км) съответства на това до Абоба-Плиска. От стария Нови пазар до там то е близо 9 км, докато до Салман е не по-малко от 12 - 13 км[1].

Записът на англичанина е важен с това, че село Абоба (Ахи баба) е било наричано вероятно от свои жители от края на XVIII и началото на XIX в. с друго име. Ако съдим от именните форми на съседните селища, то изглежда да е сравнително точно записано, но не бива да се изключва редуциране или дисимилация на междинни гласни. Ако се съди от неговия звуков състав, то е двучленно и може да се реконструира като *Ouk boudan.

Името поставя важни въпроси за своя произход и значение. То няма видима връзка с познатите ни форми на ойконима: Plisk obá и Àb obá и може би е означение на локална селищна структура (напр. махала). Възникването му следва да се търси в две различни посоки: като късносредновековно туркоезично название и като ранно, тюркско (прабългарско), но турцизирано като произношение име. И двете възможности имат подкрепа от наличния документален материал.

1. Важна опорна точка предлага записаният от К. Шкорпил топоним "Кушъ ойуклеръ", който се отнася за "най-високия пункт Кушларъ или Везиръ тепе", намиращ се на около 0,5 км югоизточно от село Абоба и на още по-малко разстояние срещу югоизточния ъгъл на земленото укрепление (Шкорпил 1905, 31, табл. I) (обр. 1). Топонимът отразява само първата част на записаното от Уитмън селищно име. Тя е близка до туркоезични названия като "Чатал-юкъ" или "Каба-юкъ" и може да се приеме за изражение на местното име "ойук"[2]. Северно от

---

[1] С оглед на тези разчети възниква въпросът защо разстоянието от около 15 км между Нови пазар и Златна нива е било изминато с кола за около 14 часа, докато това от Златна нива до Шумен - за 2 часа! Не означава ли това, че пътешественикът е прекъснал за часове своето пътуване някъде около Oukboudan? Би било важно да се провери дали архивът на У. Уитмън не съдържа материали и данни за Плисковските старини, за каквито са осведомили в Нови пазар през 1767 г. друг пътешественик – Карстен Нибур, а през 70 те г. на XIX в. Феликс Каниц.

[2] Възможно е турското название на височината с могилите да е основано на близкото по звучене турска дума за "могила, хълм" - hüyük

м. “Кушъ ойуклеръ”, в очертанията на близкия ъгъл на земленото укрепление, Шкорпил поставя надпис – “Юртлукъ”, очевидно по указания на местните жители, че там са се намирали останки от “старо селище”. Тук вероятно е било разположено селото от началото на XIX в. (обр. 1 А). Пътят от Нови пазар за Абоба-Плиска и тогава е минавал край м. Юртлукъ, така че е много вероятно “сламените колиби” на Oukboudan да са близо до югоизточния край на съвременна Плиска.

Формата “ойуклеръ” съдържа характерната тюркска дума “ой”, означаваща “падина, низина, котловина” (Севортян 1974, 432 и сл.). Тя се е произнасяла и като ojuk и е срещана често като топоним (Мурзаев 1984, 408 - 409, 424). Отнесена към мястото на късносредновековното селище, може да се свърже с реката “Чаир юзу”, чието корито е служело за източване на събираните в източния ров води към рекичката “Асар дере”. Но още по-вероятно е “ой”/”ойюк” да се отнася до по-близката, продълговата, котловина между м. “Юртлукъ” (старото място на Абоба) и вис. “Куш-ойуклеръ”. Шкорпил я е записал като “Буюкъ чукуру”, т. е. “Голямата падина”. Тя остава под височината “Везиръ тепе” и топонимът “Кушъ ойуклеръ” се отнася и за нея. Така че в ojukler се открояват две антиномични по смисъл думи: “падина” и “височина”.

От решаващо значение за семантиката на топонима е думата “кушъ” и нейната производна “кушларъ”. Буквалният превод на турски език би бил „птица” и „птичите”. Това обаче е малко вероятно. Височината там е била наричана “Везир тепе”, т. е. „височината на везира”. Това ми дава основание да се питам дали “Кушларъ” не произлиза от установената в някои тюркски диалекти титла за наместника на хана “куш бег”? Тя произлиза от древнотюркското quš~qoš~qowuš, което има различни значения, между тях и “стан, лагер” (Баскаков 1989, 65).

На височината “Кушъ ойуклеръ” се намират две неголеми могили и неправилна група (№ 48) от т. нар. девташлари (Рашев 1992, 24, обр. 24). Те се разполагат от югоизток и юг на могилите, върху местност, която Шкорпил записва като “Панаиръ дузу”, т. е. равнина за многолюдни събирания. От север на могилите братя Шкорпил откриват натрошена на място огромна колона (Шкорпил 1898, 59) (обр. 2). Тя дълго беше смятана за принадлежаща към групите девташлари, но всъщност е отделен паметник, издигнат над собствен постамент. Нейният диаметър е близо 105 см, а височината над 5 м, така че представлява знак, подобен на Чаталарската колона, издигната на пътен разклон за аула на хан Омуртаг при с. Хан Крум (Рашев 2002, 152 - 153) или на т. нар. Търновска колона с надпис на същия владетел, която изглежда е стояла при посочената в текста “всеславна могила”, т. е. лагер, който е играел ролята на централното войсково убежище в началото на IX в. (Георгиев 2004, 31 - 32; 2005, 59 - 60). Колоната от “Везир тепе” няма надпис, но е украсена със спиралообразен жлеб като на т. нар. columnae historiatae в Рим или Константинопол. Тези особености и преди всичко нейното място, правят малко вероятна възможността тя да е “крайпътен мемориален знак”. По-скоро е триумфален паметник, който е доминирал над “Буюкъ чукуру”. Последната е оградена от три страни с полегати скатове и е отворена само на запад. Така наподобява античен стадион. В някои отношения е близка до долината “Вели ефенди” (“Чирпиди-чаир”) в т. нар. Хебдомон край Константинопол, където се локализира Campus tribunalis на византийската столица (Janin 1964, 446 - 449). Там също е открита голяма, висока над 7 м гранитна колона от времето на Теодосий II, която е изглежда мемориален знак, а не архитектурен детайл (Makridi 1938, 161 sqq., fig. 7).

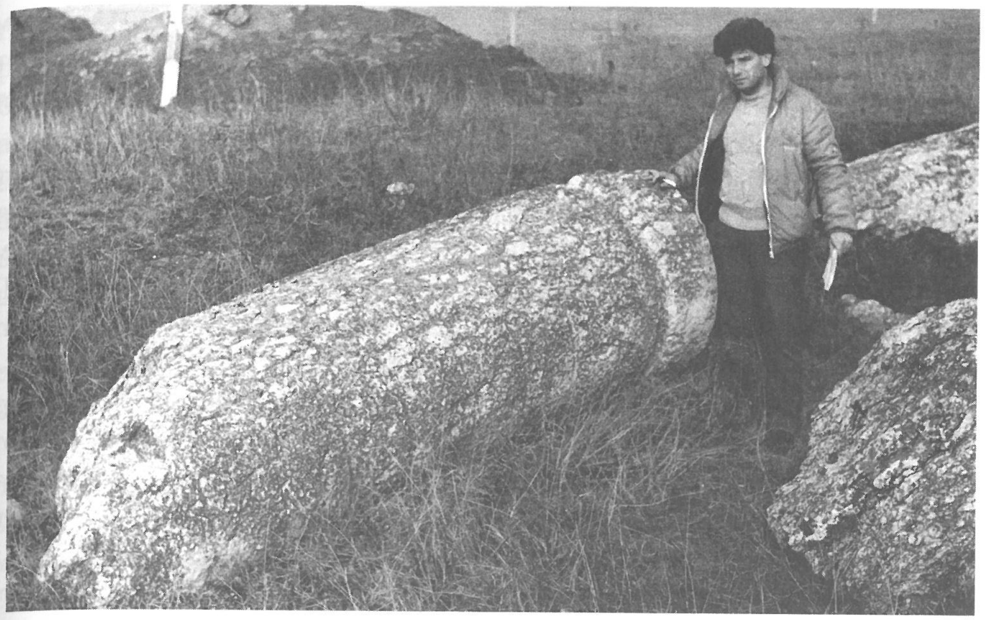

Обр. 2. *Фрагмент от триумфалната колона в м. “Везир тепе”, южно от земленото укрепление*

Fig. 2. *Fragment from the Triumphal column at the Vesir tepe locality, south of the, earthen dyke*

На основата на тези съпоставки може да се изкаже предположение, че долината пред южния ров на българската столица е била използвана, подобно на тази от Хебдомона край Константинопол, за военни тренировки и прегледи, церемонии или състезания. Тя е играела ролята на обичайния за големите градове Campus, разположен винаги срещу тях (Reiscii 1830, 409 - 410). Тя също остава на около 7 мили, но измерено от първоначалния лагер в горното течение на Асар дере, през източния вход и от там, покрай източния ров, до "Везир тепе". Запазената топонимия за височината удобната за зрелища долина тук подкрепят тяхното тълкуване като сборен пункт от първата половина на IX в. В Чаталарския надпис понятието campus е част от името и еквивалент на тюрко (ирано)-българското obá.

В светлината на тази информация може да се допуска, че тюркоезичното название на въпросния сборен пункт извън българската столица е звучало приблизително като ojuk или Kuš ojuk, т. е. долина с височина на наместника (осмислено в турско време като "Везир тепе"). Не е изключено обаче съставката "куш" (quš) в топонима да е с туркоезичен произход и да е звучала като *qošu, което означава "надбягване, препускане". В такъв случай съчетанието *qošu ojukler би трябвало да осмисляме като "височина с долина за надбягвания".

Несигурността в произношението и късния запис на топонимите (в края на XIX в.) ме карат да посоча още, че тюркското oquš означава и "род" (Севортян 1974, 419).

При тези различни възможности - повече или по-малко вероятни, документираното от Уитман име може да е възникнало още през VIII - IX в. като означение за югоизточната периферия от столичния център. Съседството на въпросното място с късносредновековното селище изглежда е причина то да е придобило алтернативно на Абоба/Ахибаба име. Не мога да изключа напълно и възможността Oukboudan да е само топоним. Не трябва да забравяме обаче, че Уитмън го сочи за ойконим.

2. Тълкуването на неговия ранен произход се подкрепя от данни и паметници, които са свързани с най-старата история на Плиск обà. Преди всичко трябва да се допуска, че близката до засвидетелстваната с латински букви именна форма би могла да има и изговор на öjuq. В тюркските езици коренът öj се изговаря като öγ, направо като oj и други подобни. Означава "дом", "юрта", "домостопанство", "стан", "обитатели на стана" и др. (Севортян 1974, 513 - 514). Особено важно е мнението на А. Н. Кононов, че основа на целия формален ред от форми и значения ***об**~ob са съпоставими с "оба" или "обак", които означават "юрта", "семейство" (цит. по Севортян 1974, 514). Интересно поле за етимологични реконструкции пред филолозите очертава произношението на öj като äb - "дом". Пред нас те представят възможността ouk (*öjuq) да е изражение на Àb obá и насочват към хипотезата късносредновековното име да е осмисляно като "дом на рода".

Тя добива повече смисъл, ако се приеме, че o(j)uq е с двучленен състав: oj + uq, тъй като думата uq в тюркските езици означава "род", "потомство", "родство" (Севортян 1974, 582 - 583). Последната се смята за основа на сродни, хомогенни, форми, между които и ukuš, което означава "племе". Както се вижда, тя е много близка до записания от Шкорпил топоним "Кушларъ" и особено с "Куш ойуклеръ". В светлината на това можем да приемем, че последният се отнасял за потомците на род или племе (вж. още Севортян 1974, 416 - 417). Историческата основа на тази форма изглежда да е древнотюркското uq - "род", "потомък". В такъв случайза oj- може да се приеме значението "населено място"(Севортян 1974, 426).

Най-сигурно за тълкуването на Ouk boudan като название на селище в югоизточната част на земления лагер свидетелства намереният наблизо гръкоезичен първобългарски надпис от първата половина на IX в. (Рашев 1986, 36 и сл.; Бешевлиев 1986, 38 – 39) (обр. 1 В и 3). С неговия лаконичен текст от две думи се занимаха редица автори (Георгиев 1991, 38 и сл.; 1995, 23 и сл. и цит. там изследвания на В. Бешевлиев, Б. Симеонов и Ст. Михайлов). Интерпретациите обаче са несполучливи. Главната причина за това е отсъствието на подкрепяща ги локална информация. Разглежданият тук нов ойконим запълва тази празнина и ми дава възможност да предложа ново осмисляне на неговия текст.

Той съдържа седем букви ***O* -*YK OKTO***, от които първата стои изолирано в средата на горния ред, а останалите са на втория ред (обр. 3). Раздалечаването между третата и четвъртата буква накара В. Бешевлиев да разчете в последните 4 букви числителното бройно ***ὀκτώ,*** а в първите да реконструира съществителното ***λύκο.*** "Снемането" на добре цент-рирания на горния ред omikron обаче е необосновано. Той трябва да се осмисля отделно, докато изпълнението по ширината на плочата ред е наистина от две думи. За втората без съмнение трябва да се приеме четенето на Бешевлиев. От първата дума е запазена само ***υκ,*** но може да се допълни и като ***ουκ,*** ако се сметне, че е на мястото на загубената. Тя, както съм изтъквал, не може да е lambda, тъй като търсенето на гръцката дума "вълк" е преднамерено, за да отведе до четене на хронологическия цикъл "вълк осем". Знае се, че такова животно в прабългарския календар няма и затова допускането му е произволно.

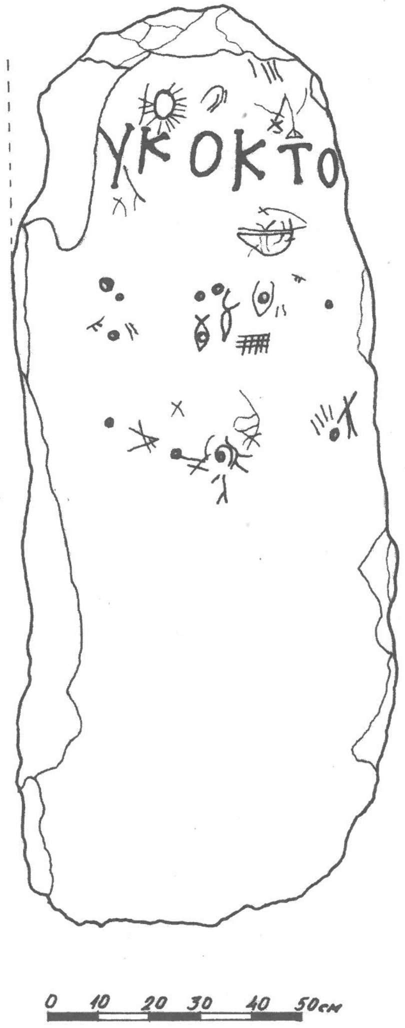

Обр. 3. *Първобългарският надпис* ***O (O)YK OKTO*** *от югоизточния сектор на Външния град на Абоба-Плиска*
Fig. 3. *ProtoBulgarian inscription O(O)YK OKTO at the southeastern sector at the External town of Aboba-Pliska*

Сега, след като се знае, че селището от XVIII – XIX в. се е намирало на около 500 м от мястото, където е намерен надписът (обр. 1 А и В), можем да приемем, че първата част от неговото название Ouk boudan възпроизвежда началото на надписа от IX в. Съпоставката на двете отдалечени с хилядолетие съчетания ме кара да мисля, че думата ouk и в двата източника е употребена в значение на “род, племе, потомство”.

Знае се, че в древнотюркското ouk произлиза от ***оγ*** “род, племе”. Според известния тюрколог А. Н. Кононов то е *“изходна основа за събирателното етническо име “огуз” и което на свой ред е в пряка връзка със старотюркската дума “о” – “майка”, към тази същата основа възхождат и думите “о ук” – “потомство, син” и “о уш” – “сродници”...”* (Кононов 1958, 44). Приемайки тези изводи, Л. Гумилев обяснява, че съдържащото се в различни етноними понятие “огуз” означава “племена”, а в политическия смисъл – “ племенно обединение”. За да се разграничават, към съществителното се добавя числително бройно, например: “уч огуз” (=три племена), “токуз огуз” (=девет племена) и др. (Гумилев 1993, 61 - 62). В надписа от Плиска зад „о” „(o)uk” стои също числително, а именно “осем”, така че текстът може да се прочете: “осем племена (потомства)”. Началното “О” може да е етимологичен остатък от тюркския израз “o uq”, но също така може да се възприеме и за определителен член (или междуметие?), ако вземем предвид неговото обособено централно място върху плочата. В такъв случай надписът може да се осмисли така: “Осмото племе (потомство)” или “О, осмо племе (потомство)”.

Точният превод е в зависимост от предназначението на плочата с надписа. Какво е маркирала тя на левия бряг на “Чаир юзу”, днес е трудно да се каже. Може да се допуска само, че е маркирала граница или сакрално място за населението в югоизточната част на Плиска. Текстът върху нея е имал изглежда атрибуитивно значение.

В такъв случай Ouk boudan изглежда да е много късна реплика на епиграфски засвидетелствания израз. Разликата между тях е в това, че късносредновековното селищно име не съдържа числителното “осем”. Вместо него там стои думата boudan. Ключ за неговото обяснение е продължението на цитираните разсъждения на Л. Гумильов върху спецификата на тюркската етнонимика. *“Впоследствие* – пише той - *терминът “огуз” е загубил своето значение (както и терминът “будун”) и се превърнал в име на легендарния прародител на туркмените – Огуз хан, въведен в числото на мюсюлманските пророци”.* Тази далечна еволюция на тюркската етнонимика напомня за засвидетелстваното през XVI - XVII в. име на Плиска – Ахи баба, подсказвайки, че то може да е реплика на едно име от епоса, както беше допускано и досега (Маринов 1943, 121).

Водещо значение в нашия случай има съставката boudan. Тя е много близка по своя звуков състав до тюркоезичната дума за „обикновен народ (население)” - budun. Ако допуснем, че записаната от Уитмън дума – boudan, е на мястото на budun, можем да реконструираме ойконима като *Ouk b(o)udun, т. е. “потомците на народа”. Така документираното от Уитман име се доближава по смисъл на Áb obá, което Б. Симеонов превежда като “селище на прадедите”, както и до Asena opá “(първо)престолно селище”. Така че всички познати ни имена на стария център от VIII - IX в. се основават на това, че техните обитатели са се считали за приемници на старото население на Плиск обà.

В светлината на надписа името на ранносредновековното селище в югоизточния ъгъл може да се реконструира така: *O (o)uk [budun] okto” (“Осмото племе от народа”). Какъв би бил смисълът на такова определение? Решенията могат да бъдат различни, но най-обосновани ми се струват следните:

Известно е, че самоназванието на (пра)българите в писмените източници включва определението “оногундури” (*ʽΟνογουνδοῦροι Βουλγάροι).* Анализът на неговата структура показа, че то е четиричленно и означава “ десетистрелният (on *ογ)* [народ с по] десет укрепления (on douroi\ turoi) (Георгиев 2004 б, 697 и сл.). С други думи: “народът със сто укрепени селища”. В Българската апокрифна летопис от XI в. последните са определени като “сто могили”, а първоначалната територия в Малка Скития и Втора Мизия “Стомогилие” или “земя Карвунска” (Георгиев 2006, 54 и сл.). От тази гледна точка, посочената в надписа “осма” част от народа може да се отнесе към едно от десетте племена на българите-оногундури (вуногундури).

Епиграфският паметник, а също и цялостното оформяне на Външния град като селищна агломерация, датират със сигурност към началните десетилетия на IX в. Поради това ми изглежда пооправдано решение, отчитащо промените в българската етнонимия след създаването на Дунавска България в края на VII в. Както е известно, във връзка с това Теофан Изповедник сочи, че съюзници на Аспаруховите българи станали *“така наричаните седем племена (рода, потомства)”* (ГИБИ 1960, 263 - 264). Приемано дълго време за славянско самоназвание, това определение се оказа административен термин, прилаган за натурализираното в пределите на империята “варварско” население (Георгиев 2008б, под печат). Тяхната роля в обществено-политическия живот на българската държава нараства видимо след средата на VIII в. (Георгиев 2008 б, под печат). По отношение на тях Аспаруховите българи са “осмо” племе (потомство). Така че трябва да допускаме, че съчетанието ouk okto се е отнасял наистина за потомците на Аспаруховите българи, но като “осма част” от населението на държавата.

Местоживелищата на това население са били съсредоточени в югоизточния сектор на Плиск „обà”. Това доказва местонахождението на самия надпис недалече от останките от ранносредновековно селище, което изглежда е било разположено в междуречието на “Асар дере” и “Чаир юзу” и северно от него (Георгиев 2000, 22 и сл.). Тук и малко югоизточно от него се е намирало и късносредновековното селище Oukboudan, а също така и Абоба. Материалните останки от тези поселения не са в състояние да докажат непрекъснат живот от ранното Средновековие до ново време, но именните им форми показват наличието на приемственост между тях. Как и главно от какво население е била осъществена тя - днес е почти невъзможно да се каже, но топонимията и ономастиката показват, че контактите между обитателите през различните периоди от съществуването на селището са оцелели.

В заключение ще изтъкна, че анализираното в светлината на топонимични, епиграфски и археологически свидетелства новооткрито късносредновековно селищно название на Абоба-Плиска позволява да се доближим до етнокултурните характеристики на българската столица от края на VIII и IX в. и да проследим, доколкото е възможно, жизнеността на традицията на рано загиналата столица в паметта на местното селско население.

❖❖❖

ЛИТЕРАТУРА:

Абоба-Плиска 1905: Известия Руского археологического института в Константинополе, X. София, 1905. Альбом

Английски пътеписи 1987: Английски пътеписи за Балканите (краят на XVI – 30-те години на XIX в. Увод, съставителство и коментар на Мария Н. Тодорова. София, 1987

Баскаков 1989: Н. А. Баскаков. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства - Советская тюркология, 1989, 1, 63 - 70

Бешевлиев 1962: В. Бешевлиев. Из късноантичната и средновековна география на североизточна България. - Известия на Археологическия институт, 25, 1962, 1 - 18

Бешевлиев 1986: В. Бешевлиев. Четене и тълкуване на надписа на гръцки език от Външния град на Плиска. - Археология, 1986, 2, 38 - 39

Георгиев 1991: П. Георгиев. Отново за първобългарския надпис от Външния град на Плиска (към изучаване на прабългарската религия). - Археология, 1991, 1, 38 - 43

Георгиев 1995: П. Георгиев. Нов прочит на гръкоезичния надпис от Външния град на Плиска. - Плиска-Преслав, 7, 1995, 23 - 26.

Георгиев 2000: П. Георгиев. Селищната структура на Абоба-Плиска. - Археология, 2000, 3 - 4, 16 - 30

Георгиев 2002: П. Георгиев. Асеневци в Плиска. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 2002, 87 - 92

Георгиев 2004 а: П. Георгиев. Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (част I). - Археология, 2004, 3 - 4, 27 - 36; (част II). - Археология, 2005, 1 - 4, 55 - 65

Георгиев 2004 б: П. Георгиев. Българските племенни имена и соционимът уногундури. - В: Civitas Divino-Humana. Сборник в чест на проф. Георги Бакалов. София, 2004, 693 - 708

Георгиев 2006: П. Георгиев. Стохълмието и неговите центрове. - Старобългаристика, 2006, 4, 54 - 68

Георгиев 2007: П. Георгиев. За Паган, паганите и господарят на Българите Кампаган. - Исторически преглед, 2007, 5 - 6, 119 - 134

Георгиев 2008 а: П. Георгиев. Митът за славянското начало на

Плиска. - В: Сборник в памет на Живка Въжарова. София, 2008 (под печат)

Георгиев 2008 б: П. Георгиев. *ʽΕπτὰ γενεαί* – славянско самоназвание или административен термин? - Годишник на Софийския университет. Научен център за славяно-византийски проучвания, 2008, под печат

ГИБИ 1960: Гръцки извори за българската история, III. София, 1960

Гумилев 1993: Древние тюрки. Москва, 1993

Коледаров, Мичев 1973: Промените в имената и статута на селищата в България (1878 - 1972). София, 1973

Кононов 1958: А. Н. Кононов. Родословия туркмен. Сочинение Абул-Гази хана Хивинского. Москва-Ленинград, 1958

Маринов 1943: В. Маринов. Плисковско (Абобско) поле. Поселищно и географско проучване. София, 1943

Мурзаев 1984: Э. М. Мурзаев. Словарь народных географических терминов. Москва, 1984

Рашев 1986: Р. Рашев. Ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска. - Археология, 1986, 2, 36 - 38

Рашев 1992: Р. Рашев. Девташларите – мегалитни паметници на българската езическа култура. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 5 - 34

Рашев 2002: Р. Рашев Къде се е издигала първоначално Чаталарската колона. - Добруджа, 20, 2002, 150 - 157

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX век. София, 2008

Севортян 1974: Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. Москва, 1974

Симеонов 1979: Б. Симеонов. Абоба. (Прабългарско, а не турско название на Плиска). - Български език, 1979, 2, 137 - 139

Стойков 1964: Р. Стойков. Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI в. - Известия на Варненското археологическо дружество 15, 1964, 97 - 118

Стойков 1971: Р. Стойков. Селища в Силистренския санджак през 70-те години на XVII век. - Известия на Народния музей Варна VII (XXII), 1971, 163 - 182

Цветкова 1972: Б. Цветкова. Ценен османски източник за историята на Добруджа през XVI век. - Известия на Народния музей Варна VIII (XXIII), 1972, 209 - 231

Шкорпил 1898: Х. и К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Укрепления Абобы. - Известия Русского Археологического института в Консантинопле X, 1905

Janin 1964: R. Janin. Constantinople byzantin. Paris, 1964

Makrides 1938: Th. K. Makrides. ***Τὸ βυζαντινὸν ῞Εβδομον καὶ αἱ παρ̀ αὐτοῦ μοναὶ ἁγίων Παντελεήμονος καὶ Μάμαντος. - Θρακικά, X,*** 1938, 137 - 190

Reiskii 1830: Io.Iac. Reiskii. Commentarii ad Const. Porphyrogenitum, De cerem. Bonnae, 1830

* * *

LATE MIDDLE AGES EVIDENCE ON PLISKA FROM THE EARLY MIDDLE AGES

Summary

Pavel Georgiev

The author deals with an unknown name of the village in the vicinity of the capital of Bulgaria in the 9th century – Oukboudan, which has been reported by a British traveler in 1801.

In search of information concerning the Middle Ages the author cites two types of sources: 1. Evidence from the end of the 19th century – toponyms reported by Karel Škorpil (Fig. 1) and 2 and archeological and epigraphical data for the southeastern region of Pliska during the first half of the 9th century (Fig. 2 and 3).

The toponym of the location close to the old site 'Jurtlouk' of the village of Aboba, is with a height and a hollow near by known as *'Kusha oiouklera'*. The locality has several other names of obvious Turkic origins: *'Vesir tepe'* (the height of the Vesir), *Bujuka chukuru* (the great valley), and *'Panaira duzu'* (the plain of great meetings). The shape and specifics of the hollow resemble an ancient stadium, and at the top, in front of probably an ancient mound, there is an large column, broken up, which had the role of a triumphal sign for public meetings, which in some respects recalls the campus in the Hebdomon quarter in the Byzantine capital. This gives ground for the author to draw the conclusion that the toponyms marked were places of meetings of many people and may have been the site of military and civilian ceremonies of the Bulgarian Campus – a name which the inscription from Chatalar of Khan Omourtag (814 - 830), dated 821/822 explicites includes a Greek form of the authentic Proto-Bulgarian name of the capital – Plisk obá. In that case the first part of Ouk boudan can be associated with this locality, as the Turkic name for height with a hollow is *ojuk*. It is quite possible that the oikonym recorded according to the Turkic pronunciation from the 19th originated from this Turkic work. It quite possible the record of the British traveler does not render the exact name of the settlement or it went through changes and assumed a new meaning in Turkish. The original form could also be the Turkic őjuq. In that case the name acquires significance, close to that of Áb obá which the linguist B. Simeonov interprets as the 'settlement of the ancestors'

2. Even greater possibilities for the interpretation of the Medieval name of the village - the toponym of the capital Plisk oba (Pliska) comes from the ProtoBulgarian inscription

(with Greek letters) on a stone slab with a laconic text **O** [O]**YK OKTO**. Its first part contains the first part of the analyzed oikonym. Judging from this the author has attempted a new interpretation of the inscription subject to discussion. He draws **O** [O]YK from the Turkic combination 'o uq' which marked the maternal clan at Turkic peoples, including the Protobulgarians and lies in the their ethnonymics. In this light the text could be translated as 'the eighth tribe (generation).This would allow the identical first part of the oikonym connected with Aboba-Pliska to be interpreted as the Turkic name of 'tribe', 'clan', 'offspring', the second – *'boudan'* could be a changed pronumciation of the Turcic budun ('people', associated with the 'o uq'. It could have bee deliberately have been left out in the lapidary monument, so the lapidary monument may, in the face of the oikonym be rendering an ancient ethnonym, connected with the south eastern sector of the capital Pliska, from the 8th - 9th century. The meaning could be 'an eighth of theses people'. Judging from the fact that Asparuh's Bulgars up to the end the 7th century called themselves *'onogoundoroi (vunogundoroi) boulgaroi'*, the author supposes the expression from the inscription refers to an eighth of the of the Bulgarian people (the ten tribes of the Bulgarians). Together with that he suggests another possible interpretation, namely that the 'eighth' tribe are actually the ProtoBulgarians themselves, as after the 7th century they lived in the lower reaches of the Danube together with the so called 'seven tribes (clans) (Theophanes, Patriarch Nicephorus).

Regardless of the various interpretation of the oikonym and the toponyms or epigraphic evidence associated with them, the author is convinced that the data from them bring us closer to a more close assessment of ethnocultural characteristics of the capital Plisk obá. They are convincing evidence in the historical value of the information of the toponyms, oikonyms or legends from the territory of the large mediaval centre.

ВЛАДЕТЕЛСКИЯТ ЦЕНТЪР НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Ирина Щерева

Повече от век няколко поколения учени изследват развалините на втората българска столица Велики Преслав. Сред тях определен принос, макар и скромен, има Соня Георгиева (Георгиева 1953, 625 - 635; Огненова, Георгиева 1955, 373 - 417; Георгиева 1958, 605 - 610).

Археолозите категорично установиха три големи хронологически периода в многовековното обитаване на града – предстоличен, столичен и следстоличен. Тук ще се опитаме да дадем кратка обобщена характеристика на историята и културата на следстоличния Преслав. Заключенията ни са изградени въз основа на писмени източници и дългогодишни археологически изследвания върху пространства в центъра на вътрешното каменно укрепление, където през столичния период са се разполагали най-важните сгради, непосредствено символизиращи властта и държавността – владетелските палати и църква, както и свързаните с тях съоръжения, дворове и площади. В научната книжнина тези паметници са влезли в оборот с наименованията: Тронна палата (Източен дворец), Западен дворец, Вътрешен двор, Югозападен двор, Източен площад, Южен площад, Владетелска църква (Ваклинова, Щерева, Горянова 2005, 9 - 23; Ваклинова и др. 2003, 30 - 39).

Общоизвестен факт е, че след завземането му от византийците през 971 г. Велики Преслав е преименуван в Йоанопол и става център на стратегия в системата на византийската империя (Йорданов 1993, 6). В същото време градът е и седалище на митрополит. Археологическо доказателство за това е откритият наскоро в пространството между Тронната палата и Владетелската църква моливдовул. Върху едната му страна се чете името Стефан, назован като митрополит на Йоанопол.

Вероятно градът не е пострадал сериозно от нашествието на ромейските войски. Нито писмените извори, нито археологически данни предлагат информация за състоянието и съдбата на основните дворцови постройки в Преславския дворцов център от това време. Не знаем дали лаконичното сведение на византийския хронист Лъв Дякон за направените някакви бързи ремонти (ГИБИ 1964, 264 – 265) след превземането на Велики Преслав се отнася до крепостните стени или до най-главните строежи в центъра на българската столица. Състоянието на руините не дават никаква възможност да се определи дали дворцовите монументални постройки в центъра на старата българска столица, както и частите от техния ансамбъл, са били ползвани във времето на преславската стратегия. Логично е да се допусне, че бившите владетелски палати не са били разрушени и да са продължили да съществуват. Може би именно в тях е резедирал византийският стратег. Не е ясно обаче какво е било тяхното състояние в годините, когато Преслав е включен за кратко през 986 г. в пределите на българската държава на Самуил и в десетилетията след повторното му завладяване от византийците през 999/1000 г. до времето на големите печенежки нашествия през XI в. Но археологически е доказано, че триделната постройка-галерия, свързваща от север двата основни дворцови корпуса, е разрушена и не се ползва от средата на XI в. Под дебел слой от строителни рушевини на пода й са открити анонимни византийски монети от клас B (1030/35 – 1041).

Изследваните през последните години останки от най-голямата църковна постройка (Владетелска църква) на територията на Велики Преслав, разположена на 30 м североизточно от Тронната палата, не предлагат сигурна информация за състоянието й по време на първите години от съществуването на стратегията. Вероятно не е пострадала сериозно и именно в нея император Йоан Цимисхи е посрещнал Великден, преди да продължи похода си към Дръстър, преследвайки дружината на руския княз Светослав (ГИБИ 1964, 264 – 265). Допустимо е църквата да е функционирала до завземането на града от печенегите, но съществени промени настъпват в ползването на пространствата около нея. Те стават място, защитено от яките стени на вътрешното каменно укрепление, за живот на придошло отвън население със скромен бит и практикуващо различни занаяти. Присъствието му е зарегистрирано с разкрити тук вкопани жилища и работилници (Ваклинова и др. 2008, 441, обр. 2; Ваклинова и др. 2007, 613, обр. 2), двуделни пещи с производствен характер, градени от ломен камък или натрошена строителна керамика, и много сметни ями. Откритата керамика и анонимните византийски монети датират тези археологически останки във времето от последните десетилетия на X – първа половина на XI в.

В същото време много сериозни изменения настъпват и в т. нар. Югозападен двор, разположен върху терасата на югозапад от Тронната палата. Разрушена е източната му оградна стена, а може би и западната, които са и подпорни за терасата, върху която е оформен дворът с представителните градежи в него (Ваклинова, Щерева 1995, 81 – 91, обр. 2). Голямата и луксозно украсена постройка от зален тип в него по стратиграфски показатели е напълно разрушена. Дълбоки боклучени ями с материали от края на X – началото на XI в. прорязват нейните дебели основи. Вероятно от такава сграда, свързана със столичната организация на живот, вече не е имало нужда.

Другата монументална постройка в двора с верижен план и с богата архитектурна украса е била преустроена и продължила да се ползва. От седемте помещения на сградата крайното източно е било обаче унищожено, като източната му стена е демонтирана до нивото на подложката. Отделно е било използвано помещението в западния край на постройката. В него тясна стена от сполии е оградила известно пространство с нов под от каменни плочи и станало място за обитаване. Продължават обаче да се използват останалите помещения на постройката. В приземния етаж с преградни стени обаче помещенията се затварят от юг и стават недостъпни отвън. Новоизградените стени имат доста по-небрежна зидария, като лицата са оформени от по-едри камъни и блокчета – сполии с пълнеж от дребни камъни и кал. Дебелият насип, образуван след разрушаването на постройката, е затиснал останки от украсата й и материали, които могат да се датират не по-късно от втората половина на XI в. Това дава основание загиването на сградата да се свърже с нашествието на печенегите.

Останки от строителство, свързани с ранния следстоличен период до времето на печенежките набези, са установени вън от останалата да стърчи, но вече започнала да се руши западна стена на бившето владетелско жилище (Западен дворец). На разстояние около 2 м от нея над еднометров насип, съдържащ разрушения от горните части на стената (блокове, буци хоросан, капаци на зъбери и други строителни материали), е била издигната постройка с правоъгълен план и квадратура 49 м. Стените й без вкопани основи са изградени от плочести камъни, споени с кал. В пласта, запълващ очертанията на тази сграда, се намират много керемиди, обгоряло дърво, останки от битова керамика, половинка от варовиков калъп за изливане на метални накити, костни полуфабрикати, изрезки от медна ламарина, купчини смалти и натрошено стъкло. В близост до постройката са разчистени ями за отпадъци със синхронен материал. По всичко изглежда, че постройката е била ползвана за производствени цели. Намерените в нея монети датират градежа в хронологическите граници от 976 до 1041 г. Причината за гибелта му е същата, както и на Триделната постройка-галерия между Източния и Западния дворец – печенежките нашествия.

Все по същото време се опожаряват жилищата, възникнали на територията на Южния площад и в Югозападния двор в предходните до нашествията десетилетия. Тези жилища са от два типа – вкопани и наземни. Откритите и обнародвани землянки в Югозападния двор в южния край на Югозападния двор и в западната част на Южния площад по своя план и устройство не се различават от вкопаните жилища, разкрити в Плиска и в други ранносредновековни селища на територията на днешна Североизточна България (Щерева 2006, 63 – 73). На пода на вкопаното жилище в Югозападния двор под слой от насип със следи от силен пожар бяха открити анонимни византийски монети. Те определят времето и причините за загиването на жилището – превземането на Преслав от печенегите. Тогава престават да съществуват и землянките на Южния площад.

Другият тип жилища от разглеждания период са наземните. Това са малки едноделни постройки, чиито долни части са тесни стени, изградени от сполии, необработени камъни с различни размери и парчета строителна керамика. Каква е била конструкцията им във височина, е трудно да се определи. Може би е била дървена, тъй като във вътрешността на някои са открити цели пластове от горяло дърво. Подовете са глинена замазка, а отоплителните съоръжения обикновено са огнища. Повече хронологическа информация предлагат проучените останки на едно жилище с наземна конструкция, изградено върху Южния площад. Върху пода от трамбована глина е намерена монета от времето на Йоан Цимисхи и други зле запазени анонимни византийски монети.

Вкопани и наземни жилища са открити и в изследваните пространства северно от Източния дворец и Триделната сграда, на терена на площада източно от Тронната палата, във Вътрешния двор и източно от Владетелската църква, но точната им хронология е трудно определима. Те могат да бъдат синхронни на землянките на Южния площад и в Югозападния двор или от времето от печенежкото становане в града, или дори от годините след освобождаването на Преслав от тях.

Точните хронологически граници на пребиването на печенегите в Преслав трудно могат да се установят по археологически път. Както могат да бъдат тълкувани писмените източници за Преслав, за известен период от време печенегите резедират там. Скилица-Кедрин съобщава за похода през 1053 г. по времето на император Константин IX Мономах. Достигайки Преслав, византийците се укрепяват със землени окопи и палисада, но не влизат зад каменните стени на града, които по-надеждно биха ги защитили (ГИБИ 1965, 62). Ана Комнина, описвайки в своята “Алексиада” похода на Алексий I Комнин през 1088 г. срещу печенегите, цитира византийските военоначалници Георги Палеолог и Григорий Маврокатакалон, които считат, че градът е сигурно убежище (ГИБИ 1972, 154, 264). Това подсказва, че печенегите по това време вече не го владеят.

Печенежките нашествия и становането им в Преслав нанасят сериозни поражения върху монументалните строежи в централната част на дворцовия квартал. Унищожена е триделната постройка-галерия, свързваща през столичния период владетелските палати. Тогава изглежда започват да се рушат представителните постройки във Вътрешния двор. Във Владетелската църквата е унищожен триделният екзонартекс. Няма ясни археологически данни за състоянието на останалите части на църквата по времето на печенежкото владеене на града. За отбелязване обаче е фактът, че в наоса и корабите не са открити следи от друго ползване в това време – останки от жилища, производствени съоръжения, ями или гробове.

След печенежкото присъствие очевидно в живота на града настъпва голям упадък. В централния дворцов квартал вероятно зад тях остават само разрушения. Може да се счита дори, че той е бил значително обезлюден. Показателно е, че монетни находки от последните десетилетия на XI и началото на XII в. от мястото на дворците няма.

Известна стабилизация и оживление в града и неговия център настъпват след 1118 г. Тогава се построяват много малки наземни постройки с употребени в градежа сполии, сред които и декоративни мраморни и варовикови части от архитектурната украса на монументалните представителни сгради от столичния период. Сега е трудно да се определи какво е било състоянието на Тронната палата през XII в. Със сигурност може да се посочи, че неизползвана е била и северната й част, където върху каменната настилка в централната част на разрушеното преддверие се изгражда малко правоъгълно помещение с вход от север и тънки стени, иззидани с камъни на калова спойка. Синхронно на тази постройка е разчистеното в североизточната част на Вътрешния двор вкопано жилище (Щерева 2005, 63 – 64). Материалите (фрагментирана битова керамика), открити в насипа на землянката, могат да се датират най-общо в границите на

XII в. Силно обезличени останки от сграда от XII в., построена от ломен камък и кал, са констатирани в югоизточния ъгъл на Вътрешния двор. Постройката от XIII в. вече не съществува. В стените й се врязват боклучени ями с характерен за времето материал.

През XII в. продължават да се ползват и терените около Владетелската църква. В непосредствена близост до нея са разчистени гробове и сметни ями от това време. Само с ями за отпадъци е маркиран XII в. и на терена на Югозападния двор.

Този изглед на града и по-специално на дворцовия му център отговарят на сведението на арабския географ Идриси, за когото Преслав бил някога голям и забележителен град, но когато пише своето съчинение, към 1153 г., той е бил вече в упадък (Недков 1960, 69).

Нов възход преживява Преслав в последвалите няколко десетилетия след възстановяването на българската държава. Съобщението на Никита Хониат, че Преслав е бил построен изцяло от печена тухла, остава неясно и може би е грешка на хрониста (ГИБИ 1983, 27). Данни от археологическо естество за такива градежи в Преслав и по-специално на територията на бившия владетелски център няма.

Според писмените извори в първата половина на XIII в. Преслав е важен политически, религиозен и стопански център. След отказа на българския цар Петър от престола, най-късно през 1187 г., градът става негово владение (Златарски 1934, 481). По времето на римския папа Инокентий III група български духовни водачи в писмо до него споменават името на Сава, митрополит на “великата църква” на Преслав (Петров, Гюзелев 1978, 45). През 1231 г. българският цар Иван Асен II натоварва преславския първосвещеник Марко с почетната задача да пренесе мощите на св. Параскева от Епиват в столицата Търново (Иванов 1970, 431). В грамота, дадена от същия владетел на търговците от Дубровник, Преслав е упоменат редом с други големи градски центрове – Белград, Боруй, Търново, Одрин (Иванов 1970, 578). По-късно в Преслав пребивава зетят на Иван Асен II и претендент за престола на българските царе Мичо Асен (1256 – 1263), който дори сече монети от собствено име (Йорданов 1981, 21 – 42). В града, макар и за кратко време, вероятно действа монетарница (Сотиров 2004, 117 – 136). За икономическа стабилност и напредък свидетелства и засилилото се монетно обръщение на територията на града в края на XII и първата половина на XIII в. (Йорданов 1984).

Какво е състоянието на територията на дворцовия център, когато Преслав става средище на земите на бившия владетел и царски брат, а по-късно и резиденция на сепаратиста Мичо Асен? Къде е било жилището им? Логично е да се допусне, че това са били старите царски палати или някои по-запазени части от тях, ремонтирани и приспособени за жилищни нужди. За съжаление следи от такива ремонти при днешното състояние на паметниците трудно се долавят. Свидетелства за обитаване на сградата на бившата Тронна палата дават само намиращите се в насипите при разкриването й късове от луксозна за периода керамика тип “сграфито” и много монети (Миятев, 1933, 189 – 219), както и един надпис от XIII в., издълбан върху камък от някой си Мартин (Иванова 1933, 220 – 221).

Ползвани са били някакви части от Западния дворец (Станчев 1968, 64), където в централното надлъжно помещение е открито известно количество фрагменти луксозна битова керамика, с украса тип “сграфито” и фрагменти от вносни селадонови блюда, подобни на тези, открити в царския дворец на хълма Царевец в Търново. Това помещение е било продължено на друго ниво, към юг и ляга върху разрушенията на сграда с верижен план в Югозападния двор. Стените му са изградени от ломен камък, споени с жълтеникава глина, а подът е настлан с разноформатни цепени плочи. В хронологически аспект данните, добити при разчистването на това продължение, са изключително важни. На пода му заедно с керамика от XIII в. е намерено в издълбано варовиково блокче със запушалка укрито малко съкровище, съдържащо скъпи накити от злато и сребро и четири монети. Укриването му сочи началото на новия упадък в живота на Преслав, предизвикан от вътрешнополитическата криза в България и сложните отношения с Византия през 60-те и 70-те години на XIII в. (Ваклинова 1972).

За недоброто състояние на старите владетелски палати може да бъде косвен показател и фактът, че при благоустрояването на столицата на Второто българско царство Търново са използвани донесените от Преслав мраморни декоративни материали. Някои от тях са от видове, намирани именно в насипите след разрушаването на дворците.

На запад от Западния дворец, върху останките от вече разрушените съоръжения, се изграждат от сполии на калова спойка малки жилища, загинали при пожар. В насипите им са открити битови находки и монети от края на XII – XIII в.

В Югозападния двор върху заравнените останки в западната част на столичната сграда от зален тип са разчистени части от стени, които бележат последния етап в застрояването на терена на двора. Те принадлежат на някаква сграда, чийто план е невъзможно да се възстанови. Стените нямат вкопани основи, но са дебели и са построени от камък, споен с кал. В градежа им са използвани много строителни материали от по-ранните постройки на това място. По стратиграфски данни издигането на новата сграда е станало не по-рано от XII – началото на XIII в. Въпреки че няма никакви данни за нейния план, съвсем предпазливо допускаме, че сградата е била църква. Какви са основанията за изказване на подобна хипотеза? Макар и зле запазена, по всичко личи, че постройката е била ориентирана по надлъжната си ос на изток. Наличието на некропол около нея също подкрепя идеята за функциите й. Сериозен показател за предположението, че сградата е християнски храм, е откритият известен брой керамични фасадни декоративни елементи – панички и розетки, които са особено характерни за украсата на църкви от XII – XIV в. Косвено свидетелство за наличието на църковна постройка на терена на Югозападния двор са и някои открити предмети, които се свързват с религиозни ритуали – бронзови лъжичка за причастие и звездица с гравиран надпис (Щерева, 1994, 215 – 217).

Последните разкопки в центъра на Вътрешния град на Велики Преслав показват, че Владетелската църква през епохата на Второто българско царство не съществува. Вероятно още по това време започва разграбването на строителния й материал. В южния кораб на църквата са разчистени три големи ями с керамика от края на XII – XIII в., а върху разрушения й зид ляга северната стена на еднокорабна малка църква. Пространствата в непосредствена близост до старата базилика се ползват за гробище, а на юг от нея в края на XII – XIII в. възниква производствен квартал. Тук е разкрита двукамерна пещ за изпичане на глинени съдове с добре запазена скара и долна камера. С тази пещ вероятно е свързана една от ямите в южния кораб на базиликата, в която е открита бракувана керамична продукция. В проученото пространство на юг от църквата са открити ями, в насипа на които са намерени производствени отпадъци – железен шлак, изрезки от медена ламарина, недовършени костни изделия, стъклени стопилки. Засега не са открити ями с материали от XIV в. Това подсказва, че производственият квартал е прекъснал съществуването си през втората половина на XIII в. и вероятно този факт трябва да се обвърже с походите на византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот, който според поета Мануил Фил преминал на два пъти през Преслав, отвлича от него население и го заселва в района на Айтос (Петров 1956, 566).

След тези събития от 60-те – 70-те години на XIII в. до падането на Преслав при турското нашествие упадъкът на града е видим. В района на дворцовия център няма строежи. Около Владетелската църква, на терена на Източния и Южния площад продължават да функционират само некрополите. Споменаването на преславски митрополити от XIV в., като “пръв след търновските” вероятно е титулатура по традиция, докато митрополитската резиденция може би е била на друго място.

По време на дългогодишните разкопки в преславския дворцов център са открити много и разнообразни по време, характер и съдържание находки, от които една значителна част са от следстоличния период от историята на Велики Преслав. Те илюстрират отделни страни от всекидневния бит на живелите на това място хора и предлагат сравнително добра, но далеч неизчерпателна информация за характера и нивото на различните производствени дейности за един продължителен период от време – края на X – XIII в.

От всичко изложено дотук се вижда, че през следстоличния период животът в преславския дворцов център не прекъсва. В дългия отрязък от време след катастрофата през 971 г. тук живее основно обикновено градско население, което практикува различни занаятчийски дейности. Неголемите му жилища, вкопани или паянтово изградени, непретенциозните накити, липсата на лукс в бита говорят в общи линии за бедно всекидневие. В същото време трябва да се отбележи, че в материалната култура проникват нови елементи и техники. Това е особено забележимо в битовата керамика. Крачното грънчарско колело постепенно измества ръчното, появяват се нови форми и декоративни керамични техники – покритие със златиста ангоба и украса тип “сграфито”. Сред това население живеят и по-заможни хора, може би представители на аристокрацията, които си позволяват да притежават вносни фаянсови и селадонови съдове, скъпи накити от сребро и злато. Но като цяло материалната култура на преславското население в епохата на двувековния византийски гнет и през Второто българско царство, оставайки градска по своя характер, показва неголеми материални възможности и бедна битова култура.

След турското завоевание през 1388 г. и в следващите няколко столетия до Освобождението старият Преслав и неговият център стават източник на готов материал за строителство и украса на сгради, необходими за турските власти и местното население.

* * *

ЛИТЕРАТУРА:

Ваклинова 1972: М. Ваклинова. Новооткритото съкровище в Преслав. – Векове, 1972, 3, 55 – 58

Ваклинова, Щерева, Горянова 2005: М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова. Преславският дворец след Станчо Ваклинов. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 9 – 23

Ваклинова и др. 2003: М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова, П. Димитров. Владетелската църква на Велики Преслав. – Археология, 2003, 4, 30 – 39

Ваклинова и др. 2007: М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, П. Димитров, М. Манолова-Войкова. Владетелската църква във Велики Преслав. – Археологически проучвания и разкопки през 2006 София, 2007, 439 – 443

Ваклинова и др. 2008: М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, П. Димитров, М. Манолова-Войкова. Владетелската църква във Велики Преслав. – Археологически проучвания и разкопки през 2007 София, 2008, 612 – 615

Ваклинова, Щерева 1995: Югозападният двор на преславския дворец. – В: Плиска-Преслав, 7. Шумен 1995, 81 – 91

Гергиева 1953: С. Георгиева. За керамичното производство в средновековен Преслав (въз основа на археологически материали). – Исторически преглед, 9, 1953, 625 – 635

Гергиева 1958: С. Георгиева. Кръстове-енколпиони от средновековен Преслав. – В: Изследвания в чест на академик Д. Дечев. София, 1958, 605 – 610

ГИБИ 1964: Гръцки извори за българската история V (IX). Leonis Diaconi. Historia. София, 1964

ГИБИ 1980: Гръцки извори за българската история VIII. Anna Comnena. Alexias. София, 1980

ГИБИ 1983: Гръцки извори за българската история XI. София, 1983

Златарски 1934: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, 2. България под византийско владичество (1018 – 1187). София, 1934

Иванова 1933: В. Иванова. Прибавка към статията на Кр. Миятев, Разкопките в Преслав през 1930 год. – Годишник на Народния музей 5. София, 1933 (1926/1931), 220 – 221

Йорданов 1981: И. Йорданов. Монетосечене на Мичо Асен (1256 – 1263) във Велики Преслав. – Нумизматика, 1981, 4, 21 – 42

Йорданов 1984: И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081 – 1261. София, 1984

Йорданов 1993: И. Йорданов. Печатите от стратегията в Преслав (971 – 1088). София, 1993

Миятев 1933: К. Миятев. Разкопките в Преслав през 1930 г. – Годишник на народния музей 5 (1926 – 1931). София, 1933, 189 – 221

Огненова, Георгиева: Л. Огненова, С. Георгиева. Разкопките на манастира под Вълкашина в Преслав през 1948/1949 г. – Известия на археологическия институт 20, 1955, 373 – 417

Петров 1956: П. Петров. Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил "За военните подвизи на известния чутовен протостратор". – Известия на института за българска история, 1956, 6, 545 – 563

Петров, Гюзелев 1978: Христоматия по история на България, 2. София, 1978

Станчев 1968: С. Станчев. Преславският дворец. Състояние и задачи на проучването му. – В: Сб. Преслав 1, София 1968, 49 – 68

Щерева 1994: И. Щерева. Рядка култова находка от Велики Преслав. – Годишник на Департамент Археология – НБУ, т. I. София, 1994, 215 – 217

Щерева 2006: И. Щерева. Вкопани жилища във Велики Преслав. – В: Приноси към българската археология, 3 - 4. София, 2006, 63 – 73

❖❖❖

THE RULERS' CENTER OF VELIKI PRESLAV IN THE POST-CAPITAL PERIOD

Summary

Irina Shtereva

The paper presents a general characteristic of the history and culture of Veliki Preslav from the period from the 10th century to the end of the 14th century, when it ceases to exist as the capital of the Bulgarian state. The conclusions are based on written sources and excavations over the years on the terrain in the centre of the inner stone fortification, where most of the structures, symbolizing statehood – the Throne chambers, Western Palace, the Ruler's Church and the squares and courtyards connected with them were situated.

After the conquest of Veliki Preslav in 971 and it being renames Ioanopolis, the city became a center of a strategos and Metropolitan within the system of the Byzantine Empire. Probably in the first years after establishing a strategos the main building in the Ruler's centre (the palaces and the church) remained in use, but soon after in the decades, when the Pecheneg inroads began, the area around them were settled by commoners, practicing various crafts. The terrain shows the remains of dug in and single room houses, garbage pits and much material (pottery, coins etc).

After the town was conquered by the Pechenegs and they settled there we find considerable destruction. The three section gallery between the Throne chambers and the Western palace, the structures in the inner courtyard and the southwest courtyard, together the modest dwellings of the population, which had settled here at the end of the 10th century to the mid 11th century were subject of destruction.

The town experienced a revival after the restoration of the Bulgarian state at the end of the 12th century, when according to written sources it became an important political, religious and economic centre. Excavations show that some parts of the former ruler's palaces were used, however the ruler's church was no longer used and the southern wall of a small single nave church was built over the former northern wall. The structure of the church is difficult to establish, as its plan includes the southwestern courtyard. The terrain around the former representative structures in the capital were used by craftsmen with modest means. After the Ottoman invasion in 1388 and throughout the following several centuries the former Preslav became a source for ready construction material and decoration of buildings, necessary for the Ottoman authorities and local people.

БЕЛЕЖКИ ЗА ЕДНА ИНТЕРЕСНА РАННОСРЕДНОВЕКОВНА СРЕБЪРНА ЛЪЖИЦА

Николай Марков

Преди около половин година при акция на полицията в Пловдивско беше заловено голямо количество незаконно придобити антични и средновековни монети и предмети. При възложения ми преглед на предметите бях особено впечатлен от една изящно изработена сребърна лъжица от ранното Средновековие. За съжаление поради начина на постъпването й в музея, не се знаят нито местонамирането й, нито обстоятелствата, при които тя е била открита.

Лъжицата (обр. 1) е от типа “cochlearia”, т. е. с дълга дръжка, изработена от сребърна сплав чрез отливане, коване и цизелиране. Отливките, от които тя е направена, са шпатуловидно тяло и дръжка, които впоследствие са били запоени една за друга. Повдигането на дръжката при връзката й с шпатуловидното тяло чрез малко солидно дискче е типично за лъжиците от времето на късната античност и ранното Средновековие. Дължината на лъжицата е 21,5 см, а теглото й – 54,29 гр. Цилиндричната дръжка е декорирана от пет групи пръстенчета, оформени чрез струговане; задният й плосък край е кубичен, а в предния си, тя се развива в хексагонал. Под шпатуловидното тяло, като продължение на дискчето, е оформено мощно ребро, изтъняващо към предния му край. Особено приятно впечатление прави оформената над дискчето глиганска муцуна. При моделирането й личи подчертаното желание за представяне на детайлите – широко отворените очи, настръхналата

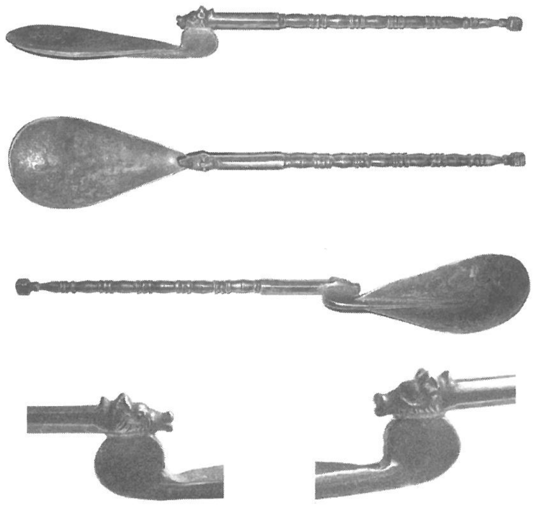

Обр. 1. *Тази лъжица, намерена със сигурност при нелегални разкопки някъде в България, е принадлежала може би на по-голям набор от сребърни предмети, укрити в края на VI век*

Fig. 1. *This spoon, positively found at illegal treasure hunting somewhere in Bulgaria, was part of a larger set of silver object hidden at the end of the 6th century*

четина и типичните заострени, сърцевидни уши. Муцуната е леко отворена, а характерните за глиганската зурла стърчащи нагоре глици са очевидно забравени.

Практиката за декориране на някои лъжици с животински изображения, с растителни орнаменти, както и с надписи, е твърде стара и възлиза към IV или дори към V в. пр. Хр. Разнообразието на познатите ни сюжети подсказва, че при избора им изглежда нямало правила – той зависел изцяло от фантазията на поръчителите, които нерядко проявявали дори чувство за хумор. Прословути например били лъжиците на император Хелиогабал (218 – 222 г.), за каквито се знае, че били раздавани на сътрапезниците му. Ето какво казва по този повод Елий Лампридий, автор на биография на този император: *"Той изписвал върху лъжиците наградите, които предназначавал за сътрапезниците си: и така един печелел десет камили, друг пък – десет мухи; онзи десет златни ливри, а друг – десет ливри олово; друг един – десет щрауса, а друг – десет кокоши яйца... "* (Lampridius. XXII.). Често текстовете и изображенията върху сребърните лъжици, които през императорската епоха традиционно били подарявани[1], имали пожелателен характер.

Традицията за декориране на някои лъжици била продължена и през вековете на късната Античност и ранното Средновековие, когато християнството било вече утвърдено. Достигналите от това време до нас няколкостотин сребърни лъжици, пръснати по десетки музеи и многобройни частни сбирки, произлизат от съкровища, от гробове или са случайни находки. Въпреки известни спорове около предназначението им, като че ли трябва да се приеме виждането, че поне в голямата им част те са служели на някои от членовете на християнската общност при съвместните "паралитургически" обреди, като ритуалните хранения, водещи началото си от раннохристиянските агапии или при поминалните угощения в памет на покойните ("refrigerium")[2]. Голямата част от тях са декорирани с цизелирани или гравирани изображения, като често върху тях са изписани, отново чрез гравировка, най-разнообразни по характера им надписи – имена на собственици, имена на светци, закачливи стихове, цитати от Библията, девизи.

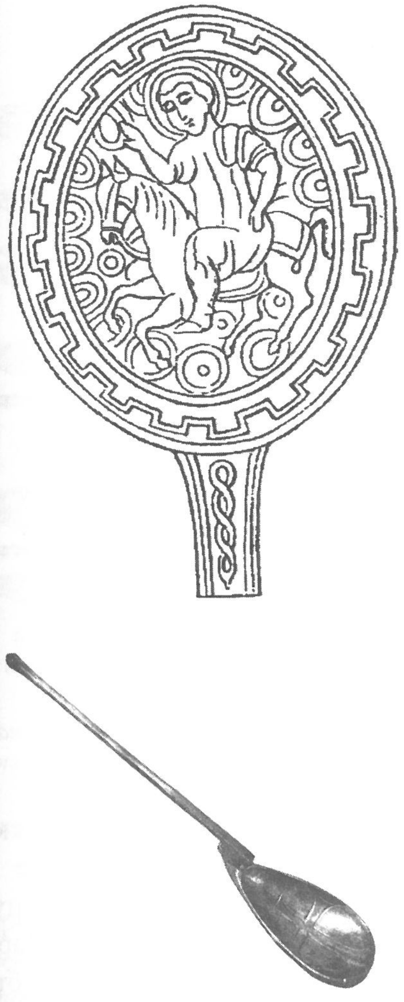

Обр. 2 а, б. *Подобни библейски сюжети и лесно разпознаваеми християнски символи дават основание на някои изследователи да смятат, че лъжиците, върху които те са представени, са служели за причестяване*

Fig. 2a, b. *Similar biblical subjects and clear Christian symbols give some scholars ground to believe that spoons where they appear served for communion*

Ако появата на библейски сюжети и християнски символи, например *"Христос на ослицата, влизащ в Йерусалим"* (обр. 2 а) (Martigni 1877, 233), кръстове (обр. 2. в)[3], риби (Cabrol–Leclercq 1914, 3175, Fig. 3451) и др., могат да бъдат обяснени с думите на апостол Павел от Първото му послание до коринтяни: *"И тъй, ядете ли, пиете ли, или нещо друго вършите, всичко за слава Божия вършете."* (I. Кор. 10, 31), то други, като напр. животните от лъжиците от съкровището от Кипър, датирано около 600 година – грифон, лъв, мечка, овен, пантера, тигър, елен, кон, глиган, бик, заек (обр. 3), могат да бъдат интерпретирани или като алюзия за лова и ловните подвизи[4] или като алегории на човешките грехове, според образния език на късната античност, за какъвто подходящ пример намирам в проповед на св. Йоан Златоуст: *"Даже дали си ти човек, и това не мога достоверно да зная! Когато ти риташ като магаре, скачаш като говедо, тичаш по жените като кон, лакомиш се като мечка, тлъс-теещ като катър, злопаметен си като камила, хищен като вълк, сърдит като змия, язвителен като скорпион, коварен като лисица, когато криеш в себе си отровна злоба като аспида и ехидна, враждуваш против братята като лукав демон – как мога да те считам за човек ...Известно е, че всеки звяр има един от споменатите пороци. А*

---

[1] За това, че сребърните лъжици са били обичайно подарявани у Daremberg–Saglio, 1254

[2] Виж по-подборно у Mango 1986, 120, 254, №№ 49 – 56 (Antioch [?], at Dumbarton Oaks); както и у Taft 1996, 209 – 238

[3] Напр. върху сребърна лъжица от съкровището от Хама от VI в., съхранявано във Walters Art Museum в Балтимор (Age 1979, 604, № 539)

[4] Тези лъжици се съхраняват в British Museum под №№ M&ME 1899, 4 – 25, 23. Публикувани са от Kent-Painter 1977, както и от Dalton 1901, №№ 400 – 424)

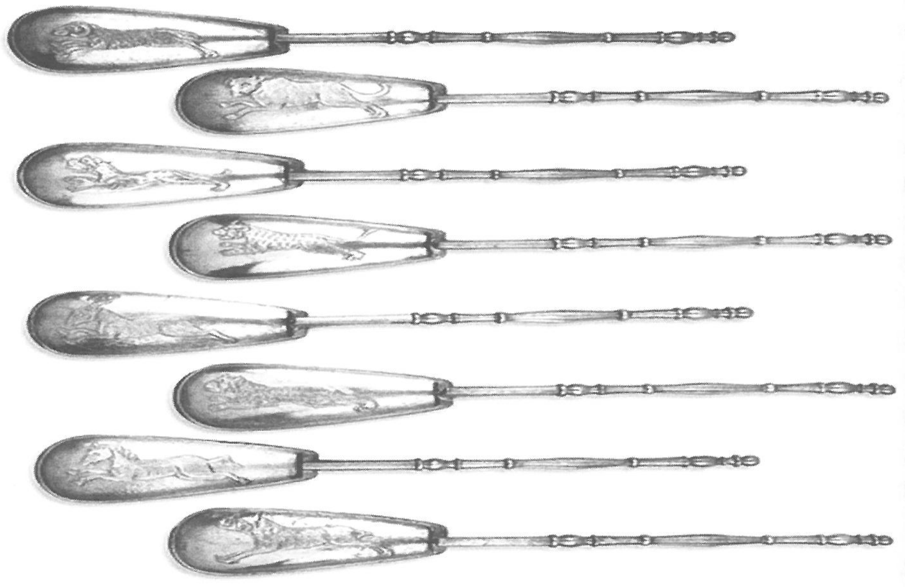

Обр. 3. *Върху лъжиците от съкровището от Кипър, съхранявано днес в Британския музей, са представени многобройни животни, всяко едно от които е вероятно символ на някакъв човешки грях*
Fig. 3. *The spoons from the treasure from Cyprus, at the British Museum we find numerous animals, each of which was probably a symbol of some human sin*

ти като си събрал в себе си всички пороци, превъзхождаш ги твърде много със своето неразумие ...А когато в тебе има повече пороци, отколкото в зверовете и демоните, кажи ми, как мога да те нарека човек? Ако пък не мога да те нарека човек, как мога да те наименувам вярващ?"(Златоуст, Беседа IV, 74).

Една група от осем лъжици, съхранявани в сбирките на Dumbarton Oaks, публикувана от Марвин Рос още през 1962 г., стои твърде близко до представяната тук лъжица (обр. 4). Те са изработени също от сребро по начин, подобен на вече описания. И при тях при връзката на дръжките с дисковидното повдигане са цизелирани глигански муцуни. Според проучването на Марвин Рос тези лъжици трябва да бъдат датирани към края на VI – началото на VII век, а производството им той отнася към евентуално константинополско ателие. Обяснението, което Марвин Рос дава за декорацията им обаче намирам за недостатъчно. Тъй като върху тези лъжици освен глиганските муцуни има гравирани и надписи-посвещения с имената на апостолите Павел, Матей, Петър, Лука, Тома, Марко и Филип, той възприема за логична постановката на Кицингер, според която те биха могли да бъдат *"спомени от някакво свято място"*, *"придобити от поклонници в църквата Светите апостоли в Константинопол"* (Ross 1962, 17 – 19, № 13, Pl. XVII). Обяснение за изобразените очевидно не случайно върху всяка една от тях глигански глави Марвин Рос обаче не дава. Появата им върху лъжиците, включително и върху разглежданата тук лъжица, разбира се, съвсем не е случайна. Причината за това е очевидно в символната стойност на глиганските изображения.

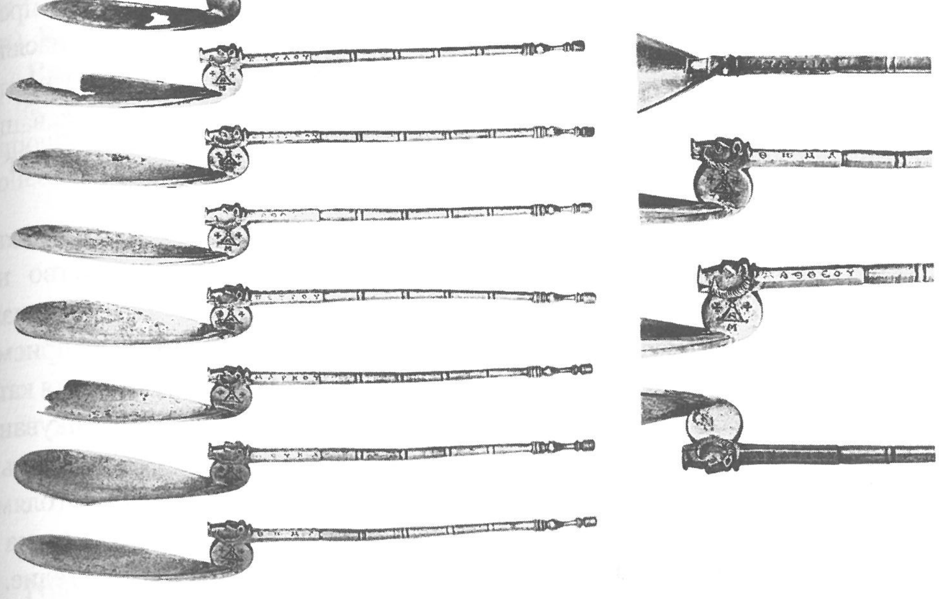

Обр. 4. *Лъжиците от сбирката на Дъмбъртън Оукс са изработени вероятно в Константинопол и може би са закупени от прочутата там църква "Св. Апостоли"*
Fig. 4. *The spoons from the collection from Dumbarton Oaks were probably made in Constantinople and may have been bought from the famous church at Constantinople of the Holy Savours*

През IV и V век глиганът (свинята) бил възприеман като символ на греховността изобщо[5]. Поради това в християнските паметници от това време често е представяна алегоричната сцена Ловец с копие в единоборство с глиган. Тя очевидно е символизирала борбата на вярващия с греховете. В края на IV век, в тълкуването си на думите на Христос *"Не давайте светинята на псетата, а не хвърляйте бисера си пред свинете."* (Мат. 10, 27), св. Йоан

---

[5] За това виж напр. у св. Еухерий Лионски (451 - 491) в неговите Formulæ minores № 303, където свинете са представени като символ на грешниците

Златоуст казва, че под свине трябва да се разбират *“тези, които живеят невъздържано.”* (Златоуст. Беседа XXIII, 412.)[6]. Очевидно от това време насетне, успоредно с по-общото символно значение на греховността, глиганът (свинята) вече се възприемал и като символ на невъздържаността и чревоугодничеството, един от утвърдилите се през следващите няколко столетия седем “смъртни гряха”. Струва ми се, че не е необходимо да се мотивирам за доказване на несъмнената връзка на глиганските изображения с лъжиците. Нещастниците (особено ако са били по-лакомички), от които те с голяма вероятност са били ползвани, са имали всеки път пред очите си, когато са ги поднасяли пълни към устите си, укоряващите ги образи на глиганите, внушаващи непрестанно мисълта за умереност и въздържаност.

Що се отнася до датировката и до мястото на производство на представената тук лъжица, не виждам причини, поради които да не приема мнението на Марвин Рос, че и тя като подобните ѝ лъжици, публикувани от него, трябва да бъде отнесена към втората половина на VI век, а с голяма вероятност и да е била изработена в някакво константинополско ателие.

❖❖❖

ЛИТЕРАТУРА:

Златоуст: Йоан Златоуст. Тълкуване на евангелието от Матея. София, 2007

Age 1979: Age of Spirituality. New York, 1979

Cabrol-Leclerc 1914: F. Cabrol – H. Leclerc. Dictionnaire d’archéologie chrétienne et de liturgie. T. III^2. Paris, 1914

Dalton 1901: O. M. Dalton. Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the Department of British and Mediaeval Antiquities and Ethnography of the British Museum. London, 1901

Daremberg-Saglio: Ch. Daremberg – E. Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. T. III^2. Paris [s.d.]

Kent-Painter 1977: J.P.C. Kent – K. S. Painter. Wealth of the Roman World. London. The British Museum Press. 1977

Lampridius: Aelius Lampridius. Vita Heliogabali

Martigni 1877: Martigni. Dictionnaire des antiquités chrétiennes. Paris, 1877

Mango 1986: M. Mundell Mango. Silver from Early Byzantium. the Kaper

---

[6] Изключително силна нападка срещу чревоугодничеството виж у **Златоуст,** Беседа XIII, 208

Koraon and Related Treasures (A Walters Art Gallery Publication in the History of Art). Baltimore, 1986

Ross 1962: M. Ross. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. V. I – Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting. Washington, 1962

Taft 1996: Robert F. Taft, S.J. – Byzantine Communion Spoons: A Review of the Evidence. – Dumbarton Oaks Papers. 50 (1996)

❖❖❖

NOTES ON AN INTERESTING MEDIEVAL SILVER SPOON

Summary

Nikolai Markov

The report deals with a spoon from the early Middle Ages. Nothing is known about the location, as the spoon come from excavations from excavations by treasure hunters. The spoon is of the ‘cochlearia’ type. It is made of a silver alloy through casting, forging, working on a lathe. The casts iare made with a spatula-body and the handle, which were later soldered. At he connection with the spatula body the handle was raised a little through a small solid disc. The length of the spoon is 21,5 cm long, its weight 54, 29 gr. The cylindrical handle is decorated by five groups of rings, shaped by a lathe; its back end is in the shape of a cube and the front part is a hexagon. Below the spatula body, as a continuation of the small disc there is a powerful rib, which becomes thinner towards the end. Above the small disc there is a gigantic head of a boar, which is chosen not by chance. During the Early Middle Ages the image of a boar was interpreted as a symbol of the absence of restraint and gluttony. Apparently by its depiction the aim was to impress the thought of moderation and restraint for the person eating with the spoon.

The supposition has been expressed that the spoon is attributed towards the second half of the 6th century and probably was made in a workshop at Constantinople.

РИСУНКИТЕ – ГРАФИТИ ОТ КАРНОБАТСКАТА КРЕПОСТ И ТЯХНАТА ВРЪЗКА С ИСТОРИЧЕСКИТЕ СЪБИТИЯ

Живко Аладжов

Натрупаният емпиричен материал през годините доказа, че рисунките-графити са оригинален и многостранен исторически източник. Чрез тях могат да се осветлят различни страни на социално-икономическото развитие в определени периоди от историята на даден народ или общност. Графитите са интересни паметници и с това, че чрез тях може да се надникне в духовния свят на средновековния човек (Овчаров 1982, 6). Освен чисто битови сюжети, някои от рисунките-графити отразяват конкретни исторически събития, видени с очите на техния автор (Овчаров 1982, 8) и пресъздадени съобразно неговото умение и стилистика.

Точно тези са причините, които ме карат да разгледам по-подробно трите рисунки-графити, които са известни досега от разкопките на Карнобатската крепост.

Карнобатската крепост се намира на 7,5 км югозападно от съвременния град. Редовни проучвания тук се правят вече 20 години, от 1986 г. насам (Аладжов 2007, 49). Крепостта е построена най-вероятно по времето на император Анастасий I и обикновено се свързва с известната от изворите Маркела/Маркели. Има голяма вероятност според мен първоначално тя наистина да носи това име, но към средата на IX в. да се означава, вече и като Анастасиупол (Аладжов 1998 б) – голям епископски център в провинция Хемимонт. Чак в средата на XI в. отново се възвръща името "Маркели" по назоваванията на реката и на местността, в която тя се намира – *"мястото наречено Маркели"*. При археологическите проучванията бяха направени ценни разкрития - архитектура и подвижен материал. Но безспорно графитните рисунки са сред интересните попадения при изследванията. Това е важно и поради факта, че рисунки-графити от Южна България не се откриват често (Василев 1981, 96 – 109; Джамбов 1988, 57 – 61), а в югоизточната част, респективно от Карнобатския край, досега не са известни подобни находки (Аладжов 1997, 36).

Най-късната църква в Маркели, изградена върху по-ранен храм, датира от края на XI или самото начало на XII в. Тя е широка 11 м и дълга 20 м, с три апсиди на изток и има четири свободни подпори. В нейното олтарно пространство бяха открити няколко рисунки-графити. Те са изпълнени върху най-късната и най-грубата мазилка. Запазени са на височина 0,50 – 0,60 м от пода на църквата. Драскано е с остър предмет в още мократа мазилка. Това последно грубо замазване може да се свърже с прибързаните груби преправки на крепостта, при което са запушени входовете на кулите, ремонтирани са ъглите на една от тях, като градежите са извършени със зелена глина и камък. Тези строителни дейности се извършват очевидно в трудно време с подръчни средства и най-общо могат да се отнесат в края на XII в. или в самото начало на XIII в. От това време вероятно са и рисунките-графити, обект на настоящото изследване.

I. *Боен кон* (обр. 1). Рисунката е врязана върху сухата мазилка на лявата страница на входа между централния и южния кораб, в предолтарното пространство на средновековната църква от края на XI век. Тялото на коня е представено в профил наляво, вероятно в бяг. То е много масивно, а краката са несъразмерно малки и свити в колената, копитата са маркирани чрез триъгълничета. Шията е издължена нагоре, а главата е съвсем малка за масивната шия.

През средата на шията преминава въже, опънато напред, но не е ясно кой държи или води коня, или пък той просто е завързан за нещо. Представянето на боен кон с много едро тяло и със съвсем малки крака е доста характерно за старобългарските рисунки-графити. При един екземпляр върху каменен блок от Велики Преслав тези особености са доведени до крайност – тялото е съвсем масивно, а краката са само загатнати (Овчаров 1082, 102 – 103). Сцената от Карнобат представлява по всяка вероятност хванат с ласо боен кон (заарканен). Чрез масивното тяло се представя мощта и силата на бойния кон, а краката са малки, защото той просто "лети" над земята.

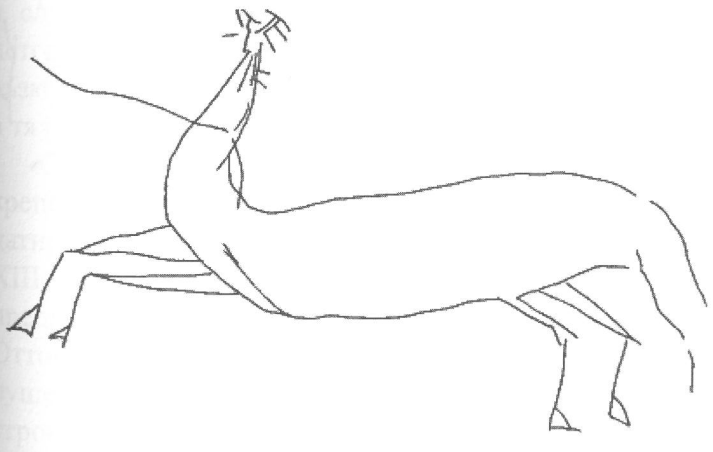

Обр. 1. *Изображение на боен кон*
Fig. 1. *Figure of a battle horse*

II. *Втората рисунка* (обр. 2) е запазена върху северната страница на южната абсида на църквата.

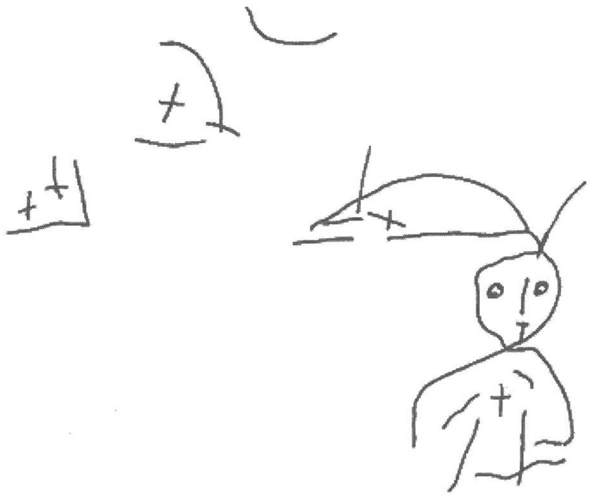

Обр. 2. *Изображение на кръстоносец и щитове*
Fig. 2. *Figure of a crusader and shields*

Врязана е в още мократа най-късна и най-груба мазилка на храма. Представен е *човек, прав, насреща, в широка и къса наметка, с голяма кръгла глава*. В изображението правят впечатление две неща: врязаният върху гърдите кръст и богато украсената шапка, чиито пера се развяват свободно на вятъра. Важно е да се отбележи още, че вместо очи са издълбани две малки дупчици-отвърстия, което е направено очевидно с някаква цел – тъй като безспорно това е много по-сложно и трудно за изпълнение.

Според мен тълкованието на това изображението може да бъде на кръстоносец в бойно снаряжение, за което подсказват кръстът на гърдите, отворите за очите върху шлема и най-сетне развяващите се пера от богато украсената шапка-шлем. Вляво от изображението са се съхранили кръгове и правоъгълници, маркирани с кръстове, които може би подсказват за захвърлени щитове с кръстове след битка (?).

III. *Третата рисунка* е безспорно най-сложна и нейното тълкуване може да бъде в много посоки (обр. 3). Тук *човешките фигури са три, има полукръгъл предмет с кръст отгоре*, който Ц. Дражева определя като купол, а цялата сцена – като църковно шествие, което аз възприемам (Дражева 1994, 241 – 244; Drageva 2007, 303 – 311). По подобен начин е маркирана средновековна църква и при други паметници – например каменният кръст на Ана от Велики Преслав (Овчаров 1982, 82).

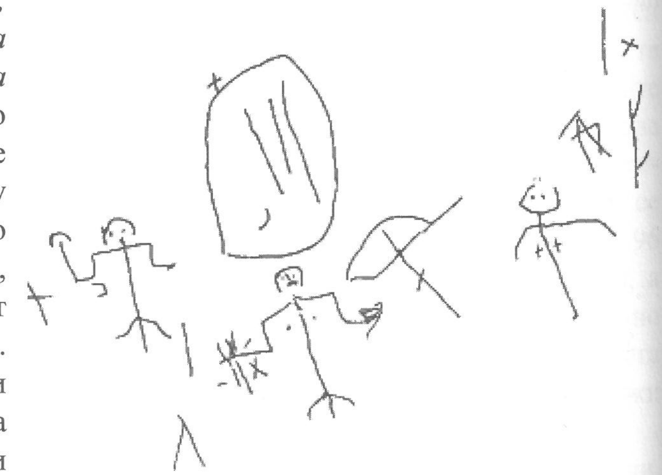

Обр. 3. *Изображение на църковно шествие*
Fig. 3. *A church procession*

Много вероятно е рисунката да представя църковно шествие, както подсказват някои детайли от изображението. Така средната фигура държи нещо, което може да се определи като кадилница, а лявата носи напрестолен кръст или свещник. На крайната дясна фигура върху дрехата са извезани два кръста високо под врата, като това явно е богослужебно облекло, може би епитрахил.

Рисунките-графити са сред паметниците, които позволяват всеки автор да ги види и тълкува по различен начин, но по-важното в случая е те да намерят своето историческо обяснение или по възможност – събитието, отразено в тях.

Откритите при разкопките на крепостта край Карнобат най-късно датирани материали са от начало на XIII в., време, за което може да се предположи, че животът тук замира. Оттогава са регистрирани големи рушевини и набързо направени строителни поправки с глина и кал, явно в екстремна ситуация. Подобна е картината на живота и в близката по местоположение и хронология Сливенска крепост (Щерева и кол. 2001, 121).

Смутните времена в началото на XIII в. по българските земи се свързват най-вече с нашествието на кръстоносците и победоносната война на българският цар Калоян срещу тях. Много вероятно е точно тези събития да са белязали края на карнобатската крепост. Подобно обяснение за края на живота в Сливенската крепост дава и Ирина Щерева (Щерева и кол. 2001, 94; 121).

За началото на XIII в. и нашествията на кръстоносците в района има красноречиви сведения, които могат съвсем спокойно да се свържат с втората от разгледаните по горе рисунки-графити (обр. 2).

Писменният извор гласи: *“А императорът, от друга страна, беше свикал своите хора, които бяха закарали на сигурно място плячката от Верия, която те бяха взели. И той язди отвъд Адрианопол на етапи, докато дойде до земята на Йоанис, кралят на Влахия и България. И те достигнаха до един град, който се наричаше Ферме, който беше красив и добре разположен; и го овладяха и влязоха в него, и взеха твърде голяма плячка. И те пребиваваха там в продължение на три дни, пребродиха цялата околност и взеха голяма плячка, и разрушиха един град, който се наричаше Акило. На четвъртия ден те потеглиха* *от Ферме, който беше красив и добре разположен; там извираха топли води – най-хубавите в целия свят; и императорът заповядя да го разрушат и изгорят, и взе със себе си голяма плячка от животни и други богатства. И те яздиха на етапи, докато достигнаха град Адрианопол…"*

И по-нататък: *"На следния ден той се отправи на път и язди към земята на Йоанис. И язди четири дни; на петия достигна до подножията на планината на Влахия до един град, наричан Еюлюи, който Йоанис наскоро отново бе заселил с хора. И когато хората от земята видяха да пристига армията, те изоставиха града и избягаха в планината.*

Император Анри се установи край града; и конниците препускаха из страната и заграбваха волове и крави, и биволи, и други животни в голям брой." (дьо Вилардуен 1985, 24 пар. 451 – 452)[1]. Описаните действия са в 1206 г. (дьо Вилардуен 1985, 131 – 132, пар. 491 – 494)[2].

Споменатите в изворите събития са повратни за този район и напълно е възможно точно те да са оставили сериозен отпечатък в съзнанието на населението. Обяснението за рисунката-графит могат да са в следната посока: отряд кръстоносци е стигнал дотук, или пък участник в битките с тях е спрял да отдъхне в църквата на Карнобатската крепост, за което е оставил и този спомен. Какъвто и вариант на обяснение да приемем, е ясно, че събитията, свързани с кръстоносните походи от началото на XIII в., са станали причина емоционалното състояние на съвременник на епохата да бъде материализирано върху стените на църквата в крепостта край Карнобат.

❖❖❖

---

[1] Ферме е Термополис или Акве-Калиде. Акило е предмет на дискусия между Айтос и Анхиало, но много по-вероятно да е Анхиало

[2] Еюлюи – несигурно местоположение – вероятно Авли. Отнася се за събития след 24 юни 1207 г.

ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов 1997: Ж. Аладжов. Място наречено "Маркели". – В: "Епископ Константинови четения", 6. Шумен, 1997, 32 – 41

Аладжов 1998 а: Ж. Аладжов. Оловен медальон от Карнобатската крепост. – Нумизматика и сфрагистика, 1998, 1, 102 – 104.

Аладжов 1998 б: Ж. Аладжов. Сребърен пръстен с надпис от Карнобат. – В: Археологически вести, 1, 1998, 49 – 52

Аладжов 2007: Писаното за Маркели. – В: Тракия и Хемимонт IV – XIV в. Варна, 2007, 49 – 57

Василев 1981: Р. Василев. Рисунки графити от двуетажната църква-гробница в средновековния Перник. – Археология, 1988, 1 – 2, 96 – 109

Джамбов 1988: Ив. Джамбов. Рисунки-графити от средновековната църква в крепостта Аневско кале. - Археология, 1988, 1, 57 – 62

Дражева 1994: Ц. Дражева. Рисунки-графити от средновековната църква в крепостта Маркели край Карнобат. – В: Марица-Изток, 2, 1994, 241 – 244

Дьо Вилардуен 1985: Ж. дьо Вилардуен. Завладяването на Константинопол. София, 1985

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. София, 1982

Щерева и кол. 2001: И. Щерева. Туида – Сливен. (Разкопки и проучвания. XXVIII) София, 2001

Drageva 2007: Ts. Drageva. Two Subject Composition of Drawings-Grafiti in the Mediaeval Church of Markeli fortress near Karnobat. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4/2. Варна, 2007, 303 – 310

❖❖❖

GRAFFITI FROM THE KARNOBAT FORTRESS AND THEIR CONNECTION WITH HISTORICAL EVENTS

Summary

Zhivko Aladzhov

Regular archeological excavations have been carried for over 20 years at the Karnobat fortress. They have yielded interesting results both as architectural monuments and other material. No doubt the existence of graffiti drawings is among the interesting points in the course of the studies. This is also of importance owing to the fact that graffiti from South Bulgaria are often found and those of southest part, respectively from the Karnobat region have been unknown.

The latest church at Markeli, built

over an earlier church dates from the 11th century or the early 13th century. Several grafitti have been found in its altar space, over the latest and most crude plastering. They have been preserved at a height 0,5-0,6 m from the church floor. It was scratched with a sharp while the plaster was still wet.

1. A war horse. The Body of the horse is presented in profile to the left, probably running. The horse is massive, the legs unproportionately small and folded at the knees, the hoof are marked through small triangles. The neck is elongated upward, the head very small for the massive neck.

A rope is forward, but it is not clear who is holding it or who is leading the horse, or whether the horse is tied to anything. The scene at Karnobat probably represents a war horse caught by a lasso.

II. The second drawing is preserved on the northern side of the southern apse of the church. A man is presented, standing, with a wide and short cloak, with a large round head. Two thins are impressing in the image: the cross incised on the chest and the richly decorated hat, with feathers flowing freely in the wind. It is important to note, that instead of eyes we find two small holes, made with some reason, for this no doubt is much more complicated and difficult to be done.

In my opinion the imager is that of a crusader fully armed, as the cross on the chest indicates. The openings in the helmet and the flowing feathers decorating the helmet. Left of the image are circles and rectangles, marked by crosses, which maybe indicate shields with crosses, thrown down, after the battle (?).

III. The third drawing is no doubt the most complicated and so is its interpretation. Three human figures appear here there is a semi-circular object with a cross on top. Most probably it is a drawing of a church procession, as some details suggest.

It is quite probable that the events are connected with the crusades from the beginning of the 13th century, which became the cause a contemporary to draw it on the walls of the church in the Karnobat fortress.

УКРЕПЕНАТА ВЛАДЕТЕЛСКА РЕЗИДЕНЦИЯ В СРЕДНОВЕКОВНИЯ ГРАД ОТ ДНЕШНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ (XII – XIV В.) – ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ

Стоян Попов

Важно значение за изучаване устройството на българския средновековен град в периода XII – XIV в. има изследването на укрепената резиденция на владетеля. В столицата на царството, в големите градове – центрове на независими и полунезависими държавни образувания, се развило аристократично резиденциално строителство, чиято проява е укрепеното владетелско жилище[1]. По археологически път са изследвани немалък брой български замъци (Средновековният замък... 1987). Заключенията, направени в настоящата работа, се базират на информацията, добита от публикуваните археологически проучвания на дванадесет такива резиденции: Видин (Вълов 1987, 47 – 57), Червен (Димова и кол. 1985; Димова 1987, 29 – 35), Ловеч (Чангова 1987, 22 – 24; Чангова 2006, 74 – 76), Крамолин (Милчев, Койчева, Димитров 1994, 31 – 105), Калиакра (Джингов, Балканска, Йосифова 1998), Търново (Алексиев 1987, 36 – 40; Георгиева, Николова, Ангелов 1973; Георгиева, Николова 1974), Цепина (Гиздова 1987, 70 – 75), Асеновград (Морева 1987, 65 – 70), Аневско кале (Джамбов 1991), Мелник (Нешева 1987, 41 – 47), Варна (Шкорпил 1907, 24 – 26; Кузев 1962, 111 – 126) и Шумен (Антонова 1975a, 150 – 163; Антонова 1975b, 22 – 30; Антонова 1987a, 12 – 19; Антонова 1987 b, 25 – 29).

В настоящата статия ще бъде обърнато внимание върху възникването и развитието на градския замък на българското средновековие в периода XII – XIV в. Изключително важен е въпросът за появата му в днешната територия на България. За неговото възникване в днешните български земи могат да бъдат изтъкнати няколко причини. Първата откриваме в напрегнатата политическа обстановка на Балканите след средата на XI в. По това време Византийската империя била разтърсвана от тежка външно и вътрешнополитическа криза. Провинциите били подложени на опустошителните набези на печенеги, узи и нормани (Златарски 1994; Васильев 2000, 427 – 433, 470 – 474; Острогорски 1998, 433 – 434, 444; Литаврин 1998, 196). Варварските нападения принудили местното население и аристокрация да се изтеглят в предпланинските и планинските региони. Невъзможността на Константинопол да изпрати войски за защита на тези части на империята, принудили местния нобилитет да се погрижи сам за своята и на своите имения сигурност. Тези процеси от своя страна довели до неизбежно по-голяма самостоятелност на местната провинциална аристокрация. Централната власт ѝ утвърждавала все нови и нови привилегии, раздавала земи, населени със свободни селяни. В именията си феодалите усилвали собствения военноадминистративен апарат: създали свои отряди от воини, управители, икономи, а също и собствени съдилища. Местният феодал съдел не само зависимите от него хора, но и свободните, живеещи в пределите на неговите владения (Литаврин 1998, 189 – 190). Тези процеси се засилили още повече с постепенното навлизане на прониарската институция, която съсредоточавала по-голяма власт в ръцете на феодала (Ангелов 1992, 155). Напоследък в българската наука навлиза мнението, че ако не в цяла средновековна България, то в някои области е съществувала т. нар "бащина" (Матанов, под печат). При тази форма на собственост аристокрацията имала практическа независимост от централната власт. Настъпилите промени се изразили в строежа на новите жилищно-военни архитектурни структури – укрепените феодални резиденциални комплекси, какъвто е този в Търновград. Твърде сходни са причините, довели до оформянето на замъка в Западна и Централна Европа – външнополитическата заплаха и навлизането на феодалните отношения, довели до политическа разпокъсаност.

---

[1] Статията е част от дисертационен труд “Укрепената градска владетелска резиденция в днешните български земи през XII – XIV век (по археологически данни)”. Използвам случая да изразя признателността си на моя научен ръководител ст. н. с. д-р Виолета Нешева за подкрепата, проявеното търпение и ценните съвети, които ми даваше през цялото време на написване на дисертацията.

Отражение на посочените причини се открива в построяването на владетелския комплекс на Царевец. Царският замък в Търновград може да бъде възприет като еталон при изучаването на тези архитектурни структури в България, тъй като е цялостно и детайлно проучен, а стратиграфията му е изяснена в достатъчна степен (обр. 1). Тъй като времето на разрушаване на сградите под комплекса е фиксирано в XI в., а не е отбелязан хиатус между съществуването на двете структури, построяването на замъка може да бъде отнесено към първите години от властването на Алексий I Комнин (1081 – 1118).

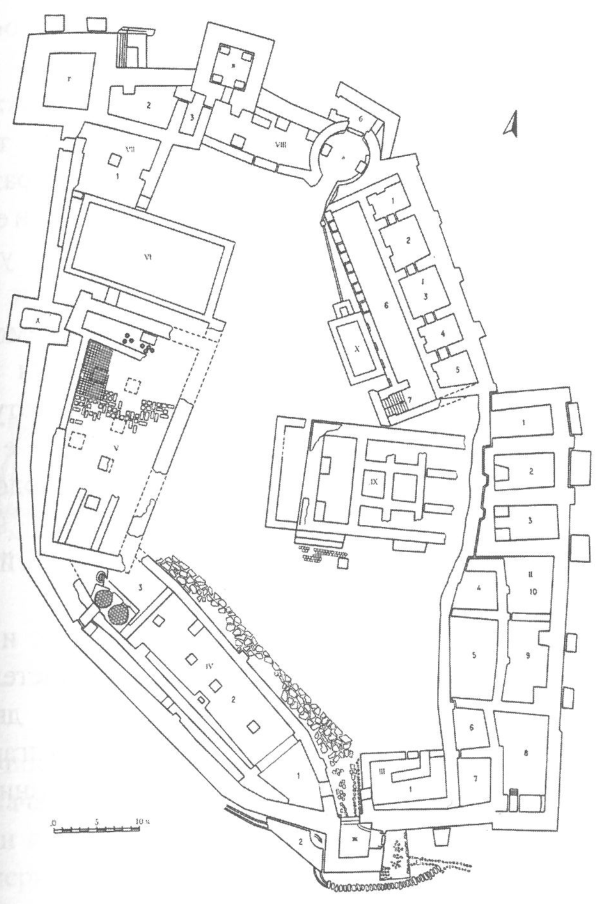

Обр. 1. *План на замъка на Царевец (по Георгиева, Николова, Ангелов 1973)*

Fig. 1. *Scheme of the castle on Tzarevetz (after Георгиева, Николова, Ангелов 1973)*

Този извод се потвърждава и от намерените монети, най-ранните от които са на същия владетел (Нешева 2000, 24 – 27). Строежът на замъка на Асеневци в Търново по всяка вероятност е бил продиктуван както от жестоките печенежки нашествия, така и от социалнополитическите промени във Византия.

Известни данни в посока на развитието на българските замъци биха могли да дадат ансамблите в Цепина (обр. 2) и особено този в Крамолин (обр. 3). Първоначално укрепената аристократична резиденция в Крамолин представлявала само един донжон (Милчев, Койчева, Димитров 1994, 92 – 93). Впоследствие, в няколко строителни периода, са построени останалите елементи от укрепителната система и сградите във вътрешността. Като планова схема, укрепената резиденция в Цепина (Георгиева, Гиздова 1966, 41 – 56) се доближава до ранните планове на редица западноевропейски замъци[2]. Много западни замъци започват развитието си от простата схема на донжон,

---

[2] Например Adernó, Италия (Tuulse 1958, p. 31, ill. 39, 40) (обр. 4); Langeais, Франция – кр. XI – XII в. (Rocolle 1994, 59 – 60) (обр. 5); Longueil, Франция – 1098 г. (Rocolle 1994, p. 65, fig. 21); Rüdesheim, Германия – XI – XII в. (Tuulse 1958, p. 33, ill. 43) (обр. 6); Klingenmünster, Германия (Spuren der … 2002, p. 432, abb. 759 a, b) (обр. 7) и особено Steinsberg, Германия – н. XII в. (Tuulse 1958, p. 35, ill. 45, 46) (обр. 8)

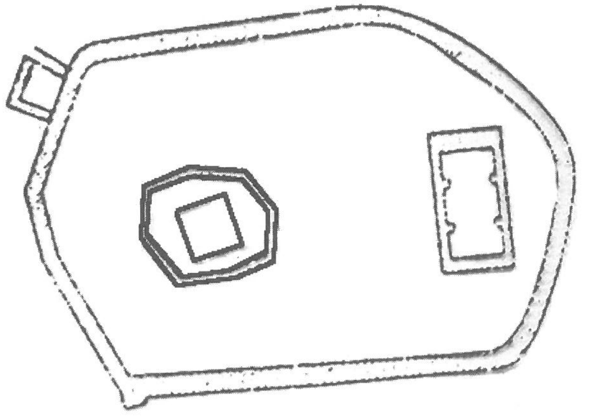

Обр. 2. *План на замъка на средновековния град Цепина при с. Дорково, Пазарджишко (по Георгиева, Гиздова 1966)*
Fig. 2. *Scheme of the castle of the Medieval town of Tzepina, Dorkovo vill., region of Pazardjik (after Георгиева, Гиздова 1966)*

опасан от крепостна стена без кули, или само от донжон. Имайки предвид това, може да бъде изразено предположението, че визираните укрепени ансамбли в Цепина и Крамолин представят един по-ранен архитектурен план, който е в съзвучие с подобни по-ранни по дата западноевропейски съоръжения.

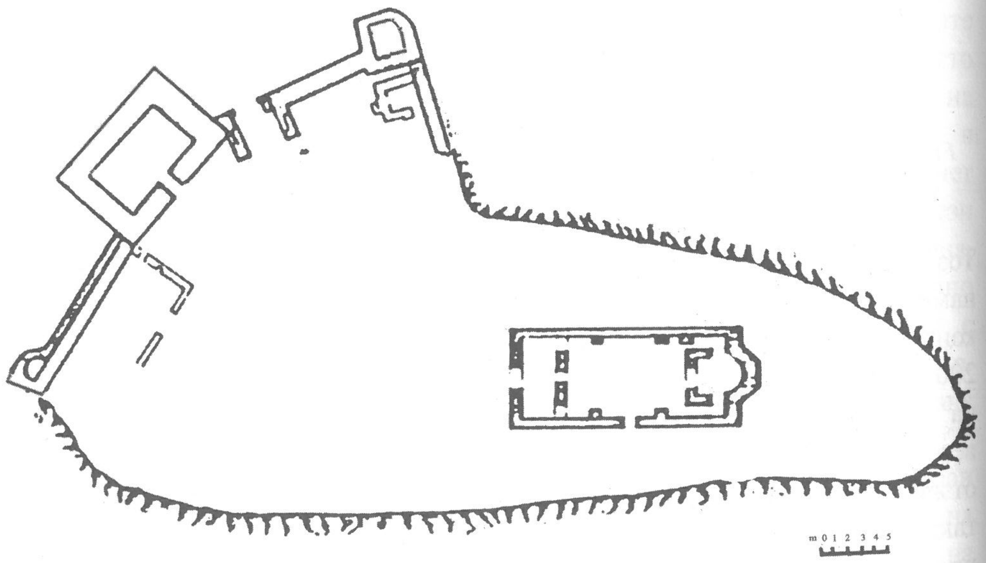

Обр. 3. *План на замъка при с. Крамолин, Ловешко (по Милчев, Койчева, Димитров 1994)*
Fig. 3. *Scheme of the castle near to Kramolin vill., region of Lovech (after Милчев, Койчева, Димитров 1994)*

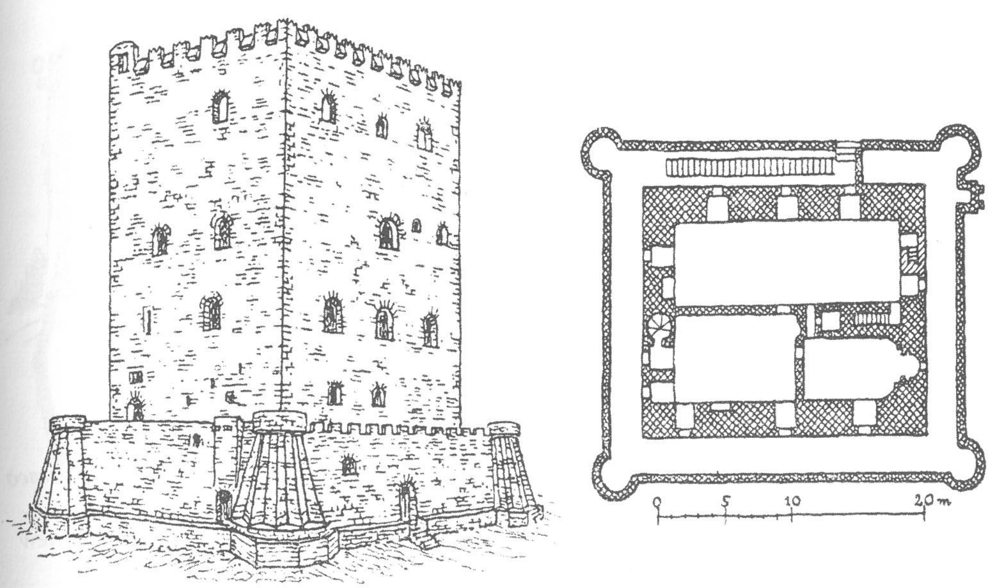

Обр. 4. *Замъкът Adernó, Италия – изглед и план (по Tuulse 1958)*
Fig. 4. *The castle of Adernó, Italy – view and scheme (after Tuulse 1958)*

Градските укрепени владетелски резиденции от днешните български земи възникват в последната четвърт на XI – началото на XII в., когато те били в рамките на Византийската империя. Практически това ги прави византийско творение, но архитектите и строителите им по всяка вероятност били от средите на местното българско население. С други думи това са архитектурни комплекси, строени от ромеи за ромеи, т. е. от едни поданици на Византийската империя за други такива. Още едно доказателство в полза на твърдението за възникването на разглежданите укрепени владетелски ансамбли във Византийската империя са построените през XII в. замъчни структури в Източните Родопи: Устра, Гугутка, Вишеград, Башево, Звездел (Овчаров, Коджаманова 2003, 43 – 81;057ončev 1964, 254 – 260; Балкански 1974, 54 – 56). Косвено доказателство за строеж на такива архитектурни структури от византийците е сведението на Жофроа дьо Вилардуен за обсадата и превземането на Сяр през 1205 г. от цар Калоян. Френският рицар говори за замък, в който се оттеглили обсадените франки след превземането на града от българите (Villehardouin 1973, §393; Вилардуен 2000, 126, §393). През целия XII в. Сяр е византийски и най-вероятно по това време е било построено това вътрешно укрепление, наречено от маршала на Шампан и Романия замък на града.

В потвърждение на наличието

на укрепени аристократични жилища в границите на Византийската империя можем да посочим замъка на хълма Царевец (построен в края на XI – началото на XII в.). Известно е, че Асен и Петър били византийски прониари, т. е. притежавали поземлени имоти. По всяка вероятност тези земи не били малко и родът на двамата братя бил доста богат. Това твърдение се аргументира по косвен път с факта, че те били допуснати на лична аудиенция със самия византийски василевс. При избухването на въстанието на братята Асеневци за негов център бил избран Търновград. Този избор може да бъде обяснен с предположението, че в града Асен и Петър имали определени интереси – икономически или политически. Вероятно той бил под тяхна власт, а може би и център на феодалното им владение. В този ред на мисли по всяка вероятност тяхно притежание, може би наследствено, била и укрепената резиденция на Царевец. Може би построяването на този архитектурен комплекс е дело на някой от предците на двамата братя. Той по всяка вероятност бил и висш функционер във византийската държавна машина, с достатъчно големи финансови възможности и политическо влияние, за да си позволи построяването в центъра на византийския по това време град Търново, на укрепен резиденциален комплекс. На практика замъкът на Царевец е представител на византийското аристократично резиденциално строителство, чийто продължител се явяват по-късните укрепени градски владетелски ансамбли на Второто българско царство.

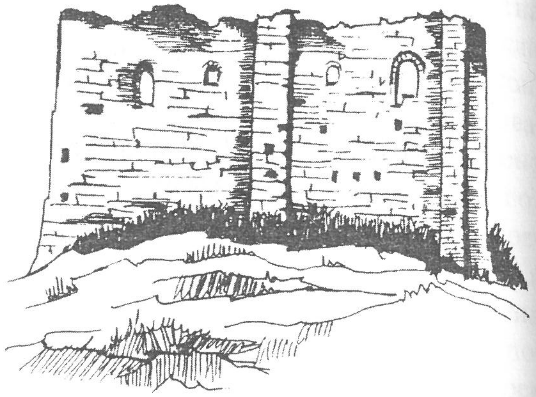

Обр. 5. *Донжонът Langeais, Франция – изглед (по Rocolle 1994)*
Fig. 5. *The donjon of Langeais, France – view (after Rocolle 1994)*

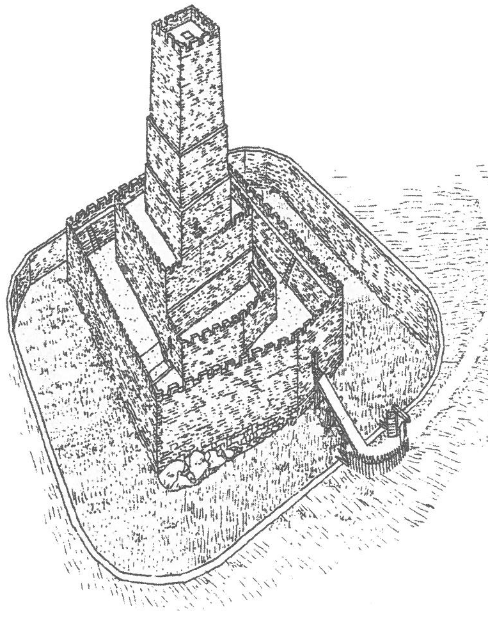

Обр. 6. *Замъкът Rüdesheim, Германия – изглед (по Tuulse 1958)*
Fig. 6. *The castle of Rüdesheim, Germany – view (after Tuulse 1958)*

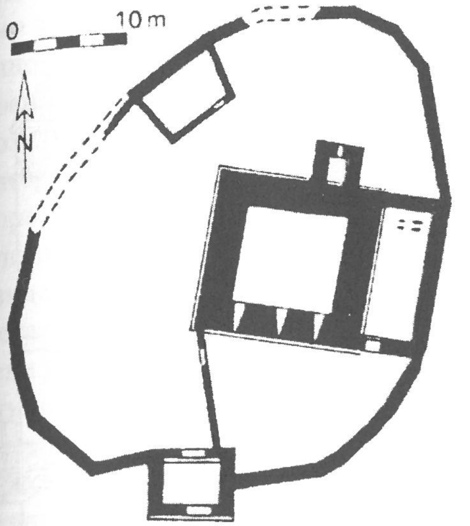

Обр. 7. *Замъкът Klingenmünster, Германия – план (по Tuulse 1958)*
Fig. 7. *The castle of Klingenmünster, Germany – scheme (after Spuren der… 2002)*

За наличие на такъв архитектурен комплекс, построен във византийска среда, може да се говори и в Стенимахос. Косвено потвърждение за това е фактът, че Рение дьо Три е бил блокиран около година в него. Абсолютно невъзможно е този замък да е дело на франките, което би било отбелязано от изключително точния и изчерпателен в сведенията си Жофроа дьо Вилардуен. Още повече че те са пребивавали прекалено кратко тук, а и са били твърде заети със сложната политическа ситуация, за да се занимават с големи строителни дейности. Оттук следва, че укрепеното владетелско жилище в него е построено във византийска среда и е представител на византийската архитектура. На базата на данните от археологическите проучвания, които сочат като начална дата на построяването на укрепената резиденция края на XI – началото на XII в., може да бъде изразено предположението, че тя е била издигната от самия Григорий Бакуриани или от негов наследник. Още повече че в Типика на Бачковския манастир от края на XI в. се посочва, че той е построил двете крепости на разглеждания град. Личната собственост на Бакуриани над земите около Стенимахос се потвърждава и от факта, че с част от тях обдарил издигнатия от него Бачковски манастир (Typicon Gregorii…, 1968, 42 – 43, 58). В този ред на мисли е вероятно укрепеният владетелски ансамбъл в западната част на Асенова крепост да е бил замислен и построен като родова феодална резиденция.

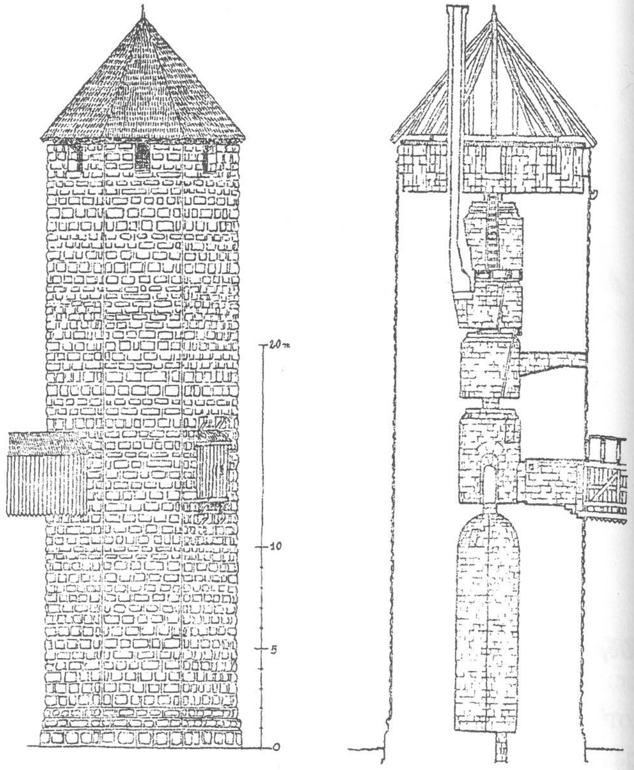

Обр. 8. *Донжонът на Steinsberg, Германия – изглед и вертикален разрез (по Tuulse 1958)*
Fig. 8. *The donjon of Steinsberg, Germany – view and vertical section (after Tuulse 1958)*

Необходимо е да се подчертае, че независимо от по-ранното възникване в Западна Европа на укрепените владетелски резиденции, няма сигурни доказателства за западно влияние върху възникването и развитието на тези структури в днешните български земи. Напротив, доказано е, че влиянието по отношение на укрепителните системи и похвати върви от Изток на Запад. Това е особено интензивно по време на Кръстоносните походи. Тогава кръстоносците се сблъскват с една вече развита и с традиции, кореняща се в ранновизантийската епоха, укрепителна система на Балканите, в Сирия и Палестина (Tuulse 1958, 48 – 51; Libal 1999, 19). Така те възприемат концентричния принцип на укрепяване, интензивното използване на природните дадености, фланкиращите кули по фронтовете на крепостната стена, начупения план на входните проходи (Oman 1898, 525, 529 – 530, 532 – 535). И така, в различните части на средновековна Европа замъкът се появява по различно време. Появата му е предизвикана от приблизително едни и същи фактори, проявили се обаче по различно време в отделните райони на континента.

Важно е изясняването на въпроса дали разглежданите български укрепени феодални резиденции са наследници на по-ранни структури или възникват на места, където дотогава не са съществували подобни съоръжения. От всички взети предвид тук архитектурни ансамбли Мелнишкият и Шуменският се

явяват приемници, но по отношение само на част от плана си, на по-ранно укрепление. Първият – на укрепление от ранновизантийската епоха и Първото българско царство, а вторият – на фортификационно съоръжение от времето на Първата българска държава. Укрепената резиденция във Видин използва на места като основи на крепостните си стени руините на оградната стена на античната Бонония. Разглежданите паметници в Калиакра, Крамолин, Търново и Червен стъпват върху антични и късноантични слоеве, но нямат пряко отношение с тях. Широкото използване на природните дадености в укрепителната система, и в частност във владетелското резиденциално строителство на Балканите, се корени в Късната античност. Тогава се оформят принципите на укрепяване, залегнали в крепостното строителство на Византия, Сърбия и България. Това онаследяване от страна на някои укрепени владетелски ансамбли на местоположението на късноантичните акрополи е важен белег, характерен както за днешна България, така и за територията на Македония (Микулчиќ, 245 – 246, 250 – 252, 341 – 343, 352 – 356; Микулчиќ 1982, 54 – 116, 118 – 138). И така, владетелските резиденции като цяло наследяват само местоположението на старите акрополи на късноантичните градове. Липсват обаче податки за пряко онаследяване на планове и на функции на постройки от Античността от разглежданите средновековни архитектурни ансамбли.

Нещата относно приемствеността с подобни по план структури от Първото българско царство стоят по друг начин. Видинският, шуменският и мелнишкият замък на Второто българско царство използват пряко крепости от предишния исторически период, като претърпяват някои промени в планировката си. Това преизползване обаче е свързано с факта, че градовете, в които са разположени тези структури, продължават да съществуват на едно и също място. Независимо от идентичните планове не може да се говори за възникване на частни укрепени аристократични резиденции в Първото българско царство. Това е така поради липсата на необходимите политически и обществено-икономически предпоставки и условия за тяхната поява. По-скоро тук става въпрос за чисто топографска, а не за идейна приемственост, за използване на едни готови архитектурни структури, които в периода XII – XIV в. придобиват други функции, нови сгради и нова идеологическа същност.

И така, поради тези причини за приемственост с по-ранни периоди би могло да се говори само по отношение на градските структури като цяло и като използване на части от останките от стари крепостни съоръжения за основи, но не и на владетелските резиденции в тях, що се отнася до идеологическата страна на въпроса. На пръв поглед от това логически следва, че при разглежданите архитектурни ансамбли не би могло да се говори за натоварването им с градообразуващи функции. Но градоустройствената планировка на цитаделите, в които се намират, е съобразена с тях. Заедно с това съществуват данни, че и една обикновена крепост може да изиграе ролята на катализатор за превръщане на селище от близката околност в градче, възможност, посочена от Д. Поливянний (Поливянний 1989, 37 – 38, 131). Това би могло да стане в определени случаи, когато са налице някои фактори. Първата предпоставка е възможното издигане на крепостта в ранг на център на феодално имение и жилище на местен феодал. Феодалът от своя страна има специфични потребности, които трябва да бъдат задоволени: нужда от различни предмети на лукса, а също така и от разнообразни дейности в областта на услугите. Тези потребности се задоволявали посредством занаятчии и търговци, заселващи се в селище в близост до укрепената резиденция. Така двете структури – крепостта и селището, се вплитали и се превръщали в малко градче.

Друг начин на образуване на такива градчета е възможността едно селище да придобие някакви възможности за развитие на специфични дейности (например да се окаже разположено на пътна артерия с новопридобита важност). В тези случаи местният феодал си построява замък в близост до селището, посредством който да контролира тези дейности. След това нещата протичат по посочения начин. Горните думи, касаещи участието на укрепени резиденции в градообразуването, намират известна опора в предизвиканата от административните реформи на Комнините през XI – XII в. засилена урбанизация на българските земи. В резултат на тази реформа редица крепости се превръщат в малки градчета, като последица от новите функции, които започват да изпълняват (Ahrweller 1966, 199 – 203).

Изложените мисли по отношение на възможностите на замъците в България за влияние върху градообразуването се нуждаят от още доказателства, които биха могли да дойдат единствено от провеждането на системни и целенасочени археологически проучвания на такива малки структури, състоящи се от крепост и разположено в непосредствена близост селище.

❖❖❖

ЛИТЕРАТУРА:

Алексиев 1987: Й. Алексиев. Феодалният замък и дворецът на българските царе на Царевец във Велико Търново. – В: Средновековният замък в българските земи XII – XIV в. Сопот, 1987, 36 – 40

Антонова 1975 а: В. Антонова. Малкото средновековно укрепление на Шуменската крепост. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, 150 – 163

Антонова 1975 б: В. Антонова. Град Шумен до XIV в. (в светлината на археологическите проучвания). – Векове, 6, 1975, 22 – 30

Антонова 1987а: В. Антонова. Вклад Шумена в развитие средновековного города в Болгарии. – В: Труды Пятого международного конгресса славянской археологии, т. 1, вып. 2б. Москва, 1987, 12 – 19

Антонова 1987б: В. Антонова. Цитаделата в Шуменската крепост. – В: Средновековният замък в българските земи XII – XIV в. Сопот, 1987, 25 – 29

Балкански 1974: И. Балкански. Средновековната крепост "Устра". – Векове, 6, 1974, 54 – 56

Васильев 2000: А. А. Васильев. История Византийской империи. Время до Крестовых походов. Санкт-Петербург, 2000

Вълов 1987: В. Вълов. "Баба Вида" – замък на владетелите на средновековния Бдин. – В: Средновековният замък в българските земи XII–XIV в. Сопот, 1987, 47 – 57.

Георгиева, Гиздова 1966: С. Георгиева, Н. Гиздова. Средновековната крепост Цепина (Археологическо проучване 1961 – 1964). – Известия на Археологическия Институт, XXIX, 1966, 41 – 56

Георгиева, Николова 1974: С. Георгиева, Я. Николова. Царевград Търнов. Т. 2. София, 1966

Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Дворецът на българските царе. В: Царевград Търнов. Т. 1. София, 1973

Гиздова 1987: Н. Гиздова. Цепина – родопска твърдина. – В: Средновековният замък в българските земи XII–XIV в. Сопот, 1987, 70 – 75

Джамбов 1991: И. Джамбов. Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991

Джамбов 1992: И. Джамбов. Замъкът в Средновековна България. Традиции и влияния. – Археология, 3, 1992, 10 – 19

Джингов, Балканска, Йосифова 1998: Г. Джингов, А. Балканска, М. Йосифова. Калиакра, т. 1. Крепостно строителство. София, 1998

Димова, В. и кол. 1985: В. Димова, С. Георгиева, В. Нешева, Й. Заимов, Д. Иванов, Н. Ангелов, П. Вълев. Средновековния Червен. Т. I. Цитаделата на града. София, 1985

Димова 1987: В. Димова. Замъкът в средновековния град Червен. – В: Средновековният замък в българските земи XII–XIV в. Сопот, 1987, 29 – 35

Вилардуен 2000: Ж. дьо Вилардуен. Завладяването на Константинопол. Прев. И. Божилов. София, 2000

Златарски 1994: В. Златарски. История на българската държава през Средните векове, т. 2. София, 1994

Кузев 1962: А. Кузев. Средновековната крепост на град Варна. – Известия на Варненското археологическо дружество, XIII, 1962, 111 – 126

Литаврин 1998: Г. Г. Литаврин. Южнославянские народы под властью Византии. – В: Очерки истории Византии и южных славян. Санкт Петербург, 1998, 187 – 200

Матанов: Хр. Матанов. Възможни ли са типологични паралели между Средновековна България и Средновековна Босна? – В: Сб. в чест доц. д-р Иван Джамбов (под печат)

Микулчиќ 1982: И. Микулчиќ. Старо Скопје со околните тврдини. Скопје, 1982

Микулчиќ: И. Микулчиќ. Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје.

Милчев, Койчева, Димитров 1994: А. Милчев, К. Койчева, П. Димитров. Крепостта от XII – XIV век на м. Градът при с. Крамолин. (Предварително съобщение). – Годишник на Музеите в Северна България, XX, 1994, 31 – 105

Морева 1987: Р. Морева. Феодалният замък на Асенова крепост. – В: Средновековният замък в българските земи XII – XIV в. Сопот, 1987, 65 – 70

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000

Средновековният замък... 1987: Средновековният замък в българските земи XII – XIV в. Сопот, 1987

Овчаров, Коджаманова 2003: Н. Овчаров, Д. Коджаманова. Перперикон и околните твърдини през Средновековието. София, 2003

Острогорски 1998: Г. Острогорски. История на византийската държава. София, 1998

Поливянний 1989: Д. Поливянний. Средновековният български град през XIII – XIV в. Очерци. София, 1989

Чангова 1987: Й. Чангова. Ловешката крепост. – В: Средновековният замък в българските земи XII – XIV в. Сопот, 1987, 22 – 24

Чангова 2006: Й. Чангова. Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII – XIV в. София, 2006

Ahrweller 1966: H. Ahrweller. Byzance et la Mer. La marine de guerre, la politique et les Institutions maritimes de Byzance aux VII^{é} – XV^{é} siècles. Paris, 1966

Cončev 1964: D. Cončev. Le chвteau medieval Ουστρα dans les Rhodopes. – Byzantinoslavica, XXXV, 1964, 254 – 260

Enlart 1904: C. Enlart. Manuel d'Archeologie française. II. Architecture civile et militaire. Paris, 1904

Libal 1999: D. Libal. Castles in Britain and Europe. Prague, 1999

Oman 1898: C. Oman. A history of the art of war. The Middle Ages from the fourth to the fourteenth century. London, 1898

Rocolle 1994: P. Rocolle. Le Temps des châteaux forts (X^{é} – XV^{é} siècle). Paris, 1994

Spuren der... 2002: Spuren der Jahrtausende. Stuttgardt, 2002

Tuulse 1958: A. Tuulse. Castles of the Western world. Vienna, 1958

Typicon Gregorii... 1968 = Typicon Gregorii Pacuriani, edidit S. Kauchtschischvili, Georgica, t. V. Thbilisiis, 1963.= ГИБИ VII. София, 1968

Villehardouin 1973: Villehardouin. La conquête de Constantinople. Editée et traduite par E. Faral. I - II. Paris, 1973

THE FORTIFIED RULER'S RESIDENCE IN THE MEDIEVAL TOWN FROM THE PRESENT BULGARIAN LANDS (12TH – 14TH C. AD) – APPEARANCE AND DEVELOPMENT

Summary

Stoyan Popov

Here presented article examines the appearance and development of the town castles in the present Bulgarian lands during 12th – 14th c. AD. There are few reasons for the appearance of the Bulgarian castle. The first of them we can see in the strenuous political situation on the Balkans after the middle 11th c. AD. The Byzantine Empire was shaken by a severe foreign and internal political crisis. The Provinces was put on the devastating raids of Pechenegues, Uzes, Cumanians and Normans. The barbarian onslaughts forced the native inhabitants and aristocracy to withdraw in the foothills and the mountain regions. The inability of Constantinople to protect those parts of the Empire forced the local nobility to care for the security of itself and its estates. On the other hand those processes led inevitably to bigger independence of the provincial aristocracy. The Supreme authorities gave them more and more privileges and lands. In their own estates the feudals had strengthen their military and administrative system – they have created military parties, governors, stewards and even courts of justice of their own. The local feudal tried not only the people in dependence from him but also free ones that inhabited the territory in its possession. Those processes became stronger with the gradual entering of the Pronia institution, which put more power in the hands of the feudal lords. The changes took expression in the building of the new residential-military architectural structures – the fortified feudal residential complexes. One of them is that in Tarnovgrad. The reasons bring to the shaping of the West and Central European castles are very similar – the foreign threats and the development of the feudal relations led to a political partition.

Some data concerning the development of the Bulgarian castles could give the architectural ensembles of Cepina and Kramolin, especially the last one. At first, the castle of Kramolin was donjon only. Later, the other elements of the fortification and the castle buildings were created in few building periods. As architectural scheme the castle of Cepina resembles the early designs of numerous West European castles. The development of many West European castles became from the simple scheme of a donjon only or a donjon encircled with a curtain wall without towers on it. Having this in mind we could make assumption that the fortified residential ensembles in Cepina and Kramolin represents an early design in correlation with similar but earlier dated West European complexes.

The urban fortified residences within the present bulgarian borders appeared in the last quarter of 11th – beginning of 12th c. AD. During that period the bulgarian lands were incorporated in the Byzantine empire. Hence, this made those castles a Byzantine creation, but the architects who built them probably were from the native bulgarin population. In other words those are architectural complexes built from romaioi to romaioi i. e. from one for other subjects of the Empire.

The castles in the present bulgarian lands succeeded only the topography of the old Acropolises of the Late Antiquity towns. However there are no data concerning a succession of architectural schemes or functions of buildings from the Antiquity. The things concerning the continuity with structures similar in scheme dated in the First Bulgarian Tzardom are different. The castles of Vidin, Shumen and Melnik dating in the Second Bulgarian State are using fortresses from the preceding historical period by undergoing some changes in their designs. That reusing however is related with the fact that the towns in which those structures are sited existed in one and the same place. In spite of the scheme identity it could not be contended about appearance of privet fortified aristocratic residences in the First Bulgarian Tzardom. This is because the lack of the political, social and economical conditions necessary for the origination of such architectural ensembles. More likely it is a question of purely topographical than ideological succession, a question of using of ready architectural structures of which in the 12th – 14th c. AD a new functions, new buildings and new ideological content were given.

Because of these reasons one could claim of continuity with earlier periods of the town structures as general and as using a parts of the remains of old fortifications as a foundations, but not of the town castles from the ideological point of view. At first sight it is logical to say that the architectural ensembles in consideration could not possess a urbanistic functions. The urban planning however of the citadels in which they are sited is conformed to them. Along with that there are data according to which a simple fortress could play a role of catalyzator of turning a nearby settlement in a small town.

ТРАПЕЗИЦА В ГРАДОУСТРОЙСТВЕНАТА СТРУКТУРА НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ

Йордан Алексиев

Първите разкопки на Трапезица са проведени през 1879 година, след създаването на първото в страната археологическо дружество, станало

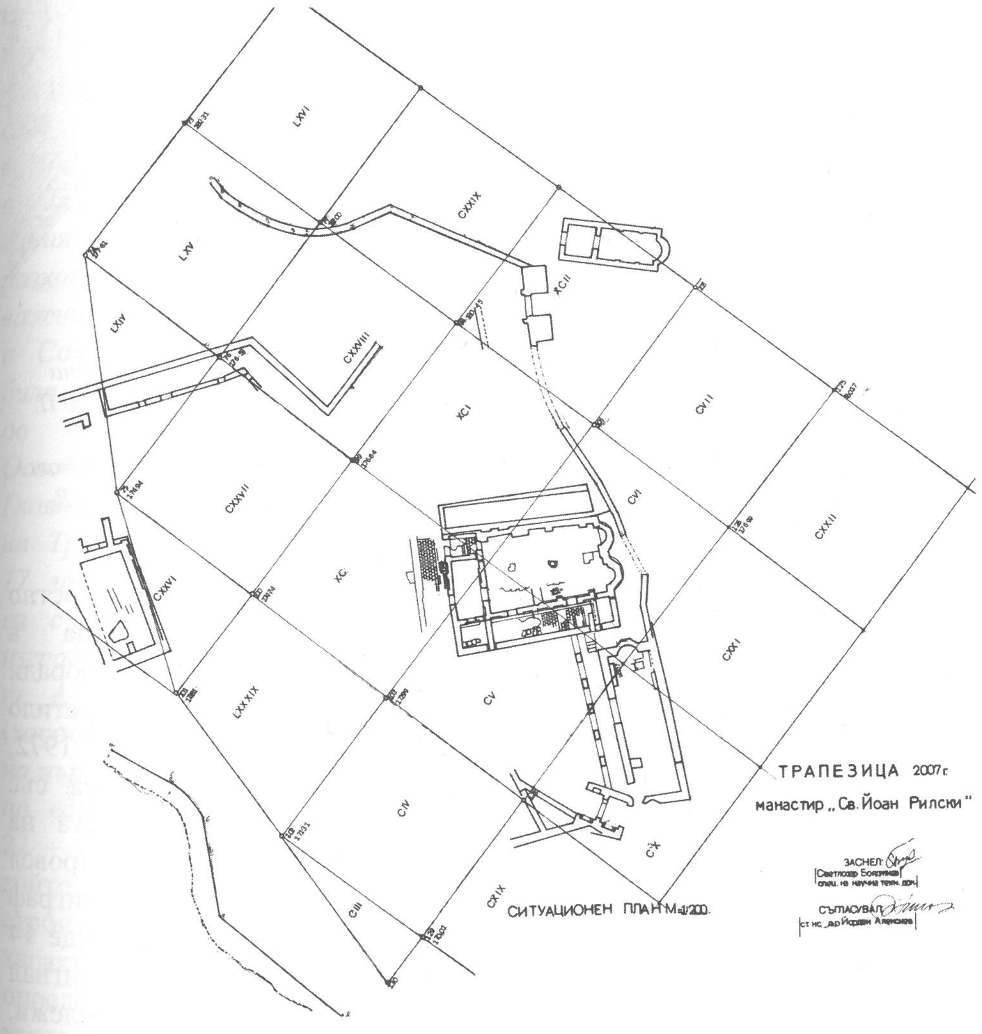

Обр. 1. План на средновековното Търново (по Карел Шкорпил)
Fig. 1. Plan of Turnovo during the Middle Ages (after Karel Škorpil)

на 18 март 1879 г. (обр. 1[1]). По време на заседанията на Учредителното събрание започнали и първите разкопки под ръководството на председателя на дружеството д-р Васил Берон и с участието на проф. Марин Дринов. Разкопките започнали в най-високата северна част, където били разкрити части от кула и казармени помещения, както и църквата, която се намира в североизточния край (означена като № 2). За нея д-р В. Берон предполага, че е на Светите апостоли (Берон 2002 с. 23)[2]. След утвърждаване на устава на дружеството през 1884 г., пак под ръководството на В. Берон, били разкрити още две църкви в източната част на крепостта (№ 3 и № 4). Въпреки амбициозните задачи на дружеството за цялостно разкопаване на Трапезица в началото на 1885 година поради липса на средства то прекратило своята дейност (Алексиев 1972, 5 – 19). През 1900 година със средства от цивилната листа на княз Фердинанд разкопки провел френският археолог и епиграф Жорж Сьор. Сьор разкрил още 14 църкви и техният брой достигнал 17 (обр. 2). Трябва да се отбележи, че по същото време се работело на патриаршеската църква на Царевец и започнали *"мащабни проучвания"* в Никополис ад Иструм. Научните интереси на Сьор били преди всичко в областта на античната археология и епиграфиката и може би това е една от причините за разкопките му в столичния град да няма никаква документация. Може би най-вярната оценка за неговите разкопки дава директорът на Руския археологически институт в Константинопол Ф. Успенски – *"...в ноември 1900 година, след завършване на разкопките в Абоба (Плиска), аз пристигнах в Търново по железопътната линия. По това време търновските разкопки бяха завършени и най-важните предмети изпратени в Софийския музей. На Хисаря било разкопано едно място близо до мемориалния паметник на Освобождението на България... Главният резултат от разкопките на Трапезица е разкриването на 17 църкви. Всички тези църкви са с неголеми размери, набързо изграждани от груб материал, т. е. малки камъни на цимент* (хоросан – бел. Й. А.). *Стените на църквите са тънки, естествено на един етаж"* (Успенски 1901, 22 – 23). Ф. Успенски е първият, който характеризира църковното строителство на Трапезица, прави характеристика на църквите, като определя тяхното предназначение, както и оценка на самите разкопки. Според него е *"особеност на търновското църковно строителство – да се строи бързо и евтино"*.

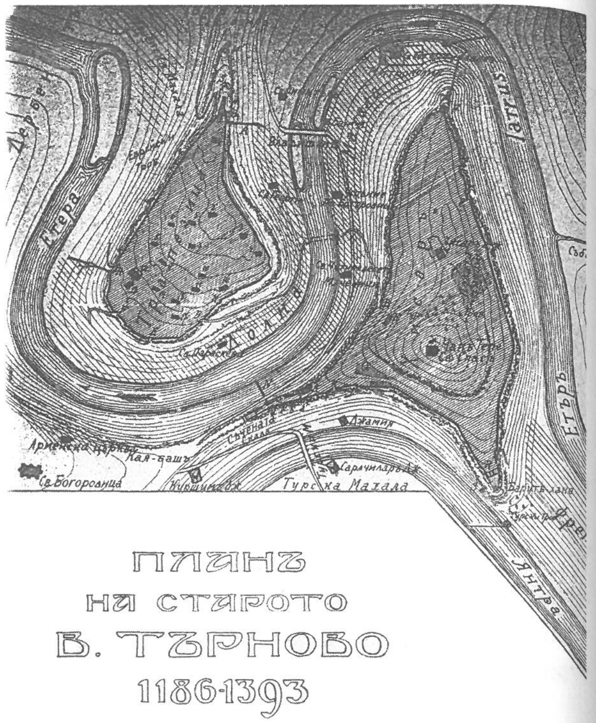

Обр. 2. *План на крепостта Трапезица от 1900 г., след разкопките на Ж. Сьор (по П. Абаджиев и Г. Михайлов)*
Fig.2. *Plan of the fortress of Trapezitza from 1900 after the excavations of J. Seur (after P. Abazhiev and G. Mihailov)*

Може би оценката на Успенски е повлияна от характера на разкритата в Плиска монументална архитектура. *"Изглежда* – продължава авторът – *в повечето случаи имаме работа с фамилни църкви, служещи и за място за погребване; в много от тях са намерени гробници или в нартекса, или в самите църкви, под пода. Втората характерна особеност на тези църкви е тази, че на повечето от тях стените са украсени с живопис; в някои от тях освен това са запазени следи от мозайки от разноцветни мраморни геометрични фигури"* (Пак там). За характера на разкопките той пише: *" ...аз съм длъжен да кажа, че от гледна точка на научните интереси се очакваха не такива разкопки в Търново, каквито бяха проведени през 1900 година. Разкопките проведени на Хисар* (= Царевец – бел. Й. А.) *и Трапезица, нанесоха непоправим удар на очакванията на славистите. Може от душа да се жалее, че търновските старини не останаха повече под земята, където те щяха да бъдат съхранени, и където можеха да очакват по-щастливо откриване"* (Пак там)[3].

---

[1] На показания план, изготвен от К. Шкорпил, църквите имат различна номерация от плана на Абаджиев-Махайлов и описанията на В. Димов и Н. Мавродинов. Като пример ще посоча, че църквата на св. Йоан Рилски, известна като № 8, в плана на К. Шкорпил има № 12

[2] В някои съчинения се сочи, че ръководител на разкопките бил проф. М. Дринов, а не председателят на дружеството. По това време заседавало Учредителното събрание, в което бил депутат М. Дринов. Навярно честите му посещения на разкопките на Трапезица са дали основание на някои автори да го определят като ръководител на разкопките

[3] Оценките за разкопките на Сьор не са еднозначни. По-подробно за тях вж. Я. Николова (Николова 1962, 36 – 65), В. Нешева (Нешева 1992, 12 – 16) и Й. Алексиев (Алексиев 2000, 11 – 18)

Първото обобщаващо изследване за Трапезица принадлежи на Васил Димов, художник-реставратор или както той сам се определя – “копист” от Народния археологически музей в София. Командирован от Министерството на Просвещението да направи копия на разкритите стенописи в църквите на Трапезица, той прави маслени копия върху платно както на тези стенописи, така и на стенописите от църквите в Асенова махала (Новия град) и Арбанаси. Димов изготвя планове и подробно записва наблюденията си за разкритите църкви. Изследването си публикува през 1915 година. За архитектурния тип на църквите той пише – ”*макар църквиците в отделните си подробности да се отличават една от друга, в основните си черти всички се подчиняват на един тип, представен чрез най-старата търновска църква – „Св. Димитър”* (В. Димов 1915, 164). Авторът отбелязва и *“по-сложния архитектурен тип”* на църкви № 3, 8 и 14. Той характеризира и архитектурната им украса – широкото използване на тухлите, *“които очертавали цветни линии и прости меандри около прозорците и входовете”*, както и използването на керамопластичните елементи – декоративни чашки и четирилистници, и отбелязва, че *“многото екземпляри, показват голямото им употребление”* (Пак там, 167). В. Димов засяга и някои градоустройствени въпроси, като отбелязва, че църквите на Трапезица са имали и втори вход от юг или от север – *“църквиците, построени в северната половина на Трапезица, имат вторил си вход на северната стена, когато пък построените в южната половина имат втория си вход на южната стена*”, което обяснява с главните подходи на крепостта (Пак там, 166).

Той търси отговор и на важния въпрос какви са били църквиците на Трапезица – семейни (частни) параклиси или обществени, като сочи следните им особености:

1) в повечето от църквите, в притвора, от двете или от едната страна имало зидани гробници;

2) от запазената украса в някои църкви се вижда, че стените на притвора (и на наоса – бел. Й. А.) *са били изписани образи на светски лица (царе, царици, боляри) – църкви № 8, 10, 13 и 14;*

3) броят на църквите – 17, е твърде голям за не особено просторното плато на Трапезица и при това те, с изключение на № 3 и 8, са твърде малки за размерите си.

Според него *“тия факти навеждат на мисълта за частни църкви или параклиси”*. Въпреки всичко той приема, че *“можем с достатъчна сигурност да заключим, че те, поне в по-голямата си части, са били обществени”* (Пак там 168, 169).

Тези църкви дали възможност за търсене на различни и в много случаи неоснователни предположения за характера на Трапезица в структурата на столичния град. Не трябва да се забравя и фактът, че мненията на първите изследователи на столичния град са направени по време, когато разкопките на Царевец са в самото си начало, а в “Новия град” са известни запазените църкви „Св. 40 мъченици”, „Св. Димитър” и „Св. апостоли Петър и Павел”. На Царевец е проучена само църквата „Св. Възнесение” („Св. Спас”) от Жорж Сьор, а преданието е разказвало за превърнатата в джамия църква „Св. Петка”. Затова П. Р. Славейков още през 1842 година пише, че *“при размножаването на града и провъзгласяването му за столичен* (град – бел. Й. А.) *види се по съществуващите развалини* (на Трапезица – бел. Й. А.) *да е станал резиденция на царете и царската породица, въобще и да е бил в същото време като московский Кремъл на Търново…”* (Славейков 1979, 186). Д-р Васил Берон, първият, който провежда археологически разкопки, описва разкопаните от него църкви и обобщава, че *“ние положително можем да кажем, че палатите (дворците) на българските царе и велможи са били на Трапезица”* (Берон 2004, 23). Може би това е и причината археологическото дружество и неговият председател да насочат интересите и усилията към проучването на Трапезица. К. Иречек пише, че *“цялата повърхност стои вече от много столетия пуста; нито Богдан, нито Хаджи Калфа споменават нещо за нейния изглед”* (става дума за първата половина на XVII в. – бел. Й. А.) (Иречек 1974, 290). И по-нататък – че на *“източната страна* (към Царевец – бел. Й. А.) *при самата крепостна стена през руската окупация са открити благодарение на професор Дринов, който тогава уреждаше просвещението в Княжеството, основите на две малки църквички”* (Иречек 1974, 290).

В обобщаващата си работа, посветена на столичния Търнов, Т. Николов – един от заслужилите му изследователи, отбелязва, че на Трапезица *“се намирали обществени и частни постройки, главно дворците на болярите с няколко малки църкви. Манастир, в който били пренесени мощите на св. Иван Рилски”* (Т. Николов 1927, 269). Засягайки въпроса за градоустройството и връзката ѝ с кварталите на столицата, Т. Николов отбелязва, че тя *“се свързвала с другите части на столицата посредством пет порти, следите отчасти са запазени”*. Една порта имало от север, на юг се намирала главната порта, от нея слизал стръмен каменен път към моста срещу църквата „Св. Четиридесет мъченици” и продължавал до Царевец. Има запазени следи от този път. Имало още две порти на югозапад и една на северозапад (Пак там, 269). По-късно Кр. Миятев приема, че Трапезица не е била трайно обитавана и главното й предназначение е било да подслони градското население извън крепостта в случай на опасност (става дума за населението от “Новия град”, кварталът в поречната ивица между Царевец и Трапезица (Кр. Миятев 1965, 136). Въз основа на намерените там битови материали Н. Ангелов приема, че там са живеели представителите на търновската аристокрация, които имали поземлени владения в околността на столицата (Н. Ангелов 1964, 8). Това мнение е прието и от Ат. Попов (Попов 1979, 4, 141).

Градоустройството на Трапезица

За да изясним мястото на Трапезица в общата структура на столичния град, трябва да очертаем градоустройствените елементи на самата крепост. Организирането на вътрешната застройка е съобразено с формата на крепостта, извивките на скалния венец и релефа на терена. Разположението на главните порти в югоизточната и северозападната част дават възможност за изграждане на главната улица по оста север-юг, като се съобразява с естествения наклон от север към юг. В нея се включват и улиците, които вървят по удобните хоризонтали към изток и запад, като осъществяват връзката с отделните църкви, манастири и квартали. За разположението на уличната мрежа на Трапезица подсказват и поддържаните от Археологическия комитет при читалище „Надежда“ през пролетните и есенни трудови седмици (под ръководството на Т. Николов) малки “оградни” зидове, които са предпазвали от свличания на уличното платно. Главната пешеходна връзка е била през югоизточната порта и свързвала Трапезица и Новия град и чрез мост през Янтра[4] и със западното подножие на Царевец.

Лъкатушейки по хоризонталите на западния склон на Трапезица, е “вървял” по-удобният път за коли, които през северозападната порта е достигал да високата северна част на крепостта. По-малките порти по западната крепостна стена били сравнително по-неудобни и водели към западните и югозападни подградия.

Тази организация на комуникациите донякъде напомня за уличната мрежа на Царевец, разбира се, съобразена с особеностите на терена. На Царевец главният вход е оформен от запад, по естествено укрепения скален провлак чрез три самостоятелни порти. Западната (Асенева) води към Новия град с близките църкви и манастири, югоизточната – към квартала на франките, а третата – с главната околовръстна улица, която “върви” по най-удобния хоризонтал и следва извивките на скалния венец и крепостната стена. Отклонения от нея водят към важните комплекси и към “втората главна улица” с посока север-юг – от терасата при Лобната скала към площада пред двореца и минавайки край западната му страна, отива до главна порта на Патриаршията. Трапезица е сравнително по-равна. Освен споменатия наклон от север към юг има и слаб наклон от изток към запад. От досегашните проучвания е видно, че сравнително по-голямо съсредоточие от църкви има в южната половина, където и ширината й достига максимални размери.

Стратиграфия и поселищен живот

Въз основа на проучванията в югозападната част на крепостта (в района на манастира „Св. Йоан Рилски“) най-ранните материали се отнасят към ранножелязната епоха (РЖЕ) и сравнително по-малък брой фрагменти от НЖЕ. На този етап на проучване трудно могат да се определят границите на тракийското селище. За разлика от Царевец, на Трапезица не се откриват материали от ранновизантийската епоха и това потвърждава казаното от д-р Иван Велков, че *“Момина крепост и Царевец през ранновизантийската епоха са каквото са били Царевец и Трапезица през Второто българско царство”.* Сравнително малко са и материалите от епохата на ранното Средновековие (ПБЦ). От предстоличния период са значителното количество керамични фрагменти с пясъчна подсипка върху грънчарския кръг. За наличието на поселение от това време свидетелства църква № 16, която по архитектурни белези Н. Мавродинов свързва с представителите на Преславската църковна архитектура, като я отнася към XI в. Едва ли е случаен и фактът, че цар Иван Асен I започва през 1195 г. изграждането на църквата, посветена на Рилския светец на Трапезица. Ако там нямаше поселение (в най-общия смисъл на това понятие), той едва ли ще да гради църквата на пусто място. На този етап от проучването може да се предположи, че животът на Трапезица не е прекъснал в края на XIV в. при падането на Търново под османска власт. Интерес представлява сведението на Владислав Граматик за пренасяне на мощите на Рилския светец от Търнов в Рилския манастир, където е записано *“откакто бидоха пренесени свещените мощи на светеца от Средечката митрополия от българския цар Асен до тази година има 274 години”* (от 1195 година до годината на пренасяне 1469 година). Процесията с пренасянето според разказа навярно е продължила през целия месец юни и мощите са стигнали в манастира на 30 юни, а църквата празнува 1 юли като ден на връщане на мощите. За късното използване на някои от църквите на Трапезица свидетелстват и някои археологически податки – наличието на пейки край надлъжните стени на църквите и мивки, както и изграждане на втори притвори (какъвто е случаят с църква № 18). За живот през първите векове след падането на столицата свидетелства също подобрата запазеност на архитектурата и стенописите на църквите. Към края на XVII в. обаче Трапезица вече е напълно изоставена. За това сочи и писането от П. Р. Славейков – *“за по-подирната съдба на това място нищо се не знае. Освен преданието, което показва, че около 160 – 180 години назад* (бележките на Славейков са от 1842 година, т. е. става дума за времето между 1662 и 1682 година – бел. Й. А.) *някой управител на града воевода, турчин, назначен от Цариград в надеждата да открие драгоценности, дал позволение на всекиго, който желае, свободно да иде да копае за откриване на пари или други драгоценни неща* (Славейков 1979, 186). А В. Димов пише: *“Трапезица със своята заглъхнала слава и с царствуващата си пустота все пак не била забравяна. Белезите от някогашните сгради и преданието у народа дразнели любопитството на иманярите, които през тъмните нощи са идвали да обезпокоят вековния сън на историческите светини”* (Димов 1915, 119). Според свидетелството на д-р В. Берон преди 1856 година (при първото му посещение в Търново) иманяри

---

[4] Тодор Николов определя мястото на десния устой на моста срещу църквата „Св. 40 мъченици“

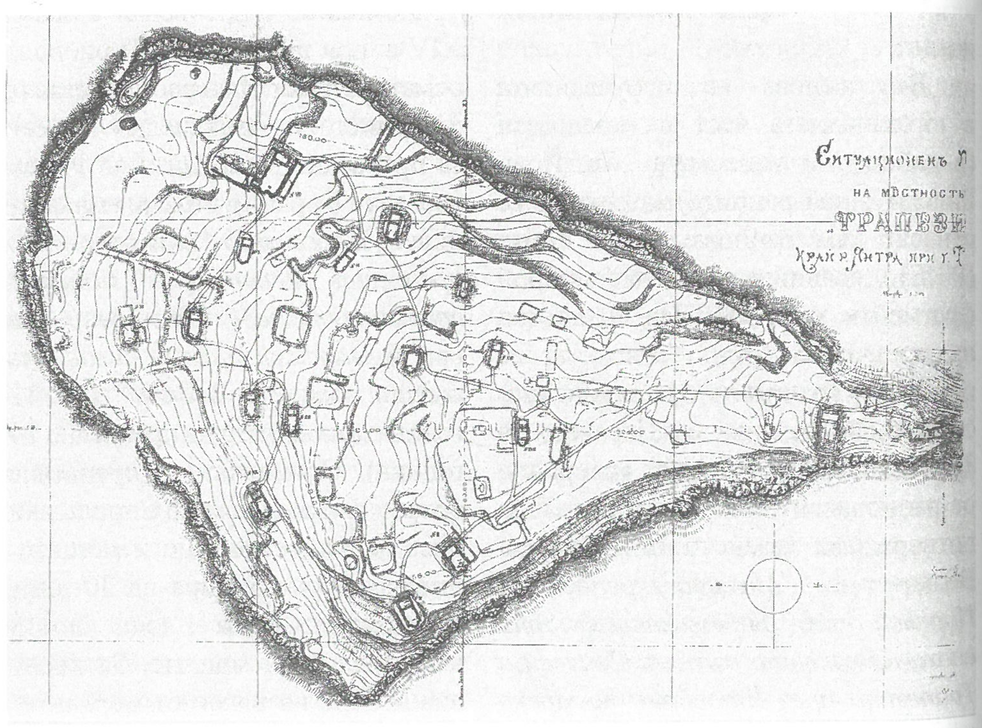

Обр. 3. *План на разкритата манастирска архитектура (разкопки 2007 – 2008 г.)*
Fig. 3. *Plan of the architecture of the monasteries (excavations 2007 – 2008)*

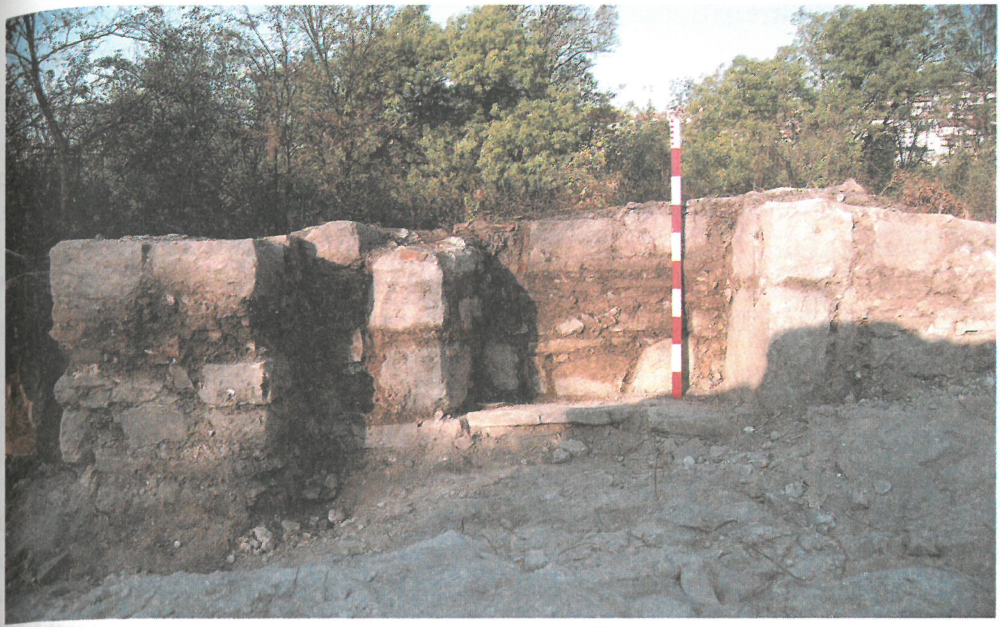

Обр. 4. *Църква № 8 (св. Йоан Рилски)*
Fig. 4. *Church No 8 (St. Ivan of Rila)*

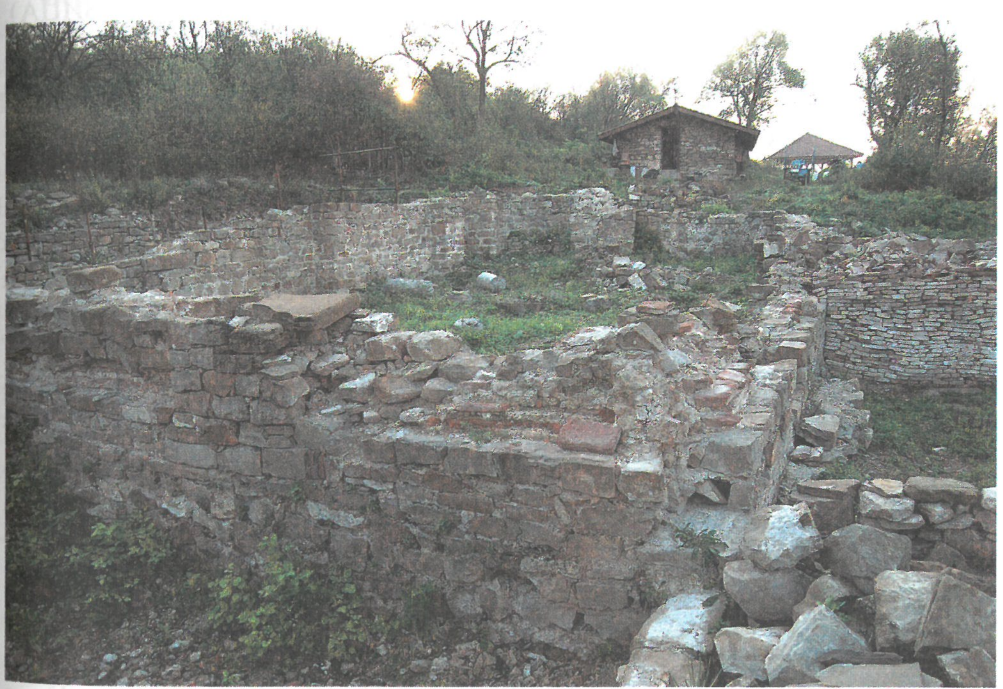

Обр. 5. *Паднали конструктивни части от галерията край трапезарията и южната галерия на църквата*
Fig. 5. *Fallen elements of the structure from the refectory and the Southern gallery of the church*

разкопали основите на една църквица. Търновското население се отнесло *"с най-голяма почит и благоговение към откритата старинска светиня, но турската власт бързо разпоредила да се заринат откритите основи"* (Пак там).

Разкопките през 2007 и 2008 година на манастира „Св. Йоан Рилски" показват, че той е загинал от силен земетръс (обр. 3). Това личи от съборените арки на галерията край западната стена на трапезарията, южната галерия край църквата (като двете галерии са осигурявали "сухата" връзка между тях) и при игуменарната, където се разкриват паднали части от зидове с дължина повече от 3 м, части от тухлени арки, бигорови блокове (обр. 4, 5). На този етап от проучването е доста трудно и рисковано да се определи неговата датировка, но липсата на почистване и ремонтни работи дава основание да се допусне, че най-вероятно това е станало в края на XIV в. (при падането на Търнов или през първите десетилетия на XV век)[5].

Мястото на Трапезица в градоустройствената структура на столичния Търнов

Най-напред нека да напомня, че в писмените извори (главно житията на св. Йоан Рилски) винаги се подчертава автономността на Трапезица – не в самия град Търнов, а в съседния нему славен град Трапезица. Нека припомня, че трите основни крепости на столицата се срещат в писмени и епиграфски паметници с определението ГРАД: ДЕВИНГРАД – крепостта източно от днешния Царевец, който тогава е ТЪРНОВГРАД/ГРАД ТЪРНОВ/ГРАДЪТ, станал след падането на столицата ИСАРЯ/ХИСАРЯ (=ГРАДЪТ и ГРАД ТРАПЕЗИЦА). Централната столична крепост, където резидирала светската и духовната власт, е носител и на общото селищно име – ТЪРНОВ/ТЪРНОВГРАД.

Това според мен е и една от отличителните черти на градската структура на столицата – автономността на отделните ѝ части, със самостоятелна фортификация и особености в устройството и градската застройка, максимално съобразени с природните дадености. Но независимо от автономността те са обединени в едно цяло – посредством общите градски комуникации и обща фортификация, постигната чрез напречните крепостни стени към реката, които защитават подградията на крепостите.

---

[5] Напоследък в някои предварителни съобщения се появиха прибързани и недостатъчно обосновани изводи за определяне на характера на отделни квартали, хронология на крепостното строителство и поселищния живот. – Вж. Долмова 1995. Авторката прави "генерални" изводи без достатъчно сигурни данни

ЛИТЕРАТУРА:

Алексиев 1972: Й. Алексиев. Още за историята на археологическото дружество във Велико Търново. – Известия на Окръжния исторически музей във Велико Търново, 5, 1972, 5 – 19

Алексиев 2000: Й. Алексиев. Трапезица – разкопките на Жорж Сьор и сто години след тях. – В: Дни на науката 2000, Велико Търново, 11 – 18

Ангелов 1964: Н. Ангелов. Средновековният град Търново според изворите и досегашните археологически разкопки. – Известия на Окръжния исторически музей във Велико Търново, 2, 1964, 8

Берон 2004: В. Берон. Археологически и исторически изследвания (второ издание). Велико Търново, 2004

Димов 1915: В. Димов. Разкопките на Трапезица в Търново. – Известия на Българското историческо дружество, 5, 1915, 112 – 176

Долмова 1995: М. Долмова. За укрепителната система на крепостта "Трапезица" (предварително съобщение). – Археология, 1995, 3, 36 – 41

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974

Каниц 1995: Ф. Каниц . Дунавска България и Балканът. София, 1995

Миятев 1965: Кр. Миятев. Архитектурата на средновековна България, София, 1965, с. 136

Нешева 1992: В. Нешева. По въпроса за разкопките на Сьор във Велико Търново през 1900 – 1901 г. – Годишник на Националния археологически музей, 8, 12 – 16

Николов 1930: Т. Николов. Град Велико Търново. – В: Сб. Климент Охридски,1927, 251 – 310

Николова 1962: Я. Николова. Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм. - Известия на Окръжния исторически музей във Велико Търново, 1, 1962, 36 – 65

Попов 1979: Ат. Попов. Крепостната система на средновековната българска столица Търновград. – Военноисторически сборник, 1979, 4, 141

Славейков 1979: П. Р. Славейков. Съчинения, 4, 1979. София, 1979

Успенски 1901: Ф. Успенски. О древностях города Тырнова. – Известия Русского археологического института в Константинополе, 7, 1901, 1 – 24

TRAPEZITZA IN THE TOWN STRUCTURE OF THE CAPITAL OF TURNOVO

Resume

Yordan Alexiev

The first part of the paper is a review of studies of the Trapezitza hill at the end of the 19th century and the first decades of the 20th century, the beginning being from 1879, immediately after the Liberation of Bulgaria from the 5 centuries of Ottoman rule and the foundation of the Bulgarian Archeological Society. The contribution of Dr. B. Beron, M. Drinov, J. Seure, F. Ouspensky, V. Dimov, T. Nikolov, K. Miyatev etc. have contributed to the revealing of 17 churches, the study of their features and functions, together with the question of the place of Trapezitza in the town structure of the capital.

The excavations in the 90 s of the 20th century in the hill and in particular those of the monastery with church No 8, built in 1195 by Tzar Assen I for the placing of the relics of St. Ivan of Rila offer data which combined and compared with written monuments allow some basic conclusions on the development of the settlement at Trapezitza and it place in the town structure of the capital Turnovo. (end of the 12th century and of the 14th century.). According to statgraphycal data the earliest settlement in the hill goes back to the Early Iron Age. During the Early Byzantine period (mid 7th century) Trapezitza was uninhabited, contrary to Tzarevetz. The scant material shows life during the First Bulgarian Kingdom (9th - 11th century) and during the period of Byzantine rule (11th - 12th century) up to the rebellion of the Assen brothers and turning of Turnovo into the capital of the Second Bulgarian kingdom in 1196. A powerful earthquake at the end of the 14th century and the first decades of the 15th century resulted in serious damage to settlement, yet life continued during the Early Ottoman period up to the 17th century when it declined and Trapezitza became a target of treasure hunters, encouraged by the Turkish ruler of the town. The general layout of the external structure of this fortress and its street network, in line with the terrain, its communication through the five gates of the town with the banks of the Yantra river and Tzarevetz were similar to that of Tzarevetz. After the complete study of Tzarevetz there cannot be any doubt that it was the seat of secular and spiritual life in Turnovo as a capital, its central forts. The new excavations at Trapezitza confirm this conclusion and repute the suppositions of some of the first scholars that the royal palaces were there. The details of the terrain and town layout await further studies. At present we can say with certainty that the three hills Tzarevetz, Trapezitza and Devingrad were all autonomous within the layout of the town, which is confirmed in the three written sources, where they are referred to as ‘grad’, yet they were united and functioned as one organism as the capital, through the city communications and common fortifications.

ВЛАДЕТЕЛСКИТЕ ИНСИГНИИ НА ТЪРНОВСКИТЕ ЦАРЕ

Мария Долмова-Лукановска

Историческата съдба на средновековна България, изпълнена с много изпитания, възход и падение след XIV в., не позволила запазването на владетелски инсигнии – било то царски, севастократорски или патриаршески, видими днес единствено в църковните стенописи, миниатюри, монети и печати. Повечето от тях представляват портретни изображения на царе и царици, на техните наследници, както на севастократори и деспоти, облечени в тържествени церемониални костюми, с корони, скиптри, кълба с кръст, свитъци и акакии (Добрев 1996, 209 – 210). Всички те следвали утвърдени иконографски схеми за изобразяване на византийските императори и велможи, тъй като през XIII – XIV в. България се приобщила напълно към постиженията на византийската култура, което допринасяло за утвърждаване позициите на държавата и църквата.

Владетелският костюм и инсигниите на търновските владетели са следвали специфичните особености на тържественото императорско облекло, което включвало далматика, мантия, лорос, маниакион със скъпоценни камъни и перли, обшити още по ръкави, маншети и поли на дрехата, както жезъл, акакия (глобус или свитък) и червени ботуши. Като израз на върховна власт, осветена от бога, всички български царе и царици резидирали в Търново, носели корони, поради което през цялото Средновековие те били поръчвани, подарявани и плячкосвани.

Не малко и не само български корони са ставали плячка за византийските императори при техните победоносни военни походи на Балканите. За един такъв случай съобщава Лъв Дякон, по думите на който Й. Цимисхи (969 – 976) посветил на бога като пръв дар от плячката великолепната корона на мизите (Атанасов 1958, 505 – 506; Бакалов 1985, 121). Той направил това в църквата “Св. София” в Константинопол, а владетелят Борис отвел в двореца си, където свалил от него знаците на царска власт, а именно тиара, обвита в пурпур и извезана със злато и сребро, багреница и червени обувки.

Сходна е ситуацията с друг български владетел – Иван Асен III

(1279 – 1280), който при бягството си от Търново според византийските хронисти е измъкнал от хазната най-хубавите съкровища, отнети от победените ромеи, *"които лежаха в съкровищницата по-скоро за показ, отколкото за употреба"* (Божилов 1985, 249 – 251; Андреев 1988, 166). Освен тях отнесъл царската корона и инсигнии, поради което новият търновски цар – Георги Тертер I (1280 – 1292), е трябвало да поръча за коронацията си нови в златарското ателие на двореца.

Според тогавашната практика пленените корони били съхранявани от победителите (византийци, българи, сърби) в царските съкровищници, откъдето са изваждани пред важни гости, като свидетелство за военните успехи на владетеля. В трудни исторически моменти, каквито не липсвали на полуострова през XIII и XIV в., те били претопявани заедно с други скъпоценности за насичането на монети, нужни при набиране на войска. Това обяснява липсата на корони и владетелски отличия както у нас, така и в съседните страни със сходна историческа съдба. Освен това превземането и разграбването на Константинопол през 1204 г. от кръстоносците е станало причина за унищожаването на много ценни вещи, които се пазели в императорския дворец и столичните църкви. Колкото до по-късните корони, сред които е имало и български, те най-вероятно са претопени от самите византийци, които в последните десетилетия от съществуването на империята са изпитвали постоянни финансови затруднения (Ангелов 1967, 96 и сл.).

За владетелските корони и отличия от Първото българско царство сведенията са малко и се съдържат главно в писмените извори и сфрагистични паметници (Атанасов 1993, 132 и сл.). Но те не са сигурен източник при определяне вида и формата им, тъй като върху монетите и печатите изображенията са условно-схематични, а документите от своя страна говорят само за обстоятелствата на тяхното получаване (Долмова-Лукановска 1996, 271 и сл.). Със сигурност те са правени по византийски образец, като някои са и такива, но всички наподобявали императорските инсигнии.

Първата корона, за която съобщават съществуващите извор, е на хан Тервел, която той получил през 705 година заедно с титлата кесар от император Юстиниан II за оказана услуга от изключителна важност (ГИБИ 1967, 265; Андреев 1988, 12 – 13). С византийска корона и признание на царско достойнство се окичил и Симеон през 913 година, която по-късно е пленена при превземането на Преслав (Златарски 1971, 280; Дуйчев 1943, 127 и сл.). Сведенията за царските венци и инсигнии на следващите владетели са оскъдни, но остава правилото – победителите да отнасят от победените техните

корони, отличителни знаци и скъпоценности.

След дългото византийско владичество по българските земи и възстановяването на българската държава от Асен и Петър през 1185 г. въпросът с владетелските корони е решен на местно ниво, а не отвън, поради особените обстоятелства, в които се намирали въстаналите братя. От византийските извори знаем, че преименувания в Петър–Теодор е обул червени ботуши, наметнал червена мантия и поставил на главата си венец в църквата "Св. Димитър" (ГИБИ 1972, 244). Именно този акт поставя и началото на владетелските корони и отличителни знаци на Второто българско царство. Не е изключено първата корона да е направена в Търново, но като имаме предвид подготовката, предшествала въстанието, по-вероятно това да е станало в Преслав, който все още е бил значим градски център с добре развито занаятчийство и търговия.

Вече по-късно, през 1204 година, цар Калоян (1197 – 1207) след редица успешни дипломатически ходове по международното признаване на възобновената българска държава е получил от папа Инокентий III корона и скиптър (Дуйчев 1944, 2 и сл.). За формата и вида на тази емблема на кралска власт няма запазени сведения в българските паметници, но затова пък има в сръбските (Ковачевић 1953, 238). По същото това време римският първосвещеник удостоява с корона княз Мирослав, която неговите съвременници описват като обемна и тежка, имаща продължение пред ушите, известни като ухобраними или пазещи ушите. Над челото завършвала равно, след което се издигали три еднакви кръста. Едва ли има съмнение, че короната, изпратена на Калоян, е била по-различна от тази на сръбския владетел, още повече че папа Инокентий III удостоява и двамата балкански крале с едно и също звание и отличия.

Съвсем различна е короната на цар Константин Асен на неговия портрет в Боянската черква от 1259 година (Божков 1972, 45, обр. 232 – 233). Това е портрет с изключителна историческа стойност и неоспорими художествени достойнства за средновековното българско изкуство. На него царят и царицата са нарисувани фронтално, в традиционните за такива случаи застинали пози, със жестове и инсигнии, определени от византийския дворцов церемониал, който бил възприет и у нас. И тъй като царуването на Константин Асен (1257 – 1277) е продължило цели 20 години, то може да сме сигурни в автентичността на короната и костюма, че са реални и съвременни, а не иконографски стереотип, почерпен от художествените ерминии. Благодарение на това сега знаем какво е официалното церемониално облекло на царя и царицата през XIII в., вида на короните и отличителните знаци, както и тяхната визия.

Живописецът е представил Константин Асен като красив и достолепен мъж, какъвто го описват и съвременниците му, особено в тази първа част на неговото управление, откогато са боянските стенописи. Царският костюм включва тъмночервена далматика с дължина по тогавашната мода малко над глезена и златист орнамент от симетрични кръгове, съединени помежду си в безкрайно повтарящ се мотив. В средата на по-големите от тях е втъкан равнораменен кръст, обшит с перли. Тази права и тясна дреха завършва с широка златиста ивица и с дълъг до китката ръкав. Върху нея ефектно изпъква владетелският орнат – лороса (в случая тип “диадема”), един от символите на царската власт.

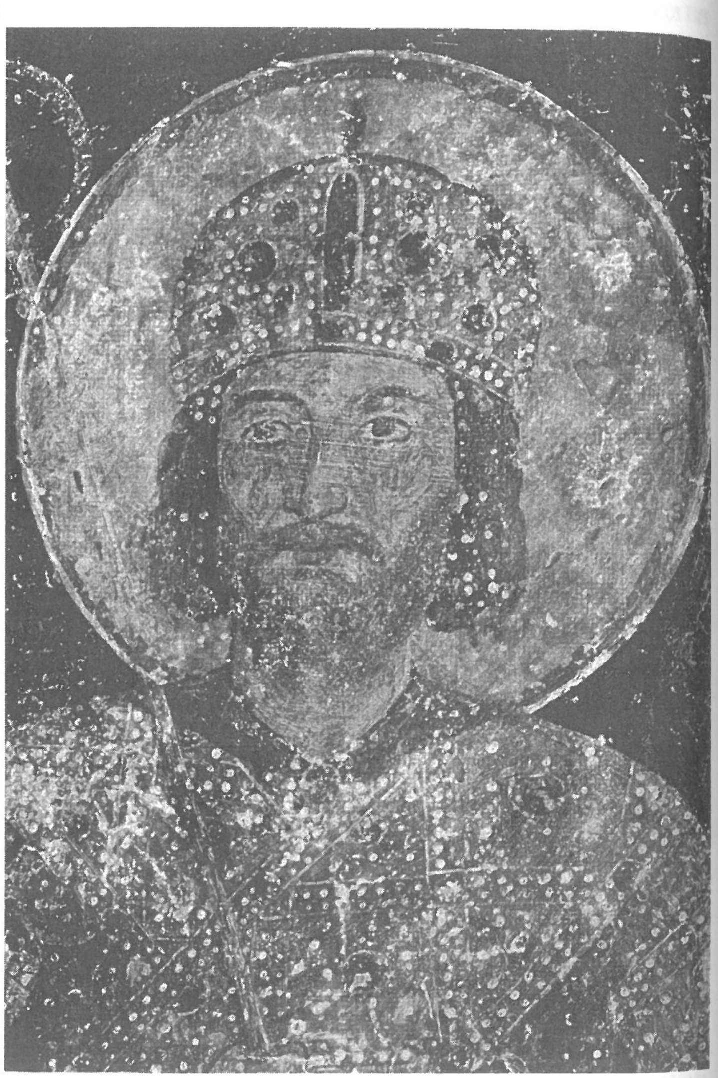

Обр. 1. *Цар Константин Асен – детайл. Бояна 1259 г.*
Fig. 1. *Tzar Konstantine Assen – detail. Boyana, 1259*

Короната е от византийски тип – камелавкион, каквато се появява за пръв път у нас, както и в съседна Сърбия при управлението на Милутин (Ковачевић 1953, 242). Разбира се, това не е случайност, а резултат от политическата обстановка на Балканите и обръщането на двете съседни страни към Византия, което се диктувало от тяхното отношение към Латинската империя. И така, короната на българския владетел е била затворена, полусферична по форма, подшита с пурпур, а на върха с голям, отвесно поставен зелен камък, какъвто виждаме и в нейната предна част (обр. 1). Тя е богато украсена с перли и зелени камъни, червените изглеждат по-малко, каквито има и в спускащите се от двете й страни висулки или препендулии. Царският жезъл е сравнително къс, на върха с рамкиран кръст, като знамение на “животворния кръст” според известната грамота на крал Урош (Ковачевић 1953, 245). Другата инсигния в лявата ръка на владетеля е червената акакия (торбичка) с пръст, в която би трябвало да има прашинка от Христовия гроб и да подсеща за неговия земен произход.

Сходен е костюмът на царица Ирина, както някои от инсигниите, които тя носи. Нейната далматика е също тъмночервена, с широк златист бордюр на полите, врата и ръкавите, обшит допълнително с перли и скъпоценни камъни. Червеният цвят на владетелските тържествени костюми символизирал величието на императори и крале, и бил тяхната “запазена марка” в продължение на векове. Дългата златиста мантия на царицата има полукръгла форма, характерна за византийското дворцово наметало, и е прихваната за раменете с две златни фибули. Короната е висока и уширена в горната част, където е леко назъбена, подплатена с брокат и обсипана богато с перли и скъпоценни камъни, различни по цвят. От нея се спускат перлени висулки, каквито са вплетени още в прибраните на тила коси. С подобни корони са представени и съвременничките на Ирина в съседна Сърбия: кралица Каталина в стенопис от 1296 г. в Арил, Симонида, в кралската черква на Студеница от 1314 година и т.н. (Ковачевић 1953, 37 – 39, т. X). Жезълът в ръката на царицата е къс, на върха с кръст, рамкиран от кръг, който е украсен с множество перли. Тя е обута в характерните за ранга й червени ботуши, с които стъпва на червен субпендиум (възглавница).

Владетелският церемониален костюм води начало от гръко-римския, който под влияние на християнските догми от изящна класическа туника се превръща в лишена от всякакви гънки права дреха. Но колкото повече се опростявала откъм форми, толкова по-богата ставала на украси. Византийското императорско облекло е възприето от Търновския двор в целия му блясък, за което съществен принос имали византийските принцеси в него – съпруги и майки на българските царе и придружаващата ги свита от хора, запознати в подробности с византийския дворцов церемониал. Но за бързото разпространение и популяризиране на византийската мода в облеклото са допринесли най-вече близките контакти между България и Византия през XIII – XIV век.

Най-много сведения за владетелските костюми, корони и инсигнии имаме от времето на Иван Александър (1331 – 1371), запазени в редица художествени паметници, значително по-пълни и достоверни от нумизматичните. В тези живописни портрети е съхранен образът на владетеля през различните години на неговото продължително управление, което е гаранция, че представените на тях облекло и отличителни знаци са истински. От голяма важност е стенописното му изображение в Бачковската костница, което е правено скоро след включването на манастира в българските предели (Димитров 1976, 245, обр. 264). Независимо от пораженията по тази стенопис, царската корона е сравнително добре запазена. Тя е полусферична (топчеста) по форма, а на върха с висок червен камък и дълги препендулии от перли и скъпоценни камъни, каквито има по цялата й повърхност. Ще отбележим, че висулките от камелавкиона не са нови за короните на XIII и XIV в., а, въведени като украси по императорските корони, още през VII в., съдейки от мозаечното изображение на Юстиниан I (527 – 565) в Равена. Малинено-червената владетелска далматика, наричана багреница, има златисти украси бордюри, които подобно на лороса, са обшити с перли и разноцветни камъни. Владетелят е обут в червен зокус и стъпил на субпендиум в същия цвят.

Неговото богато царско облекло и корона са сравними единствено с това на Константин Асен в Боянската черква, независимо от времето, което ги разделя, а това означава, че всички търновски владетели от средата на XIII в. насетне са носили сходни корони и отличия. Скиптърът на Иван Александър завършва с кръст, а в лявата си ръка той държи акакия. Липсващият вече надпис е гласял *"Иван Александър в Христа бога благоверен цар и самодържец на българите и гърците"*. По всяка вероятност това е портрет на търновски художник, който е познавал добре владетеля, неговия церемониален костюм и останалите знаци на царско достойнство, които умело е отразил в стенописта.

Тези инсигнии се виждат и в миниатюрите на Манасиевата хроника от 1345 г., предхождащи по време Бачковските стенописи (Дуйчев 1963, 1 – 4). Образът на владетеля присъства в три от тях: Иван Александър и летописецът Константин Манаси; смъртта на Иван Асен – син на Иван Александър; приемането на душата на Иван Асен в рая. Те показват костюмите и короните на царя и царицата, на техния син и престолонаследник, а също така на

патриарха и придворните.

Иван Александър и рано починалият му син са облечени в характерния владетелски костюм и орнат, със затворени полусферични корони, скиптри и червени ботуши. Особен интерес представлява изображението на владетеля в първата от трите миниатюри, на която се виждат добре отличителните знаци на царско достойнство, познати ни от стенописния портрет. Той носи същата корона, украсена с множество перли и скъпоценни камъни, повечето червени, каквито има и в спускащите се от нея препендулии. Царят, изправен фронтално, е облечен в дълга далматика със златотъкани ивици и обшита с перли и скъпоценни камъни, каквито има още и по лороса, краят на който е преметнат през лявата му ръка. Жезълът в дясната ръка е къс и увенчан с кръст, а в лявата отново има акакия, а не планета или свитък. Обут в традиционния червен зокус, той стъпва на червена възглавница, субпендиум. Изписан като символ на могъщество и власт, Иван Александър се явява пример за обективистичния превод на живия лик в официалната представа за владетеля през разглеждания период.

Не по-малко ценни за това изследване са портретите на Иван Александър и неговото семейство в Лондонското четвероевангелие (Живкова 1980, т. II/ л. 3). Освен неоспоримите художествени достойнства на миниатюрите в него, те са по-добре запазени от тези в Манасиевата хроника. Въпреки че са рисувани в познатия условно-схематичен стил на средновековното изкуство, те носят важна информация за историята и културата на цяла една епоха – тази на зрялото Средновековие. На тях Иван Александър, царица Теодора, Иван Шишман и Иван Асен са представени с всички знаци на царско и севастократорско достойнство (обр. 2). На другата миниатюра царските дъщери и зетят деспот Константин са в костюми и инсигнии, отговарящи на техния сан в дворцовата йерархия (обр. 3).

През 1356 година, когато са рисувани тези миниатюрни картини, владетелят е вече възрастен и художникът не пропуска да отбележи това, като го представя с побеляла брада и мустаци. Той е в пурпурна далматика с широки златисти ивици по долния край, врата и ръкавите, и отвесно по дължината на дрехата. Около кръста е завит златист лорос с преметнат край на лявата ръка, а върху полите на далматиката са апликирани два големи златисти кръга. Всички златисти ивици са обшити с перли и камъни, подобно на тези в другите портрети на Иван Александър. Новото тук са двуглавите орли, извезани на ботушите, а също на субпендиума. Короната е като в

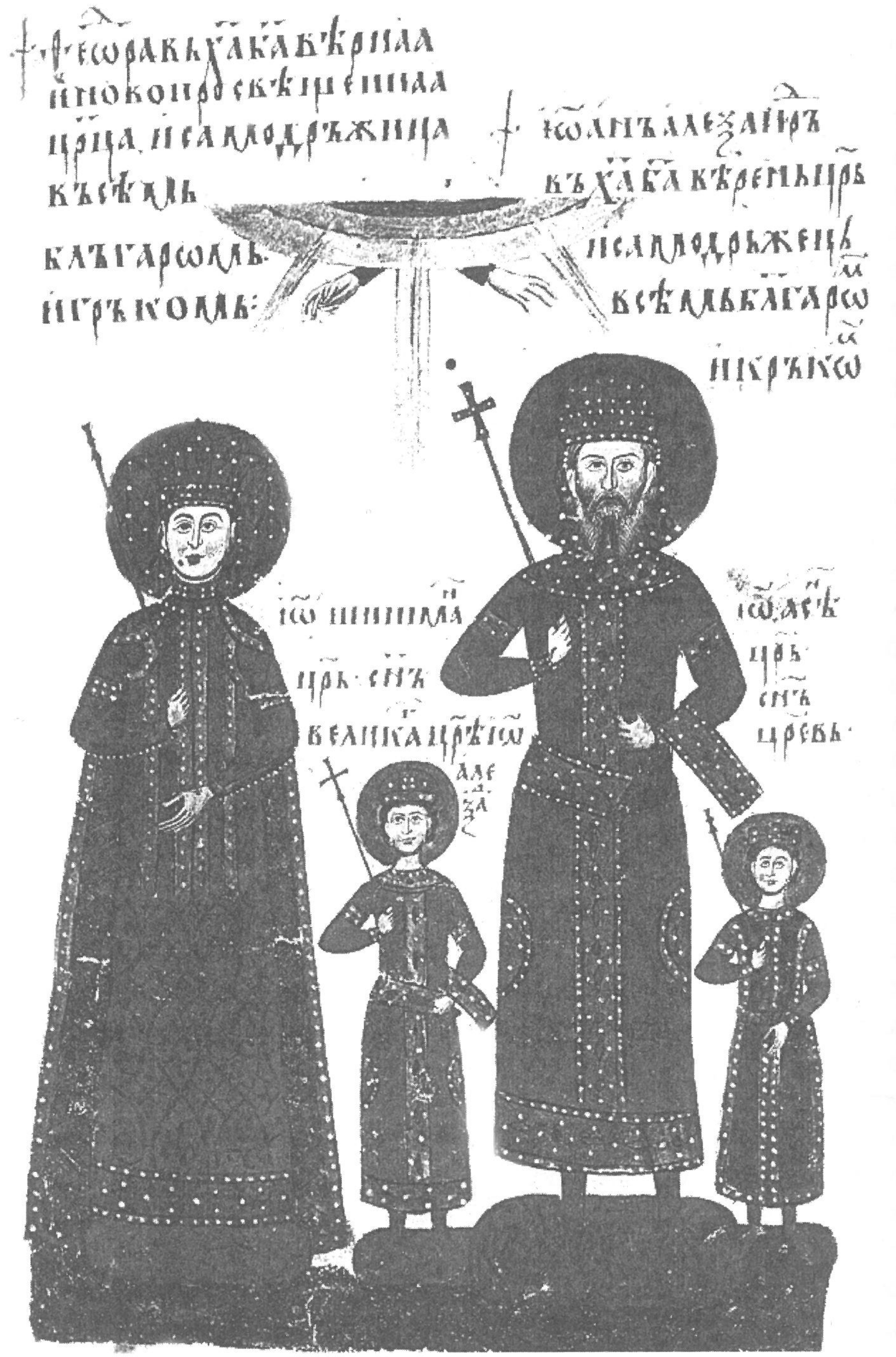

Обр. 2. Цар Иван Александър, царица Теодора и синовете им Иван Шишман и Иван Асен. Миниатюра в Лондонското четвероевангелие – 1356 година

Fig. 2. Tzar Ivan Alexander, Queen Theodora and their sons Ivan Shishman and Ivan Assen. Miniature in the London Tetraevagelia – 1356

предишните изображения, с дълги препендулии от перли и червени камъни, които тук се утрояват в долния край. Жезълът в дясната ръка на царя завършва с кръст – свободен без обримчване, а в лявата познатата акакия е заменена от свитък (хрисовул), който доказва законното му право на престола, инсигния, въведена при Калоян след получаване на папската грамота за владетелско достойнство.

В този единствен запазен портрет царица Теодора-Сара, е в дълга червена далматика, с извезани в златисто линии и клонки с правилно очертани между тях ромбове. Късата й наметка е орнаментирана със златисти ивици, пресечени в ромбове, а по краищата със златист бордюр, всичките обшити с перли. Обута е в червен зокус и стъпва на задължителната червена възглавница. Царицата носи висока корона от типа отворени, подшита с брокат и обсипана с множество перли и скъпоценни камъни. В основата стои обръч, от който излизат високи правоъгълни сегменти, подобно на лъчи, които в предната част са 5, а в задната вероятно 3. На всеки от тях е монтиран различен по цвят скъпоценен камък, около който има 4 кръстовидно разположени перли. Жезълът в дясната ръка на Теодора завършва с еднораменен кръст, наподобяващ повече пластична украса.

Короната на престолонаследника Иван Шишман, костюмът, скиптърът и свитъкът повтарят тези на бащата, с които се окичва през 1371 година. Очевидно това е последната корона от Второто българско царство, следите на която се губят след битката при Ровине през 1395 година и гибелта на Иван Шишман (Божилов 1985, 228). Но нейната съдба едва ли е била по-различна от тази, на която и да е пленена корона по това време, отнесена като трофей от победителите в Мала Азия.

Короните и костюмите на царските дъщери Кера Тамара, Кераца и Десислава повтарят облеклото на царицата-майка, като различията в тях засягат единствено някои украси по короните и дрехите. Съвсем други са короните на младия севастократор Иван Асен и деспот Константин, които представляват обръч с 4 свода, подплатени с брокат и с вложени в тях червени камъни, известни във Византия като стематогиони. В двете царски миниатюри участниците са облечени според предписанията на византийския протокол, описан в трактата на Псевдо-Кодин “De officiis”, регламентиращ детайлите в костюма според мястото на личността в дворцовата йерархия (Лазаров 1993, 109 – 110). Безспорните съвпадения по тази линия и пътищата на тогавашната аристократична мода, както сходствата в дворцовия протокол, разкриват общността на процесите,

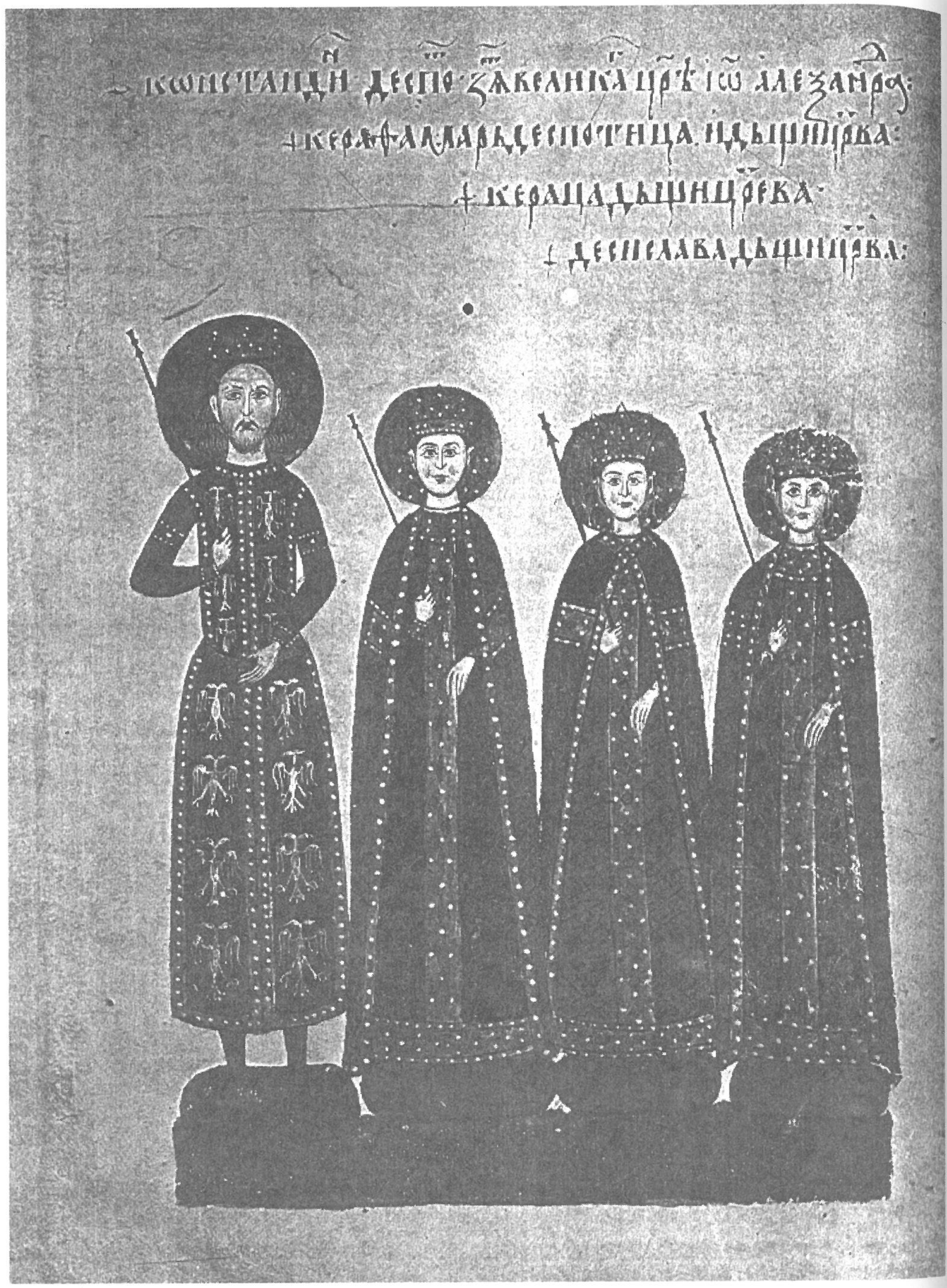

Обр. 3. *Деспот Константин, Кера Тамара, Кераца и Десислава. Лондонското четвероевангелие – миниатюра*
Fig. 3. *Despot Konstantine, Kera Tamara, Keratza and Desislava. Miniature in the London Tetraevagelia – 1356*

водещи към бързо покриване на политическите възгледи с естетическите норми. А облеклото на търновските владетели е следвало точно специфичните особености на византийската мода, но претворена в българска културна среда.

Всички царски корони, тези на царицте и престолонаследниците се изработвали по византийски модели от местни, нерядко и от чужди майстори-златари в придворното ателие на столицата Търново. От миниатюрите на Лондонското четвероевангелие знаем, че голямата челяд на владетеля е окичвана с корони – царски и севастократорски от най-ранна възраст, които се променяли през годините, заедно с тяхното израстване и възмъжаване. А това предполага изработването на нови и ремонтирането на старите корони от придворните бижутери. Използваните при тяхната направа злато, перли, скъпоценни камъни и брокат са само едно от доказателствата за богатствата на Търновския двор през XIII – XIV в. (Долмова –Лукановска 1997, 220 – 225). Особено предпочитание се забелязва към червените камъни, главно рубини, по всички инсигнии и костюми като символ на власт и сила, на лукс и разкош.

Стойността на тържествените монархически корони и отличителни знаци далеч е надхвърляла тази на всекидневните аристократични накити. За приблизителното установяване на техните цени от най-голямо значение са запазените документи (градски наредби, депозитни удостоверения, описи и т. н.) в архивите на Дубровник и Котор от XIII – XIV в. (Радојковић 1969, 60 – 62, 163). Определянето на цените е зависело от теглото, обработката, вложените камъни и перли, както и от вносните мита и цени на много от използваните материали при изработката на владетелските инсигнии. В продължение на много време те били стабилни, докато през 80-те години на XIV в. започнали главоломно да растат, вследствие разразилата се криза, породена от османската инвазия на Балканите. Усилило се закупуването на скъпоценни камъни и луксозни накити, които по ценност са имали значението на пари, тъй като можело да бъдат залагани, изгодно продавани и пренасяни на различни места, както и да бъдат индикатор за богатството и властта на техния собственик.

От запазените наши и сръбски грамоти и търговски договори се вижда, че търговци от Дубровник, Венеция, Генуа и други редовно са доставяли на балканските владетели такива скъпоценности, поради което им се разрешавала, ако не свободна, то много изгодна търговия в техните страни (Дуйчев 1944, 43 – 54, 137; Радоковић 1969, 88). Според един такъв договор между добруджанския княз Иванко и Генуа, сключен през 1387 година, се определяло обезщетение от 100 000 перпера (по курса в Пера) за страната, която си позволи нарушаване на неговите клаузи (Андреев 1960, 101). Тази впечатляваща за времето сума издава голямата финансова мощ на търговци и потребители, както и натрупаните в тях богатства преди падането на балканските земи под властта на османските турци.

Направата на владетелските корони и инсигнии през XIII – XIV в. е възлагана на майсторите-златари в придворното ателие на столицата Търново, които са използвали византийски модели, спазвайки всички изисквания за изделия с подобна символна характеристика. Те били добре запознати с модните тенденции на своето време, разполагали с нужните за това технически знания и умения и били напълно подготвени да удовлетворят вкусовете на своите високопоставени клиенти.

❖❖❖

ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов 1967: Д. Ангелов. История на Византия. 3, София, 1967

Андреев 1988: Й. Андреев. Българските ханове и царе VII – XIV век. София, 1988

Андреев 1960: М. Андреев, В. Кутиков. Принос към изучаване на международните договори на средновековна България. – ГСУ ЮФ, II, 1960

Атанасов 1958: Щ. Атанасов, Д. Ангелов, И. Дуйчев. Българското военно изкуство през феодализма. София, 1958

Атанасов 1993: Г. Атанасов. За инсигниите на владетелите от Първото българско царство. – Плиска-Преслав, 6. София, 1993

Бакалов 1985: Г. Бакалов. Средновековният български владетел. София, 1985

Божилов 1985: И. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186 – 1460). София, 1985

Божков 1972: Ат. Божков. Българска историческа живопис, 1. София, 1972

ГИБИ 1967: Гръцки извори за българската история, 3. София, 1967

ГИБИ 1972: Гръцки извари за българската история, 8. София,1972

Добрев 1996: Д. Добрев. Символиката на трона, венеца и жезъла в културната традиция. – Сб. Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996

Долмова – Лукановска 1996: М. Долмова – Лукановска. Украсата на владетелския церемониален костюм по данни на нумизматиката и сфрагистиката. – Сб. Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996

Долмова – Лукановска 1997: М. Долмова – Лукановска. Скъпоценните камъни в средновековните накити от Търновград. – ИИМВТ, XII, 1997

Дуйчев 1943: И. Дуйчев. Стара българска книжнина, I. София, 1943

Дуйчев 1944: И. Дуйчев. Стара българска книжнина, II. София, 1944

Дуйчев 1963: И. Дуйчев. Летописта на Константин Манаси. София, 1963

Живкова 1980: Л. Живкова. Лондонското четвероевангелие. София, 1980

Златарски 1971: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, I, ч. 2. София, 1971

Димитров 1976: Д. Димитров, Ст. Ваклинов, В. Мавродинова и др. История на българското изобразително изкуство, 1. София, 1976

Ковачевић 1953: Й. Ковачевић. Средњовековна ношња балканских словена. Београд, 1953

Лазаров 1993: И. Лазаров, И. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България XII – XIV век. В. Търново, 1993

Радојковић 1969: Б. Радојковић. Накит код Срба. Београд, 1969

❖❖❖

ROYAL CROWNS OF TARNOVO KINGDOM

Summary

Maria Dolmova – Lukanovska

Historical fortune of Bulgaria after XIV century did not allowed saving or royal crowns and signs, which in present time we can see only in saved frescos, miniatures, coins and stamps. Most are portraits of kings and queens, their successors and hobbles, dressed in ceremonial costumes whit crown and precious sign.

They all fallow strong iconography schemes of portraying Byzantine emperor, because XIII – XIV century is follower of Byzantine culture achievements, which contribute for strengthening position of Great Bulgaria.

НОВ ТИП МЕДНИ МОНЕТИ НА ЦАР ИВАН СРАЦИМИР (1355 – 1396)

Константин Дочев

Монетосеченията на българския цар Иван Срацимир продължават да ни изненадват с неизвестните си досега иконографски сюжети и символи, които доскоро бяха твърде малко познати. Към този видински владетел до неотдавна се отнасяха един общ тип сребърни аспри и пет типа медни монети със съответни варианти и подварианти, отразени в различна степен на подробност в три най-често ползвани за българската средновековна нумизматика основни изследвания (Мушмов 1924, 136 – 141, фиг. 178 – 184; Юрукова, Пенчев 1990, Таб. XII, 116 – 120; Дочев 2003, 115 – 116; фиг. 107 – 110). През последните няколко години към известните негови медни монети бяха добавени още четири нови типа, като досега те са общо девет на брой: 1. „Царят прав/двуглав орел” (Мушмов 1924, 99 – 101, фиг. 62 – 71 а; Юрукова, Пенчев 1990, Таб. XII, 116 – 117; Дочев 2004, 110 – 113, обр. 1 а – 1 б), (1355 – 1390); 2. „Царят прав/ Христос на трон” (Кузманов 2008, 364 – 365, обр. 1 – 2), (1355 – 1365); 3. „Монограм на царското име и титла/ бюст на благославящ с две ръце Христос” (Мушмов 1924, 178 – 181; Юрукова, Пенчев 1990, Таб. XII, 119; Дочев 2003, Таб. XIV. 1 – 5), (1370 – 1390); 4. „Царят и царицата държат двоен кръст/монограм на царското име и титла (Мушмов 1924, 139 – 141, фиг. 185 – 186; Юрукова, Пенчев 1990, Таб. XII, 118; Дочев 2003, Таб. XIII, 15 – 16), (1370 – 1380); 5. „Царят и царицата държат жезъл с лилия/ монограм на царското име и титла (Дочев 2006, 207 –212, Таб. XXVI, 7а – 7 б), (1370 – 1385); 6. „Монограм на царското име и титла/равнораменен кръст” (Мушмов, 1924; 138 – 139, фиг. 182 – 184; Юрукова, Пенчев 1990, XII, 120; Дочев 2003, XIV, 3 – 4), (1380 – 1395); 7. „Монограм на царското име/бюст на Христос Пантократор” (Дочев 2006, 212 – 213, Таб. XXVI, 8 а – 8 б), (1380 – 1390); 8. „Кръст с околовръстен надпис с царското име/бюст на благославящ с две ръце Христос” (Енчев 2005, 178 – 179); 9. „Монограм на царското име и титла/Христос Емануил с два ангела” (Авдев 2007, 224, фиг. 238), (1380 – 1390). Към тези девет, вече известни типа медни монети на цар Иван Срацимир, представяме нов, десети, неописан досега тип. Неговото описание е следното:

Л. Монограм с името и царската титла на Иван Срацимир.

О. Допоясна фигура на светец с нимб и свободно спусната по тялото мантия; с дясната си ръка държи кръст (?) или прави кръстен знак (?), а в лявата държи евангелие; от двете му страни по един голям широкораменен кръст върху база с дълго вертикално рамо[1].

Д. 19 мм; Т. 1,30 гр; плоско ядро (обр. 1 а и 1 б).

Екземплярът е напълно автентичен, носещ типичните белези от работата на гравьорите, изработили голяма част от неговите монети, предимно от типове 5 – 9. Със сигурност може да се отбележи, че тази медна емисия е пусната през повторното управление на Иван Срацимир, когато през есента на 1369 година той е освободен след три годишен унгарски плен от баща си цар Иван Александър и отново заел видинския трон с възстановен царски статут, правомощия и териториална цялост на неговата държава (Божилов 1985, 198 – 205).

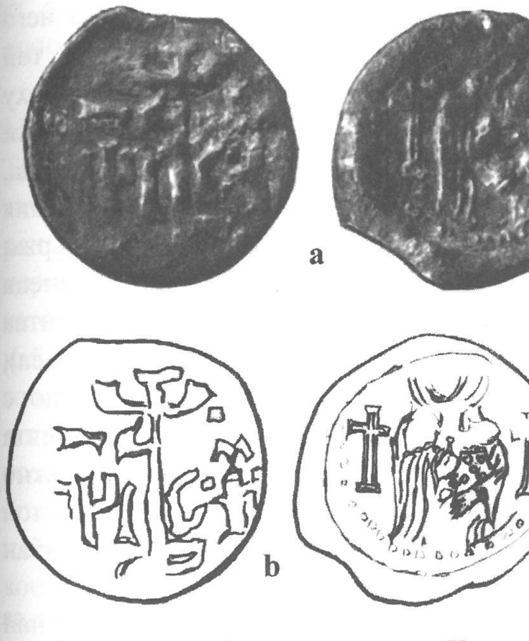

Обр. 1 а - b. *Медна монета на цар Иван Срацимир (1355 – 1366), нов тип*
Fig. 1. a - b. *Copper coin of Tzar Ivan Strazimir (1355 - 1366), a new type*

Сравнително грубият гравьорски щрих и не дотам точното предаване на красивия монограм на Иван Срацимир, известен с елегантното си изписване и пълнота от другите негови емисии, дават основание за една по-конкретна датировка на това издание към 1380 – 1385 г. Като допълнителен аргумент за тази дата е формата на монетното ядро, което не е отрязано с ножици, практика, прилагана най-често по това време, а със замба – специален плътен железен цилиндър с изострен околовръстен ръб в единия си край (Пенчев 1984, 25 – 27). Посредством удар с чук много бързо се отрязвали от предварително изкования и претеглен меден къс ламарина монетните ядра, чийто диаметър определял и тяхното тегло, съобразно приетия за момента стойностен курс на медната монета спрямо видинската сребърна аспра. Преди отсичането на монетните ядра медният лист се поставял върху дебела дървена талпа с цел режещият ръб на замбата да не се износи твърде бързо. Много често при отсичането на ядрата по този метод част от режещия ръб на замбата попадал в отвора на вече отсечено ядро, като върху новото се появявалачаст от полукръг, какъвто носи и описваният екземпляр от новия тип. Същият метод на заготовка на монетните ядра е използван не само във Видин, но и в Търново, както и в няколко други не локализирани монетарници в Северна България в периода 1360 - 1390 година. Със същите замби, но вече с едностранно или двустранно гравирани изображения, са отсичани стотици хиляди имитативни монети в края на XIV в. извън контрола на финансовите власти, подражания най-често на медните монети на Иван Александър и на Иван Срацимир, в редица монетни работилници в цяла Северна България. Това монетно производство било продиктувано от нуждите на развитото българско парично обръщение по това време и недостатъчните количества официални медни монети (Юрукова, Пенчев 1990, 200, 202 – 205; Дочев 1992, 186 – 187). Имитативните монетосечения продължили и в началото на XV в., когато турската административна и финансова власт наложила постепенно в българските земи своите парични знаци от сребърни акчета и медни мангъри (Дочев 1993, 274 – 280).

---

[1] Монетата е частно притежание без подробни сведения за нейното местонамиране. Изказвам любезна благодарност на г-н Т. Попов от София, който ми предостави фотоснимки и метрологични данни

Поради недобре запазената опакова страна засега трудно можем да определим кой е изобразеният светец. Със сигурност той не е Христос, тъй като липсва големият кръстат нимб и типичните за него мантия и колобион, с които той почти винаги е представян върху византийските и българските монети от XIII и XIV в. Не е и св. Богородица, тъй като върху монетните издания от споменатия период тя държи пред гърди медальон с младенеца Христос или е с вдигнати за молитва ръце (Оранта или Агиасоритиса), като нейният мафорион е също с различно надипляне от мантията на разглеждания светец[2]. Възможно това да е св. Никола, макар че той сравнително рядко е изобразяван

---

[2] Христос и св. Богородица са представени върху почти всички златни, електронови, билонови и медни византийски монети, издавани през XIII и XIV в., така че ще бъде твърде голямо разточителство в това кратко съобщение да се спираме на всеки монетен тип с такива изображения. За по-големи подробности виж по-важните обобщителни нумизматични изследвания за периода 1204 – 1453 г., които ще бъдат цитирани по-долу в използваната литература

върху византийските и българските монети, като неговият образ е използван върху билоновите монетосечения на Йоан Дука Комнин (1237 – 1244), както и върху един тип латинска имитация, върху чиято лицева страна е представен и св. Йоан Кръстител (Продром) (Дочев 1992, Таб. XXIV, 13; Таб. 8. 8; Hendy 1999, Pl.LI, 21.1 – 21.4); Михаил VIII Палеолог (1261 – 1282) (Bendall, Donald 1974, С.25; Bendall 1988, 48; Grierson 1999, 125 – 126); Андроник II Палеолог (Bendall, Donald 1979, С. 24; Bendall 1988, 153; Grierson 1999, 611 – 612) и Мицо Асен (1256 – 1263) (Юрукова, Пенчев 1990, 137 – 138; Дочев 2003, фиг. 3 – 7; Таб. III, 3 – 8). Фигурата не е със задължителните за епископския ранг на св. Никола Мирликийски церемониални дрехи и аксесоари като стихар, сакос (дивитисион) и най-вече омофор с отличителните големи кръстове. Ако отново се вгледаме без предубеждение във все още загадъчната фигура на опаковата монетна страна, може би най-правилното предположение, което можем да дадем засега, е, че най-вероятно е изобразен светец-свещеномъченик – в дясната ръка държи малък кръст пред гърди, а лявата е спусната по-надолу в необичайна поза, за да държи евангелие.

За разлика от византийската и българската монументална и иконна живопис, както в приложното изкуство и миниатюрата, в нумизматиката персонажът на християнските светци е много по-ограничен. Върху византийските монети от XIII и XIV в. са представени най-вече св. Димитър (като воин и свещеномъченик), св. Георги[3], св. Теодор Стратилат (като воин) (Hendy 1999, Pl. XXVII, 2.1 – 5b.3; Pl. XXVIII, 7.2 – 9; Pl. XXXI, 22 – 23.b 28 – 29; Pl. XXXXIII, 50a etc; Bendall, Donald 1974, С.13; Т.1); св. Трифон (като свещеномъченик) (Hendy 1999, Pl. XXXXV, 6.1 – 7.2; PL.

---

[3] Първото изображение на св. Димитър върху византийски монети се появява върху серия ниско карстови хистаменони на Алексий I Комнин, издадени за военни нужди в Солун през 1081 - 1082 година. След това ликът на св. Димитър придобива значението на „емблема" за монетарницата в Солун, най-вече от 1224 година насетне до завземането на града от турците през 1387 година. През целия този период върху почти всички солунски медни издания присъства образът на св. Димитър, предимно като воин (прав, бюст или седнал на трон) и много рядко като свещеномъченик, най-вече върху няколко издания на Михаил VIII Палеолог (1261 – 1282). По времето на Андроник III Палеолог (1328 – 1341) образът на св. Димитър започва да се представя и върху сребърни василикони, отсечени в монетарницата на Константинопол. По същия начин е представян и св. Георги във византийското монетосечене, чието изображение е използвано за пръв път върху електроновите трахеи на Йоан II Комнин (1118 – 1143). Подробна типологическа характеристика за монетните изображения на св. Димитър и св. Георги вж. в М. Хенди, С. Бендъл, П. Донълд и Ф. Гриерсън, които са цитирани в използваната литература

XXXVI, 10.a – 10.b; Bendall, Donald 1974, M.1; Bendall 1988, 32 – 33); св. Андроник (като свещеномъченик) (Bendall, Donald 1979, С. 39; Bendall 1988, 171; Grierson 1999, 687 – 688); св. Йоан Кръстител (Продром) (Hendy 1999, Pl. LI, 21.1 – 21.4; Bendall, Donald 1979, 141 – 142, 6) и пророк св. Ахий (Bendall 1988, 135). В българското монетосечене от същия период са представяни много рядко св. Димитър (като воин и свещеномъченик (Иван Асен II и деспот Яков Светослав) (Юрукова, Пенчев 1990, Таб. IV, 34 – 36; Таб. XIV, 139 – 140; Таб. XV, 141; Дочев 2003, фиг. 17 – 19; Таб. V, 3 – 8), както св. Георги и св. Стефан, които не са представени по православния канон върху няколко типа дискусионни монети на български владетели, издавани в нелокализирани монетарници в Сърбия или по Адриатика в началото на 30-те години на XIV в.[4] При това положение явно трябва да се изчака намирането на по-добър екземпляр от същия тип, за да се определи кой е светецът, избран лично от царя за неговата монетна емисия, която за пореден път е била пусната по повод на някое важно религиозно събитие във Видинското царство през 80-те години на XIV в., свързано с Българската православна църква. За това косвено ни насочва представянето от двете страни на светеца на двата кръста, символи на неотменимата вяра в Спасителя Христос. Цар Иван Срацимир заедно със своята съпруга се изявили като ревностни защитници и покровители на православието, особено след унгарската окупация, когато имало опит за повсеместно налагане на католицизма върху българското православно население. Същевременно видинският цар не се отказва от амбицията да издигне Видин, подобно на Търново, като първенстваш политически, религиозен и стопански център, както и да извоюва автономия за Видинската митрополия. През 1381 г. под давлението на Иван Срацимир във Видин бил назначен митрополит не от Търново, а от Константинополската патриаршия (Божилов 1985, 204 – 205). При църковното обновление на Видин, а и след това, имало редица церемониални и възпоменателни изяви при приемането мощите на известни светци или светици, изграждането на нови църкви или манастири, като тези официални царски дейности вероятно са били съпроводени и с пускането на специални монетни емисии, от които е разглежданата неописана досега медна монета на цар Иван Срацимир.

---

[4] Сребърните грошове с изображение на св. Георги по католически канон продължават да се отдават и досега от някои автори към управлението на българските царе Георги I Тертер (1280 – 1292) и Михаил III Асен (Шишман) (1323 – 1330), за което няма почти никакви аргументирани доказателства. Все пак това са оригинални издания на все още неидентифицирани български владетели, управлявали в северозападните и западните краища на българските земи в края на 20-те и началото на 30-те години на XIV в. Вероятно част от монетите с представяне на владетел с името „Михаил" със св. Георги са отсечени от сина на цар Михаил III Асен, който имал и същото име. За двете мнения вж. Юрукова, Пенчев 1990, 109 - 120; Дочев 2003, 74 - 80)

◆ ◆ ◆

ЛИТЕРАТУАРА:

Авдев 2007: С. Авдев. Българските средновековни монети. София, 2007

Божилов 1985: И. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186 - 1460), генеалогия и просопография. София, 1985

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII - XIV век. Велико Търново, 1992

Дочев 1993: К. Дочев. Паричното обръщение в Търново в края на XIV и началото на XV в. - В: Сб. Османската инвазия на Балканите и краят на средновековната българска държава, Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий", Исторически факултет XXXI, 3, 1993, 271 - 280

Дочев 2003: К. Дочев. Български средновековни монети XIII – XV век. Велико Търново, 2003

Дочев 2004: К. Дочев. Колективна находка от медни монети на видинския цар Иван Срацимир (1355 - 1396). - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 1, 2004, 109 - 116

Дочев 2006: К. Дочев. Два нови типа медни монети на цар Иван Срацимир (1355 - 1396). - Нумизматика, сфрагистика и и епиграфика, 3, част 1, 2006, 207 - 214

Енчев 2005: Е. Енчев. Нов тип медни монети на цар Иван Срацимир (1355 - 1396). - В: Сб. Монетите и бакнотите - възможни прочити. Велико Търново, 2005, 178 - 179

Кузманов 2008: К. Кузманов. Неописан тип медна монета на цар Иван Срацимир (1355 - 1396)?. - В: Сб. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. - В: Международна конференция в памет на ст. н. с. Милко Мирчев, Варна 15 - 17 септември, 2005 г, Acta musei Varnaensis, VII - 1. Варна, 2008, 364 - 368

Мушмов 1924: Н. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. София, 1924

Пенчев 1984: В. Пенчев. Имитационни монетосечения в България през XIV в. - Нумизматика XVIII, 1984, 2, 14 - 30.

Юрукова, Пенчев, 1990: Й. Юрукова, В. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990

Bendall 1988: S. Bendall. A Private Collection of Palaeologan Coins. Wolverhampton, 1988

Bendall, Donald 1974: S. Bendall, P. Donald. The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos 1258 - 1282. London, 1974

Bendall, Donald 1979: S. Bendall, P. Donald. The Later Palaeologan Coinage 1282 - 1453. London, 1979

Grierson 1999: Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in Whittemore Collection. Vol. 5. Michael VIII to Constantine XI (1258 - 1453), Washington, 1999

Hendy 1969: M. Hendy. Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081 - 1261. Washington, 1969

Hendy 1999: M. Hendy. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in Whittemore Collection. Vol. 4. Alexius to Michael VIII (1081 - 1261). Washington, 1999

⁂

NEW TYPE OF COPPER COINS OF TZAR IVAN STRATZIMIR (1355 - 1396)

Summary

Konstantin Dochev

A new type of copper coin of the copper coins of Tzar Ivan Strazimir has been added to the nine existing ones not described so far. On one coin we find the traditional monogram with he name and title, and on the reverse a figure of a saint, up to the waist, holding a cross before his chest and probably a Gospel in his left hand. Two crosses with long vertical sides are engraved on both sides. The saint on the reverse cannot be identified for the present, yet he may appear a martyr saint, and the possibility is he might be St. Nicholas, whose cult was highly venerated in Bulgaria at that time. The author supposes this series of coins had a commemorative character, released in connection with some religious event, connected with the restoration and consolidation of the Orthodox church in the Vidin Metropolitan in the period between 1381 - 1385.

СРЕДНОВЕКОВНА КЕРАМИЧНА РАБОТИЛНИЦА В ЧЕРВЕН

Стоян Йорданов

В проучването си за керамиката от средновековния град Червен Соня Георгиева основателно отбеляза, че заради нейното голямо количество и разнообразието на украсата й Червен трябва да се нареди между най-големите производствени керамични центрове в българските земи (Георгиева 1985, 154). Едновременно с това тя изтъкна, че въпреки намерените трикраки поставки, в пределите на цитаделата във Вътрешния град не са открити грънчарски производствени съоръжения (Георгиева 1985, 133). Интензивните разкопки през следващите две десетилетия на територията на вътрешния град не дадоха основание за промяна на тази констатация. Едва през 2002 – 2003 г., когато проучването бе насочено извън укрепените градски части, бяха разкрити конкретни археологически данни за наличието на керамично производство и в Червен. Тогава бе разкопана керамична работилница, състояща се от сграда, грънчарски пещи и други производствени съоръжения, суров глинен материал, пясък и голямо количество брак и керамични фрагменти. Независимо от общите устройствени белези и използваната сходна технология с други подобни проучени съоръжения (Алексиев 1977; Алексиев 1987; Алексиев 2004; Бобчева 1977; Борисов 2002; Дончева-Петкова 1969; Кузев 1975; Кузев 1976; Плетньов 2004; Робов 1993; Робов 2003; Робов 2004 и др.), намерената работилница представя местната специфика на керамичното производство в Червен през периода на Второто българско царство (XIII – XIV в.).

Работилницата се намира върху неголяма равна тераса с наклон към север, разположена в североизточното подножие на източната крепостна стена, извън цитаделата. Към запад терасата достига до високия около 10 – 12 м скален откос, върху който се издига крепостната стена, а от изток е ограничена от дълбок, врязан в терена дол, образуван вероятно от много стар коларски път към речната долина. Разкопките на работилницата и направените сондажи наоколо показаха, че въпреки че е в пределите на Червенския рид и се намира непосредствено до плътно усвоените жилищни части на Вътрешния град, през XIII – XV в. терасата е обособена, сравнително рядко застроена

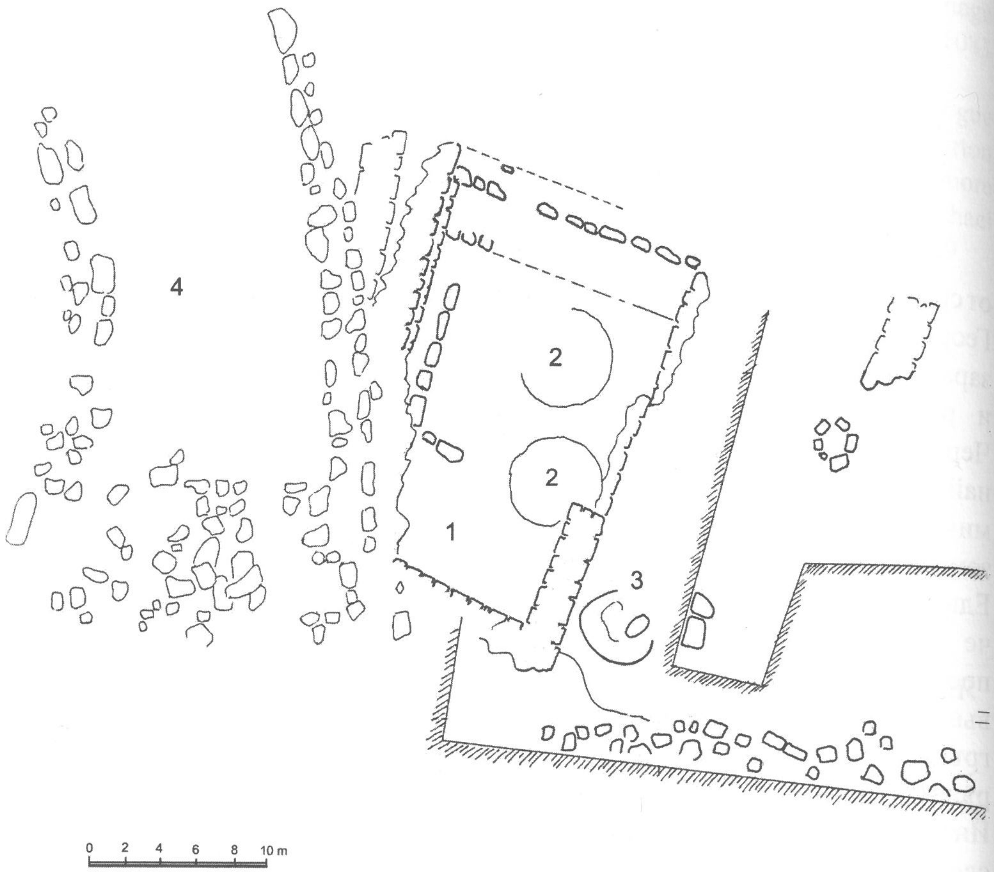

Обр. 1. *Керамична работилница от XIV в. (Ситуация):* ***1.*** *Сграда;* ***2.*** *Кръгли ями;* ***3.*** *Пещ;* ***4.*** *Полуземлянка от османския период*
Fig. 1. *Pottery workshop from the 14th century:* ***1.*** *Building;* ***2.*** *Round pits;* ***3.*** *Furnace;*

територия, където вероятно са развивани предимно занаятчийски производства. Това състояние и резултатите от разкопките на други места в Червен подсказват, че е възможно съществуването в по-големите градски средища на отделени от жилищните квартали производствени зони за занаяти със специфични характеристики – по-замърсяващи, по-шумни, изискващи по-голямо свободно пространство и т. н. В разглеждания случай е известно, че на определен етап от изпичането на керамичната продукция се отделя много гъст замърсяващ дим (Дончева-Петкова 1969, 22), а за първичното сушене на съдовете е необходимо свободно място. Предимно в покрайнините на селищната територия е ситуирано керамичното производство и в столицата Търново (Робов 1993, Робов 2003).

Разкритата сграда на работилницата (обр. 1 *1*; обр. 2) е еднοделна, с вътрешни размери 5,6 х 3,1 м и с приблизителна ориентация север – юг. Градена е старателно от големи до 0,40 – 0,50 м ломени камъни с форма, близка до квадрова и с кална спойка. Стените са с дебелина 0,6 м и на места по лицата им има остатъци от пръстена мазилка. Поради денивелацията на терена в южния край на помещението те са запазени на височина до 1 м, а в северния се снижават до един ред камъни. Южната и западната стена са еднолицеви, тъй като са вкопани в терена. На височина 0,6 м над средновековното ходово ниво западната стена е стеснена в резултат от преустройство, като по цялата й дължина отвътре се образува перваз, широк 0,10 м. Източната стена прекъсва с правилно оформено лице на 1,90 м от югоизточния ъгъл и в северна посока помещението остава незатворено. Продължението на стената в този участък се бележи само от подредени в редица ломени камъни. Такива камъни има и на мястото на северната стена. Тази обстановка разкрива, че сградата е вкопана в терена в южния си край, но е изцяло отворена, подобно на навес, към север-североизток. Така е осигурявана достатъчно светлина, необходима за практикувания занаят и безпрепятствена връзка с околното пространство. Отсъствието на стени към климатично неблагоприятната за Червен североизточна посока същевременно показва, че необходимата за зимния сезон топлина вероятно е осигурявана от технологичния процес на развивания тук грънчарски занаят.

Подът на помещението е от заравнена и уплътнена, на места изпечена глина. Той е запазен сравнително добре в южната му част. Там на отстояние 0,60 м от южната стена в него се разкриха дупки, подредени в две успоредни на стената линии. Те са с приблизително кръгла форма и с различни диаметри - от 1/1,5 см до 8/12 см. Бяха запълнени с въглени, разкриващи, че в тях са се вмествали вертикални дървени колони. Може да се предположи, че те са елементи от технологични съоръжения, най-вероятно задължителните в случая грънчарски колела, но подробности за устройството им не може да се възстановят. Върху пода в този участък се разкриха голямо количество керамични фрагменти от периода на Второто българско царство (XII – XIV в.), покрити от дебел до 0,5 м пласт от ломени камъни, горяла пръст, въглени, пепел, части от овъглени греди, тухли и гвоздеи, образуван от рушевината на унищожената от пожар сграда.

В пода в централната част на помещението са вкопани две

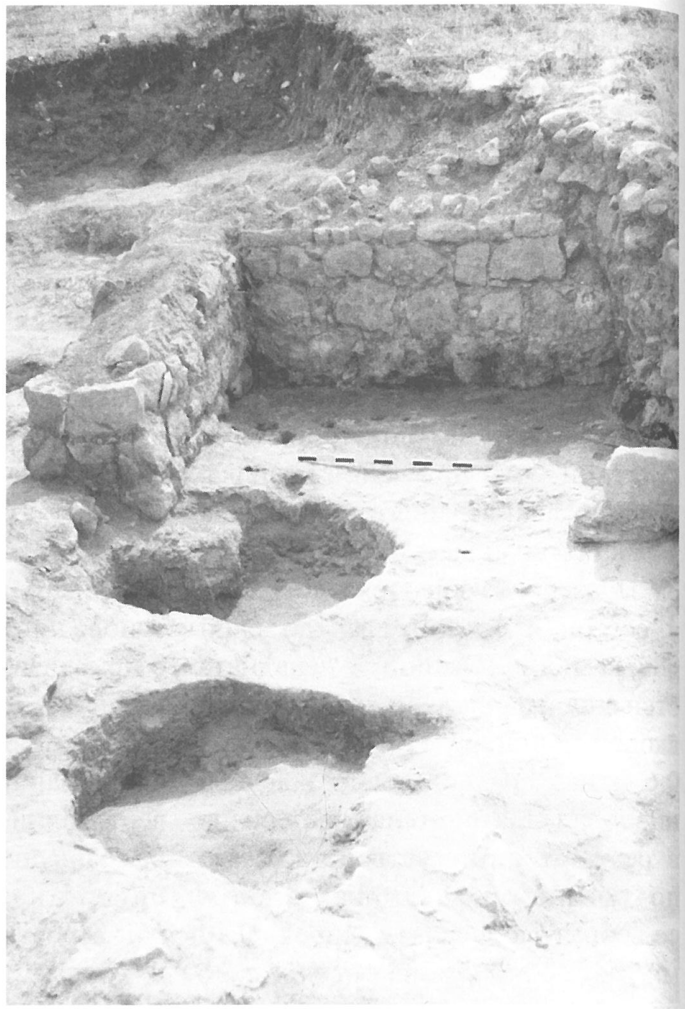

Обр. 2. *Сградата на работилницата. Поглед от север*
Fig. 2. *Building of the workshop. View from the North*

кръгли ями (обр. 1 *2*), от които южната е с диаметър 1,3 м и дълбочина 0,5 м, а северната с диаметър 1,2 м и дълбочина 0,3 м. Южната яма бе запълнена с пръст и дървена пепел, размесени с голямо количество пясък, а северната с жълта глина. Глина бе струпана и непосредствено върху пода около ямите. Част от източната стена на сградата застъпва очертанието на южната яма, което предполага, че ямата предхожда строителството на сградата. Отсъствието на подова замазка върху ямите обаче сочи, че дори и да са по-стари, те са използвани и по времето на функционирането на сградата. Това застъпване, както и вече посочените данни за преустройства на сградата, показват преди всичко, че грънчарското производство е развивано на това място за продължителен период, като са използвани някои от запазените от предходни етапи съоръжения. Съдържанието на ямите ги определя като места за съхраняване на глина и пясък – суровина и добавители за керамичното производство (Дончева-Петкова 1969, 12; Плетньов 2004, 194). Възможно е все пак едната от тях да е ползвана за отлежаване на глината след добавянето на необходимите за оптималното й качество съставки – пясък, варовик и др. Голямо количество варовик (гасена вар) бе разкрито до югоизточния външен ъгъл на сградата. Ями с подобна функция има в керамични работилници на Царевец (Ангелов 1980, 135 – 136). Тази практика, макар и свързана с по-късен период, е известна и от друга работилница в Търново (Алексиев 1977, 10).

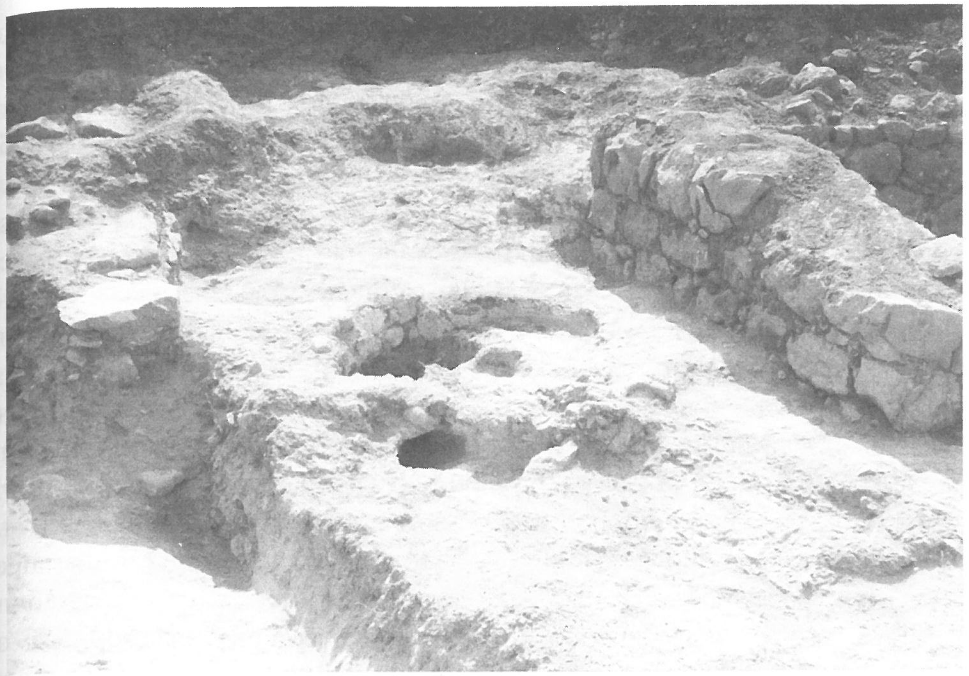

Обр. 3. *Керамична пещ. Поглед от север*
Fig. 3. *Pottery furnace. View from the North*

По протежение на северната и западната стени на сградата има наподобяващи скамейка издигнати площадки, високи до 0,30 м над пода и очертани от едноредов каменен зид. Тази край западната стена е широка 0,50 м, а по-добре запазената край северната стена е с ширина 0,70 м. Обемът им е запълнен от дребни ломени камъни и пръст, а повърхността им е от изпечена глинена обмазка. Може да се предположи, че площадките са едно от местата за предварително изсушаване на продукцията (Алексиев 1977, 10).

Намерените две пещи за изпичане на керамични съдове са извън сградата. Едната е силно разрушена и е в склона до югоизточния ъгъл. От нея е запазена само част от горивната камера, която е с глинена обмазка на пода и на стените отвътре. Пещта вероятно е била разрушена при строежа на сградата, но също показва практикуването на грънчарство тук на по-ранен етап.

Останките от втората пещ (обр. 1 *3*; обр. 3) се разкриха върху отъпканото средновековно ходово ниво, непосредствено до източната стена на сградата. Тя е от типа двуетажни пещи с горивна камера отдолу, междинната скара е с дупки за проникване на топлия въздух и с втора камера отгоре, в която се нареждат съдовете за изпичане. Пещта е кръгла, с диаметър 0,80 – 0,90 м. Скарата й е на височината на ходовото ниво, а горивната камера е вкопана в терена под нея. Няма данни за подпорен стълб. Полуразрушената скара е дебела до 0,3 м. Дупките за проникване на горещия въздух са подредени в неправилен кръг, но броят им не може да бъде установен. Отворът за зареждане с гориво на долната камера е откъм североизток, където теренът се е понижавал. Стените на тази камера са изпечени от огъня, а обемът й бе запълнен с въглени, пепел и голямо количество керамични фрагменти от XII – XIV в. Те са предимно от керамика със сграфито украса, като значителна част от тях са производствен брак – деформирани, с врязани орнаменти, но без глазурно покритие и т. н. Стената на горната камера е запазена на височина до 0,2 м. Тя е от изпечена пръст, а отвътре е равно измазана с глина. Върху останките от скарата се разкриха много паднали парчета с неправилна форма от размесена със слама изпечена землена материя, най-вероятно глина, с обмазка от едната страна. Те са от стените на камерата във височина. На места върху тях има отпечатъци от груби дъски или дебели дървени пръчки, което показва, че куполът на тази камера най-вероятно е бил направен от глина, която е обмазвала някакъв лек скелет от дърво. Сравнително малките размери на пещта позволяват лесното изграждане на такава конструкция, която се е изпичала едновременно с изпичането на поставената във вътрешността й керамична продукция и безпроблемно е била събаряна в края на процеса за изваждане на готовите съдове. Керамични пещи с подобен градеж досега не са известни.

Видът и размерите на намерените съоръжения определят керамичната работилница в Червен като малка, вероятно свързана с дейността на дребен занаятчия. Сградата е по скоро навес, пещите са неголеми и с леко изградена конструкция. Техният вид, намереното в горивната камера на едната от тях и разкритите трикраки поставки насочват към предположението, че тук са произвеждани предимно паници със сграфито украса, които може да се подредят в сравнително малката пещ. Към такова производство насочват и многото разкрити парчета от тъмно оцветена стъкловидна материя, които вероятно са от разтопена по време на разрушаването на сградата суровина за глазурно покритие на съдовете. Независимо от скромните си размери обаче, работилницата дава завършена представа за облика на такъв вид занаятчийски обекти в Червен през периода на Второто българско царство.

Намерените монети (анонимни от XIV в. и от Иван Шишман) и керамичните фрагменти отнасят съществуването на работилницата към втората половина на XIV в., но археологическата обстановка сочи, че производството на керамични изделия е развивано на това място и преди това. На този етап на проучване остава неизвестно дали работилницата е единствена в тази част на града. Несъмнено е обаче, че нейната продукция е с ограничени номенклатура и количество и не е в състояние да задоволи нуждите на селище с големината на Червен.

Работилницата е унищожена от пожар, който вероятно трябва да се свърже със завладяването на града от османските турци през 1388 година. Тогава установилите се на това място производствени традиции вероятно прекъсват, тъй като в началните векове на османското владичество тук има само примитивно изградени полуземлянки.

◆ ◆ ◆

ЛИТЕРАТУРА:

Алексиев 1977: Й. Алексиев. Керамична пещ от XVIII в. на хълма Царевец. – Музеи и паметници на културата, 1977, 3, 8 – 13

Алексиев 1987: Й. Алексиев. Производство на сграфито керамика в Търновград. – Векове, 1987, 1, 53 – 59

Алексиев 2004: Й. Алексиев. Средновековно селище при с. Хотница, Великотърновско. – В: Средновековно Търново. Археологически проучвания. Юбилеен сборник. Велико Търново, 2004, 41 – 43

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Керамика. – В: Царевград Търнов, III, Патриаршеският комплекс на Царевец през XII – XIV в. София, 1980

Бобчева 1977: Грънчарски пещи за старобългарска керамика при с. Топола, Толбухински окръг. – Известия на Народния музей – Варна, XIII (XXVIII), 1977, 172 – 177

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI – XII в. на територията на днешна Югоизточна България. Раднево, 2002

Георгиева 1985: С. Георгиева. Грънчарство. – В: Средновековният Червен, I, 1985, 133 – 165

Дончева-Петкова 1969: Л. Дончева-Петкова. Технология на раннославянската и старобългарската битова керамика (края на VI – X в.) – Археология, 1969, 2, 21 – 22

Кузев 1975: А. Кузев. Археологически данни за производство на сграфито и декоративна керамика във Варна през XIII – XIV в. — Известия на Народния музей – Варна, XI (XXVI), 1975, 155 – 159

Кузев 1976: А. Кузев. Грънчарница за глазирана керамика от XVII в. във Варна. – Известия на Народния музей – Варна, XII (XXVII), 131 – 136

Плетньов 2004: В. Плетньов. Битовата керамика във Варна XV – XVIII век., Варна, 2004, 198 – 203

Робов 1993: М. Робов. Кварталът в западното подножие на хълма “Момина крепост” във Велико Търново в светлината на новите археологически проучвания. – В: Приноси към българската археология, II, 1993, 82 – 87

Робов 2003: М. Робов. Комплекс за производство на сграфито керамика в източното подножие на Трапезица във Велико Търново. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф., д. и. н. Йордан Андреев. Велико Търново, 2003, 281 – 289

Робов 2004: М. Робов. Производствени комплекси за строителна и битова керамика от предстоличния период на Търново. – В: Средновековно Търново. Археологически проучвания. Юбилеен сборник. Велико Търново, 2004, 93 – 117

❖❖❖

A MEDIEVAL POTTER’S WORKSHOP AT CHERVEN

Summary

Stoyan Yordanov

The workshop was excavated over 2002-2003 in the Eastern base of the Eastern wall of the fortification. It constituted an open building of stone and mud 5.6 by 3,1 m like a shed facing north-northeast. On its beaten earth floor there are dug in holes of wooden structures, possibly supports for potters wheels and two large pits (diameters 1,3 m and 1,2 m) for the storage raw material. The two furnaces, destroyed , are beyond the building, at the Southeast corner. This the first pottery found at Cherven and it functioned during the second half of the 14th century. This confirms that the town also developed as a centres of pottery production.

ЗА ЕДИН КРЪЩЕЛЕН КРЪСТ ОТ ВАРНЕНСКИЯ МУЗЕЙ

Людмила Дончева-Петкова

През 1984 г. в РИМ-Варна постъпва кръст, който в инвентарната книга на Средновековния отдел е заведен под № IV 2093. Отбелязано е, че е намерен в м. Капу кале при с. Суворово.

Кръстът е плосък, отлят от медна сплав (бронз). По форма наподобява латински кръст с издължена долна част на отвесното рамо, но разширените му в краищата рамене завършват с т. нар. капчици, сълзици или кръгчета. От лицевата страна те са украсени с орнамент “птиче око” (обр. 1). Между двете кръгчета в долната част на отвесното рамо е запазена част от шип, който е бил отлят заедно с кръста и е счупен. Върху съхранената част на шипа има нит. Шипът напомня, че кръстът е стоял или е бил пъхнат в някаква поставка, а нитът, че може би е бил закрепен за тази поставка или за друг предмет. Горната част на отвесното рамо на кръста е леко огъната, липсват три от кръгчетата по водоравното рамо, единият ъгъл е пречупен, а в долната част на отвесното има пробит кръгъл отвор. Въпреки тези повреди трябва да се отбележи, че кръстът е с ясни, добре запазени релефни изображения и надписи и е покрит с хубава черна патина. Размерите му не са големи: запазена височина (с шипа) 7,8 см, дължина на отвесното рамо 7,3 см, на водоравното – 6,5 см, дебелина 0,15 – 0,27/0,3 (с релефа) см.

От лицевата страна в сравнително висок релеф е представена Богородица Оранта, заобиколена с четири кръгли медальона с бюстове на светци и архангели, поставени в разширените краищата на рамената. Богородица заема централната част на отвесното рамо. Фигурата е фронтална, сравнително ниска, набита (съотношение между главата и тялото 1:3). Главата е елипсовидна, с ясни черти на лицето – големи кръгли очи, лъкатушна линия за веждите и за носа и малка хоризонтална права – за устните. Главата е покрита с мафорий, предаден като широка лента, украсена с напречни черти и загръщаща шията, врата, гърдите. Нимбът е едва загатнат. Дългият хитон е украсен с три отвесни линии, наподобяващи дипли, запълнени с къси, чупещи под различен ъгъл черти. Хитонът покрива краката, от които се виждат само върховете на стъпалата.

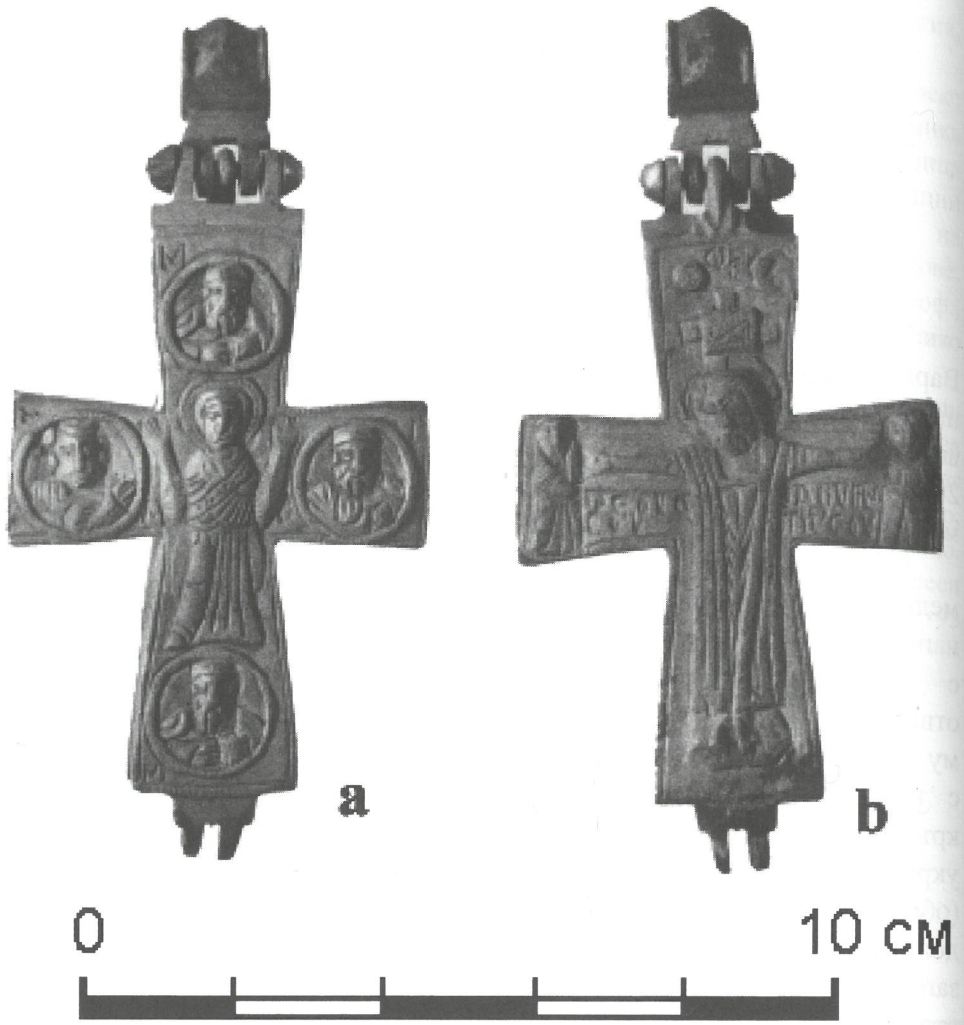

Обр. 1. *Плосък кръст от Варненския музей:* ***a)*** *лицева страна;* ***b)*** *обратна страна*
Fig. 1. *Flat cross from the museum at Varna:* ***a)*** *face;* ***b)*** *reverse*

Ръцете са прибрани към тялото и от лактите са вдигнати за молитва. Дланите, с изключение на двата палеца, са със събрани пръсти. Над тях са вдълбани буквите МНР ΘV, като М, Н и Р са в лигатура.

Както беше посочено, в четирите краища на кръста в изпъкнали кръгли медальони, украсени с къси напречни черти, са представени бюстови фигури. Надписите извън и вътре в медальоните посочват техните имена, като определението О АГIОС е пропуснато навсякъде. Наблюдава се известен опит за разкриване на индивидуалните белези. В горния край на отвесното рамо е представен св. Никола. Главата му е овална със същите като на Богородица големи кръгли очи и широк нос. Широка лента в горната част над челото показва началото на коса или на шапка. Нимбът едва се забелязва. От облеклото изпъква релефният омофор с кръстове от двете страни на гърдите, предадени с по четири точки. Извън и вътре в медальона не съвсем точно е изписано името на светеца: NHK(O)ΛAA(C) = (***Ὁ ἅγιος) Νικόλαος.*** Буквите са главни, унциални, високи 3 – 4 мм, с краища, украсени със серифи – къси черти. При гравирането на името обаче са допуснати грешки. Нарушена е ортографията със замяна на **I** с **Н**. Първият **О** е пропуснат, а вторият погрешно е заменен с **А**.

По подобен начин е представен светецът в долната част на отвесното рамо, само че главата му е по-тясна и издължена, може би по-дълга брада? Кръглите очи, нос, устни са същите като на св. Богородица и на св. Никола. От облеклото се забелязват кръглата яка и гънките от дрехата. Надписът показва, че изобразеният светец е кипърският архиепископ Епифаний: ЄПНФАNН(О)С = (***Ὁ ἅγιος) Ἐπιφάνι(ο)ς***. И тук при изписването на името на светеца са допуснати грешки. **А** се забелязва трудно или липсва, **О** е пропусната, двете **йоти** са заменени с **ети**.

По хоризонталното рамо на кръста са изобразени двата върховни архангела – вдясно от Богородица гравираното име, с разменени **Н** и **Λ,** съобщава, че е изобразен Михаил - МНХАНΛ = (***Ὁ ἅγιος***) ***Μιχαήλ***, отляво – Гавриил – ГАВРНΛ = (*Ὁ ἅγιος*) ***Γαβριήλ***. При името на Гавриил липсва **I**, а при това на Михаил **I** е заменена с **Н**. Тези образи са най-сполучливи, макар че кръглите очи и триъгълните носове са като на останалите фигури, но са по-дребни, което им придава по-красив вид. Главите са леко извити (в ¾), младежки. Сполучливо са представени разделените на път коси, кръглите яки, диплите на хитона или на хламидата и особено крилата. Зад гърба до дясното крило на Михаил се вижда връх на копие, с което почти винаги се изобразява този “вожд на небесните сили” и борец против духовете на тъмнината (Жития на светиите 1991, 558 – 559). Известно е, че архангелите се считат за пазители на райските врати, за защитници на хората. Най-вероятно заради тази им функция са представени върху кръста от крепостта при Суворово.

Както е известно от агиография, св. Никола (втората половина на IV в.) става архиепископ на Мира по Божия воля и в живота си, а и след смъртта си извършва много чудеса. Най-популярното е свързано с пътуването му към Божи гроб, когато с молитва укротява морската буря и спасява един моряк (Жития на светиите 1991, 612 – 613). С изобразяването върху кръста св. Никола е представен като защитник.

Сред представените фигури най-интересно ни изглежда рядко срещаното изображение на св. Епифаний. Според агиографски данни Епифаний (315 – 403) бил евреин, който повярвал в Христовата вяра и бил покръстен. *"Бог му дал сила да прави чудеса и мнозина започнали да прибягват до неговата помощ и молитви"* (Жития на светиите 1991, с. 247). Аскетическите му подвизи, неговата честност, неподкупност, големите познания му спечелили уважение сред хората. През 367 година, почти на 60 години, въпреки нежеланието си, по Божия воля станал архиепископ на гр. Констанца (дн. Саламин) и на целия о-в Кипър (Жития на светиите 1991, 247 – 248; Патрология 1986, с. 314). Св. Епифаний е водил упорита борба против различните ереси и ревностно е защитавал истинската вяра. Съчиненията му са посветени на защита на църковното учение. В случая за нас е важно едно от тях – Анкорат (Ancoratus) – "Здраво закотвеният". Съдържанието на съчинението е отбелязано в самото заглавие – *"както котвата за корабите, така и истинската вяра, ще служи за вярващите като здрава опора в житейското море сред еретическите заблуди…"* (Патрология 1986, с. 316). Св. Епифаний препоръчва две вероизповедни формули (символи) при кръщението. Първата формула почти съвпада с Никео-Цариградския символ на вярата, който се чете и днес при тайнственото кръщение (Патрология 1986, с. 316).

Върху хоризонталното рамо от обратната страна на кръста със същите главни, по-големи (5 – 6 мм) букви е гравиран интересен надпис: ФОNV KVPO ЄПН TON НΔАТО = ΦΩΝΗ ΚΥΡΙΟΥ ЄΠΙ ΤΩΝ ΥΔΑΤΩΝ (***Φωνὴ Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων***). Текстът е взет от Стария завет, от Давидовите псалми – Псалом 28,3. Изписана е първата част, която в превод означава: *"Гласът Господен се носи над водите"*. Втората част, която липсва, продължава така: *"Бог на славата, Господ загърмя над големите води"* (Библия 1995, с. 643).

Изречението е написано от същия старателен, но не много грамотен и особено добър калиграф, който е гравирал имената на светците и архангелите от лицевата страна. Докато първата дума ФОNV е вдълбана прецизно, при следващите, може би преценявайки, че мястото няма да стигне, гравьорът е проявил несръчност. Наблюдава се различна височина (последната буква е висока 3 мм), изкривяване на буквите, при повечето липсват серифи. Думите са слети с доста грешки. В първата дума **Ω** е заменена с **O**, **I** с **Y**, която, както и във втората дума (KYPIOY), е предадена като латинско **V**. В тази втора дума **I** и вторият **Y** са изпуснати, а втората **I**, както и в следващата дума, е заменена с **H**. Четвъртата и петата дума са слети, като **N** и неправилно изписаната **H**, вместо **Y** в YΔATON, са в лигатура. При тази дума вместо **Ω** също е гравирана **O**, а последната буква – **N**, липсва.

Замяната на **H** с **Y**, на **I** с **H** е типичен пример за итацизъм, характерен за средновизантийския период. Тази замяна, както на **Ω** с **O**, което видяхме и от лицевата страна на кръста, обикновено се приема за провинциален белег, характерен за паметниците от края на X – XI в. (Пуцко 1969, 220 и цит. в бел. 30 лит.). Представянето на **B** като латинско **R** при името на архангел Гавриил е регистрирано при монети на Константин и Зоя, а след това от времето на Йоан Цимисхий, като продължава и върху различни паметници през целия XI до ранния XII в. (Grierson 1973, 187; Donceva-Petkova 1979, 90, notes 61, 62; Die Welt von Byzanz 2004, 312). Употребата на лигатури между буквите **N** и **H**, както и между **M**, **H** и **P** се наблюдава сред многобройни нагръдни кръстове и други паметници на византийското изкуство през X и XI в. (The Glory of Byzantium 1997, № 41, 80, 86, 109, 110, 112, 121, 129, 130 и т. н.). Серифите, представени като къси черти или точки, се смятат за характерен белег в украсата на паметници от IX в., но най-вече през X – първата половина на XI в. (Залесская 1964, 174). Всички тези елементи са налице при надписите върху кръста от крепостта при Суворово.

Архангелите с разделени на път коси, с кръгли очи и триъгълни носове са много близки до изображението на архангел Михаил върху едната страна на триптих от слонова кост, намираща се в Щатлихе музеум в Берлин и датирана в XI в. (The Glory of Byzantium 1997, № 88). По форма, размери и иконография кръстът от Суворово се свързва с един от най-големите и най-разпространените у нас, в средиземноморския свят и в редица световни музеи и колекции тип – с изображение на Разпятие Христово от лицевата страна в сравнително пълна за двойните, реликвиарни енколпиони композиция, а от обратната – на Богородица Оранта, заобиколена с бюстове на четиримата евангелисти, поставени в кръгли медальони. Затова, че при тези кръстове са изобразени евангелистите, а не други светци, няма съмнение. При много от по-добре запазените екземпляри личат първите букви на имената, гравирани след отливането **M** – ***Ματθᾶιος***, **M** – ***Μᾶρκος***, Λ – ***Λουκᾶς***, **I** – ***Ιωάννης***. В България са засвидетелствани над 50 екземпляра от този тип. Широко разпространени са в Турция – в Константинопол и Мала Азия, където се предполага, че са възникнали и са били произвеждани. Кръстове от този тип се публикуват вече повече от 100 години. Различните автори са изказали противоречиви мнения за тяхното датиране – от VI – VII до XII и дори XIII в. Откритите у нас в ясен археологически контекст екземпляри насочват към конкретизиране на датировката. В статията за енколпионите от Велики Преслав С. Георгиева публикува няколко половинки от такива кръстове, чието място на съхранение сега не е известно (Георгиева 1958, 607, обр. $3_{2,\ 3,\ 5,\ 6}$). Ж. Аладжов открива много добре запазен кръст при разкопки на ранното укрепление на Велики Преслав под слой с монети от края на X – XI в. (обр. 2). Тъй като за terminus post quem служи приемането на християнството, кръстът от Преслав е датиран между годината 864 и края на X в. (Аладжов 1979, 73 – 75). Обратна половина от Одърци със силно изтрит релеф, с повредени халки на шарнира, свидетелства за продължителна употреба. Тук трябва да припомним, че селището е унищожено или напуснато при печенежките набези през 1032 или 1036 година. Същата съдба споделят селищата при Окорщ,

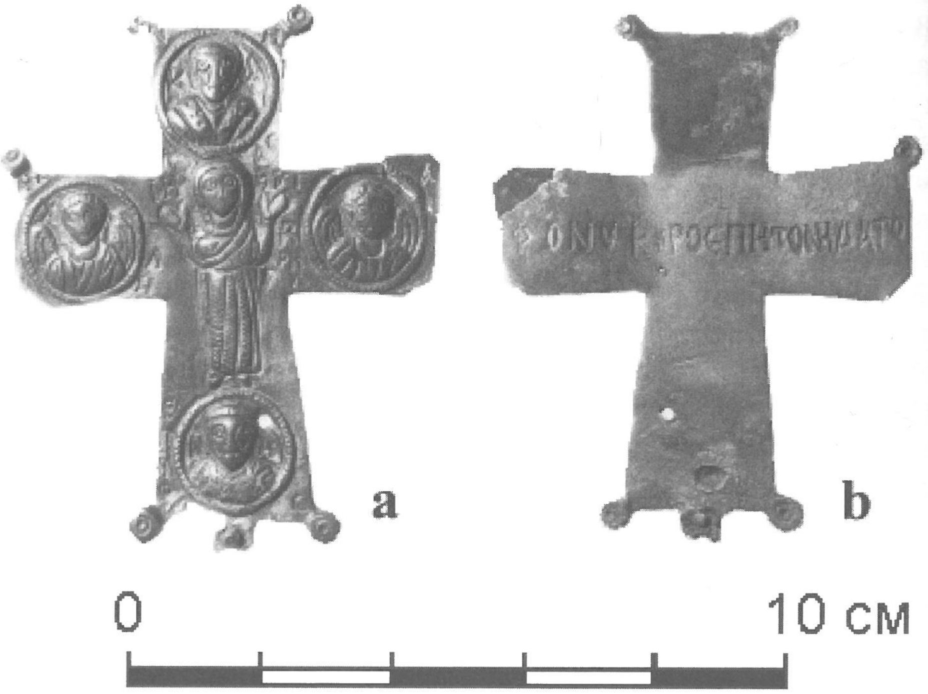

Обр. 2. Двоен реликвиарен кръст от Велики Преслав: а) лицева страна; б) обратна страна
Fig. 2. Double reliquarium cross from Veliki Preslav: a) face; b) reverse

Цар Асен, от където са известни подобни кръстове (Дончева-Петкова 1999, 123 – 124, кат. № 789, табло LVIII_{789}). Няма да се спираме на многобройните публикации от други страни. Ще посочим само, че в прецизното монографично изследване на Б. Питаракис този тип е датиран в X – XI в., докато близкият на него, но с Богородица Кириотиса от обратната страна, а не с Оранта, е отнесен към IX – X в. (Pitarakis 2006, № 19 – 94). Така иконографската близост между обратните страни на посочените енколпиони и лицевата страна на плоския кръст от Суворово показва заимстване, копиране на схеми и образи и помага да се определи времето на разглеждания паметник – най-вероятно края на X – XI в.

Коментираният надпис от обратната страна на кръста от Суворово не е поставян при нагръдните реликвиарни кръстове, не се среща дори и при посочения близък тип.

Образите върху разглеждания кръст напомнят, че са представени, за да защитават този или тези, на които е принадлежал или най-вероятно, при които е бил използван. Шипът в долната част на отвесното рамо показва, че кръстът е бил предназначен да стои в църковен или може би в домашен олтар. Но съчетанието на образите и текста от обратната страна показва и друго – св. Никола и св. Епифаний са архиепископи, като и двамата са станали такива по Божия воля. Някои от чудесата им са свързани с водите, с морето. Образ на св. Епифаний и неговото съчинение "Анкорат" се свързват със светото кръщение. Отбелязано беше, че надписът от обратната страна е заимстван от Псалом 28,3. Но този текст се чете и при Великия водосвет на Богоявление. Това ни дава основание с най-голяма вероятност да допуснем, че кръстът е кръщелен. Такива мисли изказва Е. Мутафов за кръст (неясно точно какъв) от базиликата в Епаноми в Гърция (Мутафов 2004, 233, № 1). В такъв случай можем да предположим, че разглежданият кръст е използван в неизвестна за сега църква на крепостта при Суворово. Шипът вероятно е бил пъхнат и закрепен към дървена дръжка, за да може този малък кръст да се хваща по-удобно при кръщение. Произходът на енколпиони с изображения на Богородица Оранта с четиримата евангелисти води към византийската столица и Мала Азия, където са широко разпространени (Pitarakis 2006, kat. № 19 – 94). Грешките в надписите при нашия паметник насочват към провинциално ателие, но не е изключено да е изработен във византийската столица, като се има предвид големият приток на занаятчии през XI в. (Pitarakis 2006, 169). Може да се допусне и друго – кръстът от Суворово да е направен в Кипър, където св. Епифаний е бил на особена почит.

ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов 1979: Ж. Аладжов. Нов бронзов кръст-енколпион от Велики Преслав. – Векове, 8, 1979, 73 – 75

Горгиева 1958: С. Георгиева. Кръстове-енколпиони от средновековен Преслав. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 605 – 610

Библия 1995: Библия. София, 1995

Дончева-Петкова 1999: Л. Дончева-Петкова. Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. София, 1999

Жития на светиите: Жития на светиите. София, 1991

Залесская 1964: В. Н. Залесская. Часть бронзового креста-складня из Херсонеса. – Византийский временник, XXV, 1964, 167 – 175

Мутафов 2004: Е. Мутафов. Епиграфиката на светия кръст и кръстът като епиграфски знак. – Трудове на Катедрите по История и Богословие, 6, 230 – 247

Патрология 1986: Патрология. Живот, съчинения и учение на църковните отци, учители и писатели. София, 1986

Пуцко 1969: В. Г. Пуцко. Византийский медальон с изображением Георгия-война. – Советская археология, 1969, 2, 217 – 224

Die Welt von Byzanz 2004: Die Welt von Byzanz – Östlichhes Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjдhrigen Kultur. Mьnchen, 2004

Dončeva-Petkova 1979: L. Dončeva-Petkova. Croix d·or-reliquaire de Pliska. – Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe – XIVe s.). – Известия на Археологическия институт XXXV, 1979, 74 – 91

Grierson 1973: P. Griersson. Byzantine Coins in the Dumlarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, III, 1. Washington, 1973

Pitarakis 2006: B. Pitarakis. Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze. Paris, 2006

The Glory of Byzantium 1997: The Glory of Byzantium. New York, 1997

⁂

ON A CHRISTENING CROSS FROM THE MUSEUM AT VARNA

Summary

Ljudmila Docheva-Petkova

A flat cross, found at the locality Kapu Kale, the village of Suvorovo, Varna region, cast from a copper alloy is kept at the Varna Museum. It has the shape of a Latin cross, however the wide ends of its shoulders end in small drops or circles. Between the two at the lower part of the horizontal part we find part of a spike. On the face (Fig. 1 a) a Virgin Oranta is presented in high relief, surrounded by four medallion of busts of saints and archangels, places in expanded ends of the shoulders. The inscriptions beyond and inside the medallions give their names – on top of the horizontal shoulder is St,Nicholas:

NHK(O)ΛAA(C) = ***('Ο ἅγιος) Νικόλαος,*** below– St. Epiphanius : ЄΠΗΦΑΝΗ(Ο)C = (***'Ο ἅγιος) 'Επιφάνι(ο)ς,*** on the horizontal shoulder – the archangel Michael : ΜΗΧΑΗΛ = (***'Ο ἅγιος***) ***Μιχαήλ*** и Gabriel ΓΑΒΡΗΛ = ***('Ο ἅγιος***) ***Γαβριήλ***. Among the figures presented is a rare image of St. Epiphanius, Archbishop of Cyprus

On the reverse of the cross an interesting inscription has been engraved: ΦΟΝV ΚVΡΟ ЄΠΗ ΤΟΝ ΗΔΑΤΟ = ΦΩΝΗ ΚΥΡΙΟΥ ЄΠΙ ΤΩΝ ΥΔΑΤΩΝ (***Φωνὴ Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων***) (Fig. 1 b). The text is taken from the Old Testament Psalms of David Psalms 28:3). Only the first part was written , the translation meaning 'The Voice of the Lord carried over the waves'.

In its shape, dimensions and iconography the cross from Suvorovo is connected with one of the largest and most common one found in Bulgaria, the Mediterranean world and a number of world museums and collections, with an image of the Crucifix on the face, comparatively full for the dual, reliquary encolpia compositions and on the reverse – the Virgin) Oranta, surrounded busts of the four Evangelists, placed in round medallions (Fig. 2 a,b). These crosses, dating from the 10th – 11th century allow the dating of the casting of the cross from Suvorovo.

The spike at the bottom of the vertical shoulder shows the cross was prepared for a church or perhaps for an altar in the home. However the combination of the images on the reverse also shows something else – St. Nicholas and St. Epiphanius are archbishops, as well as the circumstance, that both had become archbishops by the will of the Lord. Some of the miracles they performed are connected with waters and the sea. The image of St. Epiphanius and his work Ancoratus is connected with baptism. It has been noted that the inscription on the reverse is associated with from Psalm 28.3. At the same time this text is read at the Great Consecration of water at Epyphany. This is ground to suppose that most probably the cross served at christenings. In that case we could suppose that the crossed was used in an unknown church at the fortress at Suvorovo. The spike was placed and attached at a wooden handle so that this small cross could be better held at christenings. The origins of encolpia with the images of the images of the Virgin Oranta with the four evangelists indicates the Byzantine capital, where they were quite common. The errors in our monument speak of a provincial workshop, at the same time it is not impossible the cross was made in the Byzantine capital considering the great number of craftsmen in the 11th century

ЗАМЪКЪТ "БАБА ВИДА" И СРЕДНОВЕКОВНИЯТ БДИН ПРЕЗ XIII – XIV В.

Оля Миланова

Замъкът „Баба Вида" е най-добре запазеното отбранително съоръжение от Средновековието в България, макар и модифицирано през османската епоха. Той се издига в североизточния край на Видин, на брега на р. Дунав, в крайбрежната градина на града.

Като вероятна дата на изграждането му е приета втората половина на IX век. Издигнат е като гарнизонна крепост върху останките на античната крепост Бонония. Към това време се отнася големият му югоизточен бастион (Харбова 1981, 29 сл.).

Превръщането му в замък става при първите владетели на Видинското княжество (средата на XIII в.). А окончателното разширение е извършено при цар Иван Срацимир, чието име е свързано с главната кула на замъка (Вълов 1987 а, 47 – 57; Вълов 1987 b, 44 – 46). Тогава са изградени и двете защитни стени – вътрешна и външна, както и прилежащите към тях девет кули.

В края XVII и началото на XVIII в. замъкът, отново само със защитни функции, е преустроен, тъй като появата на огнестрелното оръжие през този период налага нови изисквания към този вид съоръжения.

Той заема площ от 9,5 дка. Обиколен е от защитен ров с ширина 12 м и средна дълбочина около 6 м. Състои се от вътрешен крепостен пояс във формата на правилен четириъгълник, с общо девет ъглови и междинни кули (обр. 1). По-късно е изграден и външният крепостен пояс заедно с входната кула. Стените на всички кули са завършвали с бойници.

Жилищната част на замъка е заемала вътрешния пояс, с изглед към централния двор на укреплението. Помещенията са разположени на два етажа. Достъпът до горното ниво се е осъществявал чрез няколко вити каменни стълби, както и с една подвижна рампа за изтегляне на оръдията. В някои от кулите са открити и вътрешни дървени стълби.

За първи път „Баба Вида" е отбелязана като замък в един Австрийски план на „Калето" във Видин от 1783 година, съхраняван

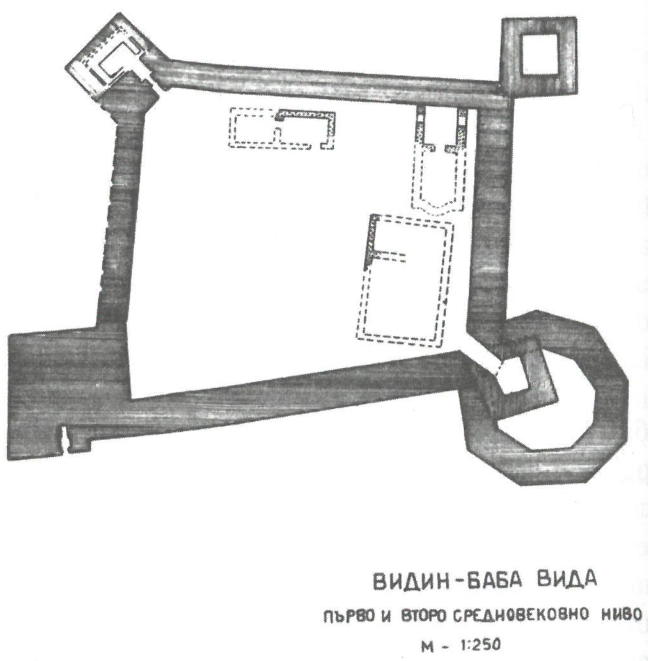

Обр. 1. *Замъкът “Баба Вида”. План на първо и второ средновековно ниво (по М. Лилова)*
Fig. 1. *The Baba Vida fortress. Plan of the first and second strata (after M. Lilova)*

във Виенската библиотека[1] (обр.2). През втората половина на XIX век Феликс Каниц е дал едно задоволително описание, илюстрирано със сравнително точна скица, в която той употребява и двата термина – крепост и замък (Каниц 1995, 56 – 57). По-късно Константин Иречек е направил по-обширно и точно описание (Иречек 1974, 336 – 339).

От Освобождението на България от османско владичество до края на Първата световна война замъкът е предоставен на военните власти и достъпът до него е ограничен. От този период ценни са описанията на А. Радославов и К. Митев. Научен интерес представлява брошурата на местния музеен деятел В. Атанасов. В нея има план и вертикални разрези, изготвени от арх. А. Попов. Към 50-те години на XX в. И. Велков изказва предположението, че в някой от тухлените декоративни композиции може да се различи името Шишман. С това той изразява по-различно отношение към обекта, но предположението му е било окачествено като недоказано в научните среди (Велков 1950; Михайлов 1959, 17 – 19).

През 1956 – 1962 година се провеждат първите теренни археологически проучвания. Те са организирани и извършени от Археологическия институт при БАН (сега НАИМ – БАН) и Окръжния музей във Видин (сега РИМ – Видин). Преки участници в тях са проф. Стамен Михайлов, тогава зам.-директор на АИМ, и Йордана Атанасова, директорка на музея във Видин.

---

[1] Планът досега не е публикуван с научен анализ. Известен е у нас по изображение в календар, съставен от Б. Бешевлиев (София, 1980 г.)

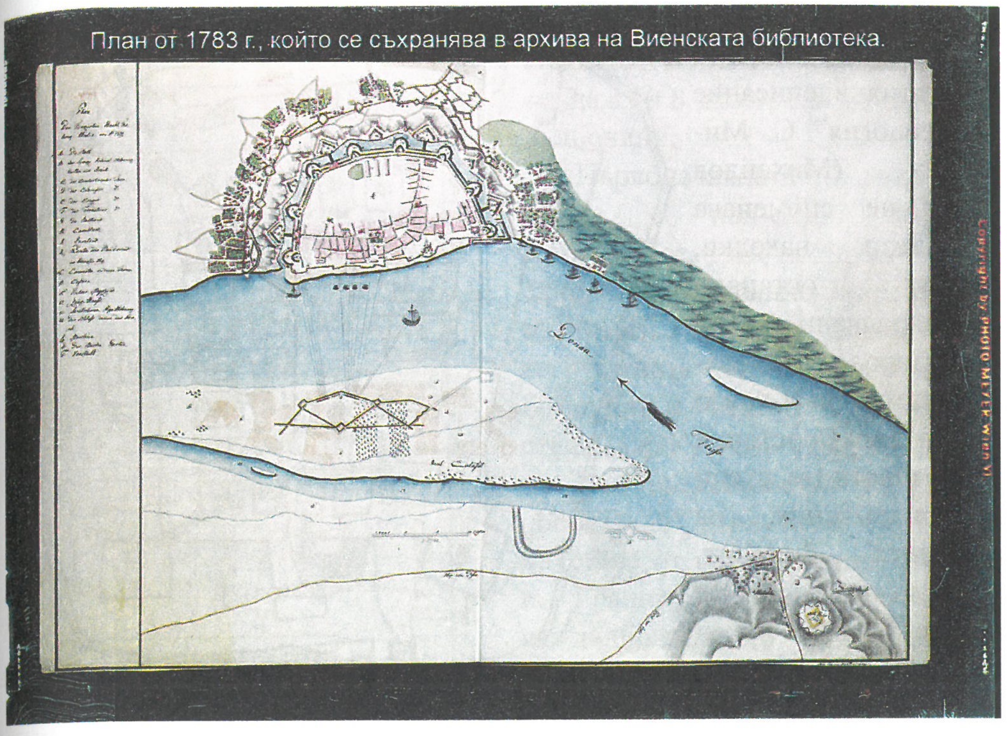
План от 1783 г., който се съхранява в архива на Виенската библиотека.
Donau
Copyright by PHOTO MEYER Wien VI

Обр. 2. *“Калето” във Видин. Австрийски план, 1783 г. (копие). Виенска библиотека*
Fig. 2. *‘Kaleto’ in Vidin. Austrian plan, 1783 (copy). Vienna Library*

На 5 ноември 1958 г. е заложен сондаж № 8 през целия вътрешен двор пред прохода, с размери 11 х 4 м (обр. 3 а, b). На дълбочина 0,80 м се намират два камъка със стенописи по тях. С. Михайлов им е направил рисунки в дневника си, който е водил много прецизно,[2] като описва линиите и цветовете – бяла разграничителна линия, виненочервен фон, светложълта охра, червена охра с кафяви линии (обр. 4). Според него фрагментите, които са с неголеми размери, са от фигурални композиции – от дрехи на светци. Първият фрагмент изглежда е част от лявото рамо на човешка фигура. Дебелината на мазилката е 1 см. Насипът, в който са открити стенописите, достига в дълбочина до 2,60 м от съвременното ходово ниво и съдържа пръст и строителен трошляк – камъни, чукани тухли, хоросан. В този пласт е намерена битова керамика, обикновена и рисувана – среднобългарска по определението на археолога, също – прешлени, един фрагмент от желязна ключалка (резе за врата) и др. (обр. 5)

---

[2] Бележките на С. Михайлов с данните от този сондаж ми бяха предоставени любезно след смъртта му от неговия син А. Михайлов, за което му изказвам сърдечна благодарност!

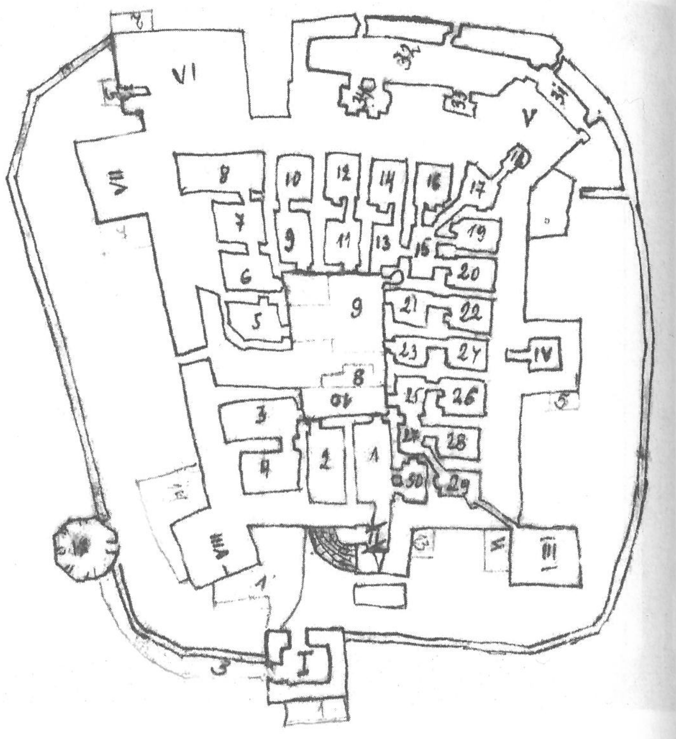

Обр. 3 а*. Замъкът “Баба Вида”. Окомерна скица (по С. Михайров)*
Fig. 3 a. *The Baba Vida Fortress. A sketch-map (after S. Mihailov)*

В обобщаващата си статия в списание „Археология” С. Михайлов (Михайлов 1961) не споменава за тези находки, досега останали необнародвани. Той анализира средновековните градежи, които лежат върху останки от крепостните стени и съоръжения на античната Бонония, и изтъква, че те не се явяват техен непосредствен приемник и продължител. Изясненое вероятното ходово ниво от средновековието и стратиграфията на терена, в която са установени културни пластове от късната античност (III/IV в. докъм VI/VII в.), Първото българско царство (IX – X в.), Второ българско царство (XIII – XIV в.) и турския период, с преустройства към средата на XVII в. Различават се добавените части както на средновековните, така и на османските градежи. Направен е извод, че част от рова е изкопана към XVII – XVIII в.

Така сумирани, резултатите от първите разкопки изглеждат външно значими и едва ли би следвало да се предприемат нови. Но това е само външно. Авторът не е приложил план на средновековния период на замъка, а се е задоволил само с фиксирането на съществуващите към сегашното ниво строежи.

Археологическият материал от разкопките е обработен прилежно, а записките и скиците, правени на ръка, са събрани в папка. Непълнотите по отношение на нива, обеми и хронология на замъка „Баба Вида” остават и занапред присъща черта на изследванията, защото проучвателите се натъкват на големи трудности, произтичащи от преправките и измененията в структурата на паметника от епохата на османското владичество, засегнали най-вече вътрешността му, където през времето на българското Средновековие са се разполагали жилищните и култовите постройки на замъка. Това се проследява и ясно се вижда от монетите на същия този сондаж № 8, намерени на различни дълбочини.

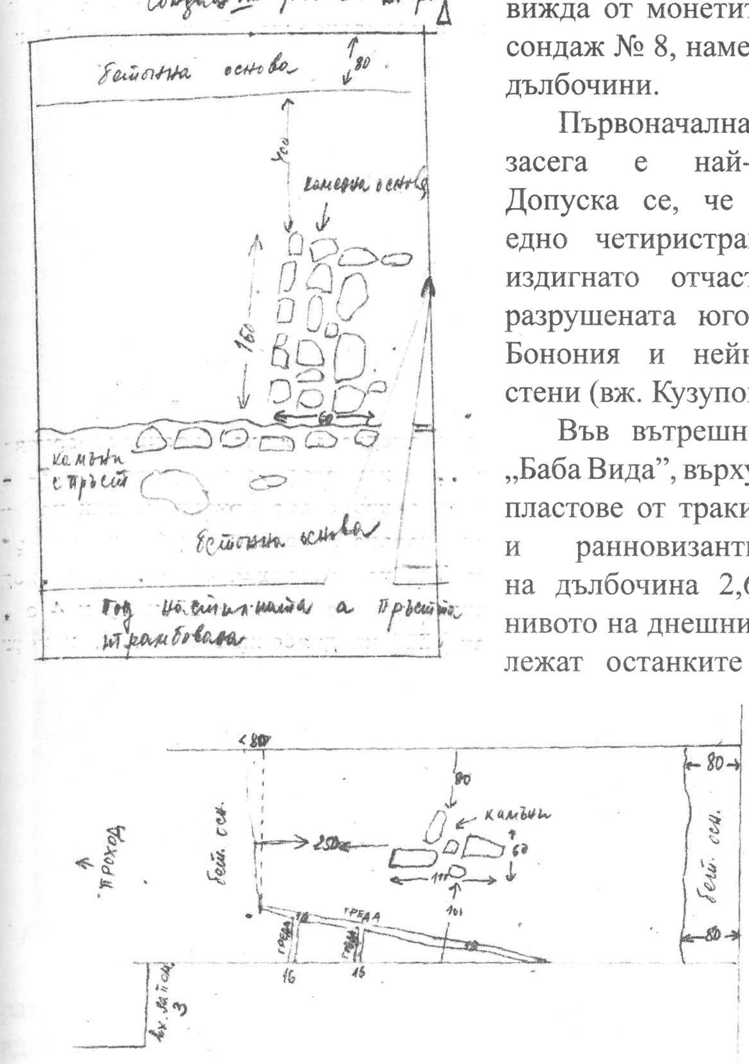

Обр. 3 b. *Скици на сондаж № 8 (по С. Михайлов)*
Fig. 3 b. *Sketches of sounding No 8 (after S. Mihailov)*

Първоначалната застройка засега е най-слабо изучена. Допуска се, че тя представлява едно четиристранно укрепление, издигнато отчасти върху полуразрушената югоизточна кула на Бонония и нейните прилежащи стени (вж. Кузупов 1980, 7 – 12).

Във вътрешността на замъка „Баба Вида”, върху дебели културни пластове от тракийската, римската и ранновизантийската епоха, на дълбочина 2,6 – 3 м спрямо нивото на днешния вътрешен двор, лежат останките от еднокорабна църквичка с едноделен притвор (в сегашните помещения № 29 и 30), разкрита през 1977 година и допроучена през 1979 година от Въло Вълов (Вълов, 1980, 19 – 20) (обр. 6).

Сградата не е цялостно проучена, тъй като източната й част попада под по-късни градежи (от османската епоха). В нея са

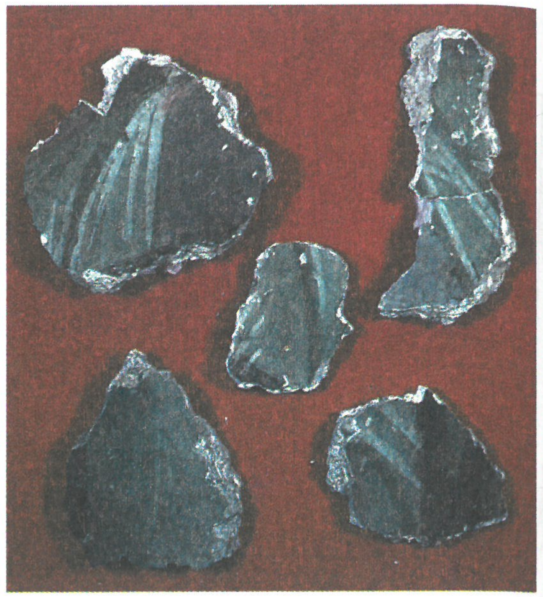

Обр. 4. *Фрагменти от стенописи (XIII – XIV в.) от сондаж № 8*
Fig. 4. *Fragments of wall painting (13th - 14th c. from sounding No 8)*

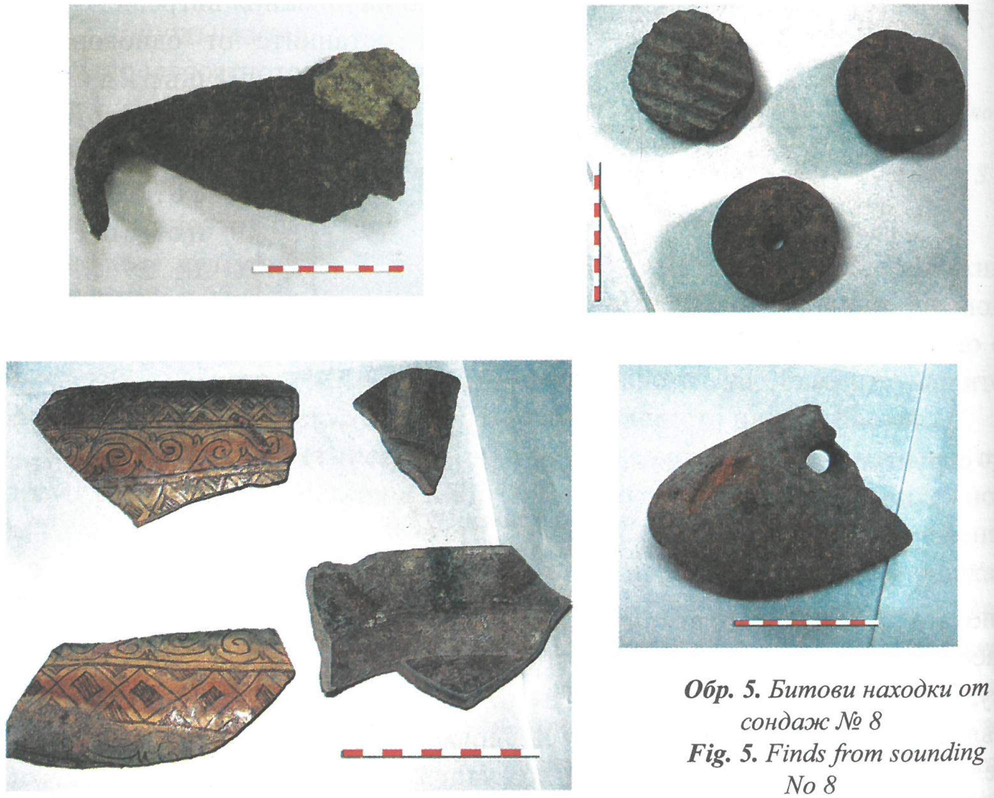

Обр. 5. *Битови находки от сондаж № 8*
Fig. 5. *Finds from sounding No 8*

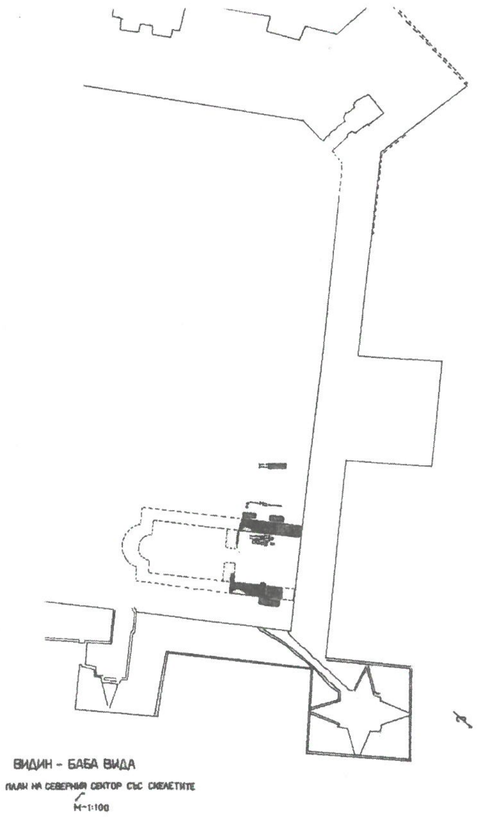

Обр. 6. *Северен сектор на замъка "Баба Вида" с църквата. План (по М. Лилова)*
Fig. 6. *Norhern sector of the Baba Vida fortress with the church. Plan (after M. Lilova)*

разкрити гробове, чиито скелети са вдигнати, но все още неизследвани антропологически. Най-вероятно с тази църква се свързват описаните от С. Михайлов стенописи. Надяваме се, че при бъдещи разкопки науката ще се сдобие с повече данни за нея, но това може да стане само след демонтиране на някои турски градежи, по време на предстоящите консервационно-реставрационни работи в замъка. Само на няколко метра западно от църквата се намират основите на постройка, за която, ако се опрем на наблюденията на първите разкопвачи С. Михайлов и Й. Атанасова, можем да допуснем, че е имала няколко верижно разположени помещения, датиращи от IX – X век. Видно е, че в тази ранна застройка на замъка „Баба Вида" превес са имали отбранителните съоръжения.

Бдин, както се наричал Видин през Средновековието, е сред първите по време и по значение градове на България, чийто управители разполагали с многочислени гарнизони и оглавявали походи срещу авари, франки и маджари по времето на Крум, Омуртаг и Петър. През периода на Второто българско царство той станал опора на Асеневци от запад, а през 70-те години на XIII в. в него се издигнала една от най-богатите и силна политически болярска фамилия на средновековна България – Шишмановската (Ников 1922, 57 – 67). Въпреки че през 20-те години на XIV в. тя вече била царстваща династия, нейни представители продължавали да живеят и да управляват в Бдин, запазвайки положението му на първостепенен център във вътрешния живот на страната. В средата на същия век един от нейните късни представители Иван Срацимир, се установил в Бдин като самостоятелен владетел с царска титла. Съвсем логично е да смятаме, че продължителното присъствие на държавници, на боляри с големи богатства и военна сила не е протичало в обикновена среда, а в резиденция, устроена според изискванията на тогавашното време за представителност и сигурност (КИБА 1965, 159 – 162; Вълов 1981).

В средновековния Бдин хронологията има по-голям обхват и това го е свързвало с повече събития и по-разностранни процеси от историята на нашия народ. На тези причини се дължат както многото промени, така и съхраняването на значително повече елементи от неговия първообраз.

В градежа на замъка "Баба Вида" личат различни строителни периоди. При археологическите проучвания е установено, че той отчасти е стъпил и върху крепостната стена на римския град Бонония, и върху запазени останки от ранноблгарската крепост, но стените на „Баба Вида" не съвпадат с техните очертания (Цухлев 1932, 68 – 97).

Запазените стени и повечето кули на замъка очевидно са строени през Второто българско царство (Вълов 1983; П. Балабанов, С. Бояджиев, Н. Тулешков 2000, 195 – 199). В по-голямата си част те са изградени подобно на другите крепости у нас от същото време – от ломени камъни. Крепостният ров вероятно води началото си от средните векове. Близостта на Дунава и ниският бряг са позволявали той да се пълни с вода.

Най-късните антични материали, намерени в замъка, са от VI в., а най-ранните средновековни находки датират от 1X – X в. Следователно славяните и прабългарите са заварили тук един разрушен и почти обезлюден град. И тъй като средновековното българско наименование на Видин-Бъдин/Бдин – произлиза от името Бонония, трябва да се предполага, че славяните са научили античното име на града още при нашествията си през VI в. от местното население.

Сведенията от писмените извори съответстват на данните от археологическите проучвания (Вълов 1987 с). Бонония се споменава за последен път в края на VI в. от Теофилакт Симоката, а Бдин е отбелязан за първи път във връзка със събития през X в. За съществуването на бдинската крепост през Първото българско царство и за нейното военно и политическо значение не липсват сведения в историческите извори (Дуйчев 1940, 78). От хрониката на Анонима „Деянията на унгарците" е известно, че по времето на цар Симеон българският управител на областта между реките Марош, Тиса и Дунав е бил Глад от крепостта Бдин. Неговият потомък

Охтум управлявал същата област по времето на цар Самуил. Известно е още, че по същото време Бдин е бил център на епархия (ГИБИ 1965, 105). Епископската катедра е била създадена тук навярно още при княз Борис I, наскоро след покръстването. За значението на бдинската крепост през Първото българско царство говори и фактът, че през 1003 година император Василий II лично се заел с нейната обсада. Според византийския хронист Йоан Скилица императорът се отправил на поход срещу Видин и го превзел със сила след 8 месеци обсада. От посоченото сведение може да се заключи, че ранносредновековната крепост на Бдин била значително по-голяма по размери и по-добре укрепена, отколкото замъкът „Баба Вида". Ето защо през IX – XI в. Бдин се очертава като най-значителната крепост в северозападните български земи (вж. Вълов 1983).

Не е известно докога крепостта е запазила първоначалния си вид и кога част от нея е била преустроена в замък. С основание се приема, че „Баба Вида" е изградена в по-голямата си част през XIII – XIV в. През няколковековното си съществуване старата крепост очевидно била поправяна, преустройвана и възстановявана по различен начин. Според „Българския апокрифен летопис" цар Константин *„отиде на Дунав и сътвори град, наречен Бдин"*.

Това известие, колкото и да изглежда легендарно, показва, че за българите през XI в. Бдин е бил голям град (крепост). В него се крие споменът за някое основно възстановяване на крепостта. Значението на Бдин изтъква и арабският географ Идриси през XII в., който бележи средновековния град с основно ядро замъка „Баба Вида" (Николов 2005, 71 – 77). В него се намирал „домът" на цар Иван Срацимир. Тук са живели преди това бдинските аристократи княз Шишман и неговият син деспот Михаил Шишман. За нуждите на тези владетели е имало няколкоетажни жилищни сгради, стопански помещения и църква, на чието място са сегашните помещения около вътрешния двор на замъка.

През XIII – XIV в. бдинската крепост, тъй като се намирала в гранична област, често била нападана, обсаждана и превземана, особено от маджарите. Градът бил естествено средище на северозападните български земи от двете страни на реките Тимок и Дунав. Тази гранична област почти непрекъснато е била в ръцете на полузависими владетели (срв. Ангелов 1960, 9 – 22).

През XIII в. той последователно бил владян от Ростислав Михайлович, деспот Яков Светослав и княз Шишман. През 1308 година Бдин бил столица на България, чиито царе се наричат Шишмановци. Бдинското княжество, родово владение на Шишмановци, към 1352 – 1353 г. получил като собствено царство Иван Срацимир, син на Иван Александър. За да подчертае независимостта си, цар Иван Срацимир дори отказал да признае духовната власт на Търновската патриаршия и подчинил Бдинската митрополия на Цариградската патриаршия. Напредването на османските войски във вътрешността на Балканския полуостров и надвисналата заплаха над Бдинското царство принудили цар Иван Срацимир да стане техен васал, а по-късно – и да приеме турски гарнизон в столицата си. В това положение заварили Бдин кръстоносците на унгарския крал Сигизмунд V през 1396 година. В една грамота кралят пише за *„много якият град Бидино”*. След разгрома на кръстоносците при Никопол османският владетел Баязид I се насочил към Бдин, с измама пленил Иван Срацимир и окончателно покорил неговото царство през 1396 година.

❖❖❖

ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов 1960: Д. Ангелов. Към въпроса за средновековния български град. – Археология, 1960, 3, 9 – 22

Балабанов, П., С. Бояджиев, Н. Тулешков 2000: П. Балабанов, С. Бояджиев, Н. Тулешков. Крепостно строителство по българските земи. София, 2000

Велков 1950: И. Велков. Един тухлен надпис от Бабини Видини кули. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, 116 – 120

Вълов 1980: В. Вълов. Средновековна черква на територията на замъка “Баба Вида” във Видин. – Музеи и паметници на културата, 1980, 4, 19 – 20

Вълов 1981: Баба Вида, замък на видинските владетели X – XIV в. София, 1981

Вълов 1983: Из историята на Северозападна България през ранното Средновековие. – Известия на музеите в Северозападна България, 8, 122 – 137

Вълов 1987 а: В. Вълов. “Баба Вида” – замък на владетелите на средновековния Бдин. – В: Средновековният замък в българските земи XII – XIV в. Сопот, 1987, 47 – 57

Вылов 1987 b: В. Вылов. Средневековый Бдин и его замок “Баба Вида”. – В: Труды Пятого международного конгресса славянской археологии, т. 1, вып. 2б. Москва, 1987, 44 – 46

Вълов 1987 с: В. Вълов. Седалището и териториалният обхват на Бдинската област от средата на IX в. до началото на XI в. – Известия на музеите в Северозападна България, 13, 24 – 43

ГИБИ 1965: Гръцки извори за българската история, 7. София, 1965, 105

Дуйчев 1940: И. Дуйчев. Из старата българска книжнина, 1. София, 1940

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974

Каниц 1995: Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът, 1. София, 1995

КИБА 1965: Кратка история на българската архитектура. София, 1965

Кузупов 1980: Б. Кузупов. Замъкът “Баба Вида”. – Музеи и паметници на културата, 1980, 4, 7 – 12

Михайлов 1959: С. Михайлов. Един мним надпис от крепостта “Баба Вида” във Видин. – Археология, 1959, 1 – 2, 17 – 19

Михайлов 1961: С. Михайлов. Археологическо проучване на крепостта Баба Вида във Видин. – Археология, 3, 1961, 1 – 7

Ников1922: П. Ников. История на Видинското княжество. – Годишник на Софийския университет – Историко-философски факултет, XVIII (8), 1922, 57 – 67

Николов 2005: Г. Николов. Етапи на сепаратизма в Българското царство (краят на XII – началото на XIV в.) – В: Acta Musei Varnaensis III – 1. Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев, Варна 12 – 14 дептември 2002. Варна, 2005, 71 – 78

Харбова 1981: М. Харбова. Отбранителни съоръжения в българското Средновековие. София, 1981

Цухлев 1932: Д. Цухлев. История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Фердинандско, Берковско и Крайна). София, 1932

❖❖❖

ЗАМЪКЪТ "БАБА ВИДА" И THE BABA VIDA FORTRESS AND BDIN FROM THE 13TH-14TH CENTURY

Summary

Olya Milanova

The Baba Vida fortress is the best preserved defensive fortress from the Middle Ages in Bulgaria, however much modified during the Ottoman period. It is situated in the Northeast end of present Vidin, on the banks of the Danube, in a park off the town of Vidin.

The most probable date of its construction is probably the second half of the 9th century. Built on the remains of the ancient fortress Bononia, it had its own garrison. Its southeastern bastion dates from that period.

It became a fortress with the first rulers of the Vidin Duchy (the mid 13th century). It final expansions came under Tzar Ivan Srtatzimir, whose name is associated with the main tower of the fortress. This is the period when two defensive walls were built – an internal one and an exterior one, together with the adjacent nine towers.

At the end of the 17th century and the beginning of the 18th century the fortress only with defensive functions was redesigned , taking into account the appearance of fire arms during this period and the new structures required accordingly.

The author offers a review of the archeological studies of the fortress Baba Vida, summarizing the data to this day. The cultural strata established come from Late Antiquity 3rd - 4th century to the 6th - 7th century, the first Bulgarian Kingdom 9th - 10th century, the Second Bulgarian Kingdom 13th - 14th century and the Ottoman period with the rebuilding at the mid 17th century.

Some found objects are exhibited for the first time – fragments of wall painting, pottery etc, found at excavations at the end of the 50s of the 20th century. The wall paintings are connected with a single nave church with a narthex, found in 1979 at the Northern sector of the fortress, where 3 burials have been found.

The author notes that archeological data coincide with the historical evidence from the Middle Ages. Vidin was a large and rich town, one of the best known along the Danube and in the Balkans. The long period of Shishman boyar family, subsequently a royal dynasty in the 14th century, required a residence in accordance with the representative needs and security of the times when it became the capital of the independent Kingdom of Ivan Stratzimir, son of the famous Bulgarian Tzar Ivan Alexander.

КРЪСТОКУПОЛНИ ЦЪРКВИ В ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Здравка Коркутова

Кръстокуполната църква, която за периода XII – XIV в. е господстващ архитектурен тип във Византия, по българските земи е представена не толкова с цариградския, колкото с провинциалния вариант. Като се изключи една малка група църкви, които са строени само от тухли, почти всички останали са от камък или със смесен градеж – камък и тухла, при което тухлата е използвана като декоративен елемент. Тези църкви са втората голяма група паметници, разпространени както в Западна, така и в Източна България. През XIV в. те се срещат често в Македония (Бошковић 1933 – 34, 280 – 281; Дероко 1953), Румъния (Nicolescu1970, 375) и др. Делят се на две основни групи: църкви с предапсидно пространство (цариградски вариант) или църкви, на които източното сводово рамо е удължено, без да образува отделно предапсидно пространство, и църкви с еднакво дълги сводови рамена и без предаписдно пространство (провинциален вариант), а също на подгрупи, като различията им са главно във вътрешното оформление и в архитектурната украса. Църквите имат малки размери и усъвършенствани конструкции.

Обемното решение на разглежданите паметници, увенчано с куполно покритие, олицетворява според източноправославната символика небесния свод и единството между божествената и светската власт, поради което тези църкви играят роля на официален тип за православната църква през XII – XIV в. При кръстокуполните църкви извисяването на пространствения кръст, увенчан с купол, става на фона на обграждащите го по-ниско засводени от него пространства на междурамията.

Църквата „Св. Георги" в кв. Колуша на Кюстендил (средновековна Колосия) (обр. 1) е типичен представител на т. нар. четиристълбни църкви със самостоятелни предапсидно пространство (Грабар1921, 293; Иванов 1906). Църквата е с три апсиди и сложен триделен олтар със самостоятелно предапсидно пространство. Предолтарното пространство е самостоятелно засводено и твърде просторно, междурамията са покрити с малки калоти, а квадратните подпори

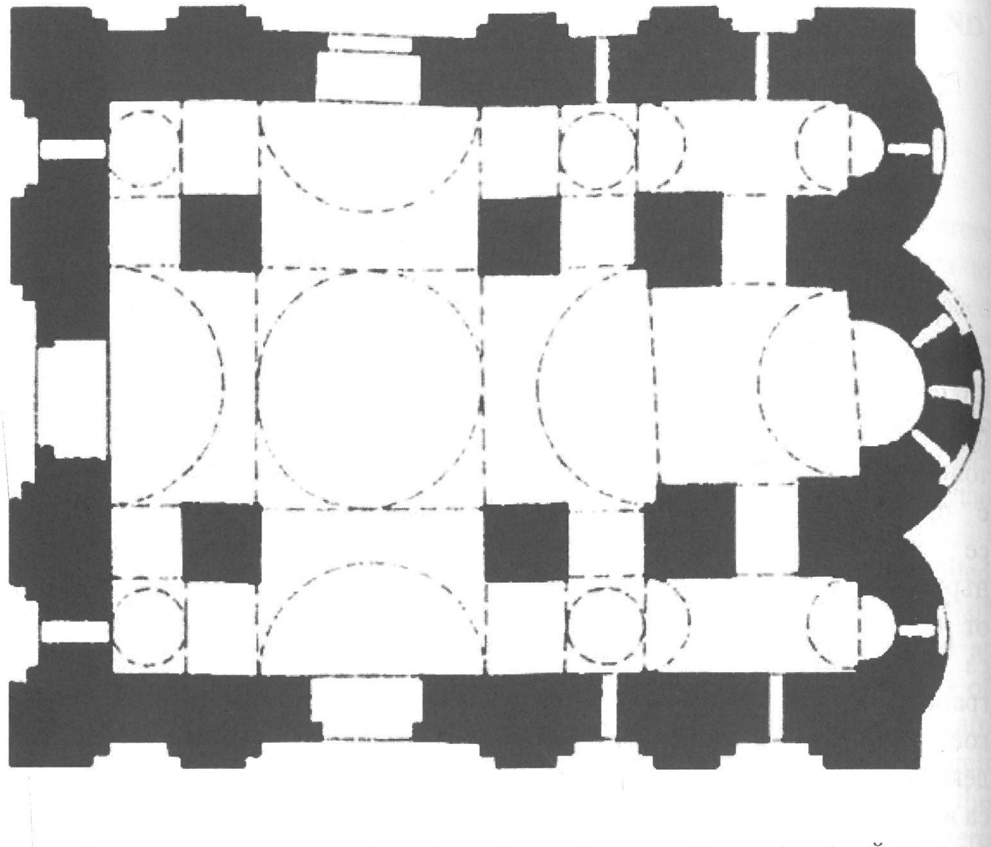

Обр. 1. *План на църквата “Св. Георги” в кв. Колуша – Кюстендил (по Й. Иванов)*
Fig. 1. *Plan of the church of St. George at the Kolusha quarter, Kjustendil (after Y. Ivanov)*

са свързани с прилежащите им стени с приапсидни стълбове чрез широки арки. Две стени с по един нисък проход в тях отделят това пространство от протезиса и диаконикона, които са покрити с полуцилиндрични сводове. Външните стени на църквата са оживени с двустъпални слепи аркади. На северните и южните фасади има по четири арки: една от тях отговаря на височината и ширината на напречния кораб, а останалите три са по-малки и съответстват на останалите части на вътрешността – западни междурамия/източни междурамия, протезис и диаконикон. Може да се каже, че разглежданата църква се доближава до цариградския вариант на кръстокуполна църква. Такъв тип църкви са строени в столицата Търново и в големите градски центрове, но са намерени при археологически разкопки в твърде лошо състояние. От този вид е патриаршеската църква “Възнесение Господне” в Търново,

също църквата “Св. св. Петър и Павел” в Търново, а близки по план са и църквите “Панторкратор” и “Иван Неосветени“ в Несебър (Мавродинов 1966, 20 – 21). Но при несебърските кръстокуполни църкви слепите аркади са само декоративни, а в колушката църква те са конструктивни, т. е. те отговарят на вътрешното членение на пространството (Миятев 1965, 165). Може да се посочи като сравнение и църквата “Св. Архангели” в манастира до с. Лесново, Щипско, която се отличава със строен силует и изящни пропорции.

Към четиристълбните църкви без предапсидно пространство (т. нар. провинциален тип) се отнасят множество паметници от Западна България. В средата на наоса на тези паметници се издигат четири подпори, най-често зидани стълбове, несвързани с арки, които носят рамената на пространствения кръст. Междурамията са покрити не с калоти, а с цилиндричен свод. Олтарът е триделен, но няма самостоятелно предапсидно пространство. Най-добър пример за представители на този тип църкви са земенската църква “Св. Иван Богослов”, разрушената църква при с. Яна, Софийско, (Мавродинов 1931), църквата в гр. Рила (Чанева-Дечевска 1988, 91 – 99) и др.

Църквата “Св. Иван Богослов” в Земенския манастир (обр. 2) по план и по някои архитектурни особености е близка с църквата в кв. Колуша в Кюстендил, а също и с църквата „Св. Димитър” в с. Паталеница, Пазарджишко. Тя (“Св. Иван Богослов”) също на изток завършва с три високи полукръгли апсиди, с функции на презвитерий, протезис и диаконикон, но няма самостоятелно предапсидно пространство (Иванов 1912, 62), а междурамията й са покрити не с калоти, а с цилиндричен свод. По план и конструкция тя много прилича на църквата в Колуша, но се различава по липсата на отделно оформено предапсидно пространство. Земенската църква можем да определим като провинциален вариант на кръстокуполния тип църкви.

Малката църква при с. Яна, Софийско, която вече е разрушена и изчезнала, но ни е позната от по-стара фотография, може да се посочи като пример за провинциален тип на кръстокуполния вариант (Чанева-Дечевска 1980, 22). Снимката показва строен кръстокуполен храм, четири зидани стълба, без предапсидно пространство и без конструктивно свързан с нея първичен притвор. Сводовите рамена на пространствения кръст завършват отвън с триъгълни фронтони, а междурамията са имали едноскатни покрития. Външното оформяне на сградата отразява съвсем точно разчленението на вътрешното пространство. Разчленението на

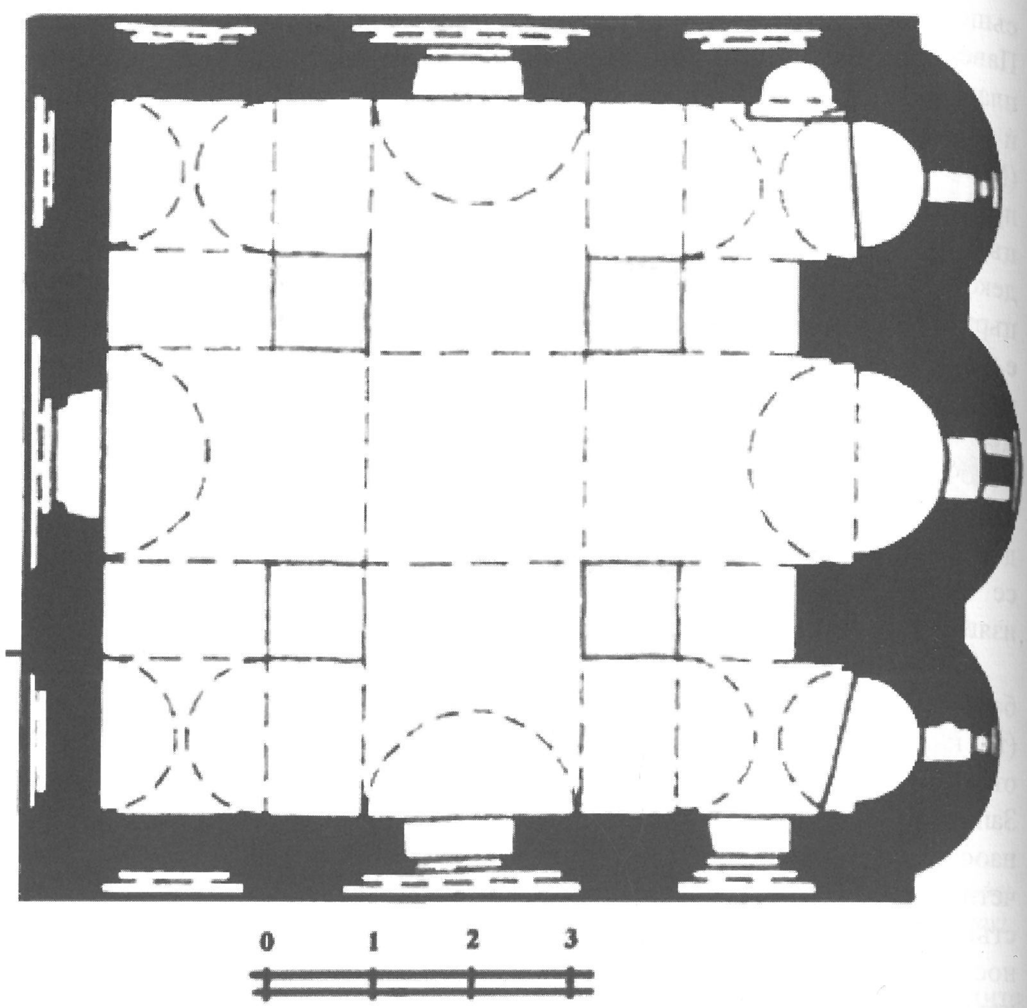

Обр. 2. *План на църквата на Земенския манастир (по Кр. Миятев)*
Fig. 2. *Plan of the church at the Zemen Monastery (after K. Miyatev)*

фасадите е същото като в Земен и Паталеница. Близка по план е църквата в с. Руен, Пловдивско (Джамбов, Морева 1971, 80). Има прилика с несебърския храм „Св. Иван” по сходния цилиндричен куполен барабан (такъв има и в Земен), но той е доста по-нисък. А различното между църквата в с. Яна и „Св. Иван” в Несебър е това, че последната е с три апсиди и няма тройно разчленение на страничните фасади със слепи арки.

Интересни са като база за сравнение и охридските църкви. “Св. Климент” е църква, която първоначално се е наричала “Богородица Перивлебтос”. Тя, наред с

църквата “Св. Йоан Канео”, датира от края на XIII в. и е кръстокуполна, с тухлена керамопластична украса, свидетелстваща за стиловото единство на охридските строители и изкуството на Търново и Несебър. Църквата “Св. Климент” е била издигната през 1295 година със средствата на византийския етериарх – боляринът албанец Прогон Сгур. Тя е получила новото си име след пренасянето в нея през XV в. на мощите на св. Климент от храма “Св. Пантелеймон” (“Св. Климент Стари”). Тази неголяма, но значима църква станала главен градски и архиепископски храм и седалище на Българската автокефална архиепископия и в нея били пренесени много ценности и светини от други църкви след обръщането на охридската катедрала „Св. София” в джамия от турците. Въпреки някои по-късни изменения, първоначалният план на църквата е кръстокуполен. От търновската църква “Св. Петър и Павел” я отличава разположението на купола не върху колони, а върху четири четвъртити стълба. Тук се вижда същият начин на използване на строителния материал като в Източна България. Екстериорът на “Св. Климент” се отличава с богата декоративна украса. Тухлите са подредени във вид на слепи арки, вълчи зъби, меандри, карета, хоризонтални редове. В църквата е имало мраморен иконостас, фрагменти от който са запазени. Сега в наоса е изложена негова възстановка – школата на св. Климент, западно от Канео – стар рибарски квартал на Охрид, на който е кръстена. За нея няма никакви сигурни данни, но може да се предполага, че е от края на XIII или от началото на XIV в. Била е съборна манастирска църква, но манастирът е бил разрушен през османското владичество. Самата църква е запустяла през XVII век. Тя има типичен кръстокуполен план – правоъгълна основа с вписан кръг във вътрешния простор и тристранна абсида. Октагоналният й купол се подпира на четири стълба чрез пандантиви. Долната част на църквата е градена с обикновен необработен камък, но над него е украсена с хоризонтални редове от бигор и тухли. По конхите на абсидата, източната фасада и купола се забелязва керамопластична украса. По всичките осем страни на купола са поставени ъглести фронтони. По-голямата част от фреските са унищожени. За тях може да се съди само по оцелелите им фрагменти.

От вида на разгледаните дотук паметници на провинциалния вариант е била и църквата в гр. Рила (Чанева-Дечевска 1988, 90), която е без предапсидно пространство. При нея две полукръгли ниши, служещи за протезис и диаконикон, са издълбани в дебелината на източната стена. Правоъгълните междурамия на църквата са покрити с полуцилиндрични сводове.

Този провинциален кръстокуполен вариант се появява и в църквите в Македония през XIII в. и след това, когато тази област не е в пределите на българската държава. Тук се строят и преустрояват много църкви и продължават развитието на местния кръстокуполен тип и традиции, в които работят българските майстори.

Друг вариант на кръстокуполния храм, който се среща в Западна България, е с квадратен наос и без свободни подпори. Това са малки кръстокуполни сгради, които имат само една апсида, с тристенна или полукръгла форма отвън, а протезисът и диакониконът представляват ниши, издълбани в дебелината на източната стена. Повечето църкви от тази група са без притвор. Характерно за тези църкви е вътрешното им разчленение, което на пръв поглед напомня на равнораменен кръст с куполен барабан в средата. Рамената на кръста се образуват от пространствата между подкуполните подпори, вградени в ъглите на наоса. Подпорите са предназначени да носят четири свода или арки, а те от своя страна крепят посредством пандантиви куполния барабан. Тази конструкция била широко прилагана в Мала Азия, Константинопол, Гърция, Македония, Сърбия между VI и XV в. Продължава развитието си през Първо българско царство и по време на византийското робство. Към тази група спадат църквите в Бояна – малката църква ”Св. Пантелеймон”, в Никопол – църква “Св. св. Петър и Павел”, църквата на хълма “Спасовица” край Кюстендил, „Св. Богородица” в Долна Каменица, Източна Сърбия, на 14 км от Княжевец, т. е. в пределите на някогашното Видинско деспотство. Църквата в Долна Каменица е малка постройка, но е много оригинална, както по разпределение, така и по архитектурно изпълнение. Състои се от тристенна апсида, кръстовиден наос и притвор, който е двуетажен. От двете крайни чупки на източната му стена се образуват две нееднакви четвъртити ниши. Има само един вход на западната стена. Първоначално горният етаж, до който е водела дървена стълба, е бил засводен само в средната част с напречен полуцилиндричен свод, а над страничните му отделения са се извисявали две четвъртити кули, завършващи с остри пирамидални покриви като в готическите църкви. Освен това пред цялата западна фасада е имало открито дървено преддверие, което на височина е достигало до горния етаж на притвора. Тази църква е построена от неизвестен болярин във времето на „Михаил деспот в Христа Бога верен син на Михаила царя”. Този деспот е изобразен в църквата заедно със съпругата си. От ктиторския портрет може да се каже, че църквата е построена

във втората четвърт на XIV в., още когато е бил жив Михаил Шишман (1330 г.). Паметниците от групата имат богата украса от слепи аркирани ниши, декоративен тухлен градеж и високи цилиндрични или осмостенни барабани. Църквите от Никопол, “Спасовица” – Кюстендил, църквата на манастира “Трескавец” до Прилеп и др. са имали по два куполни барабана (Мавродинов 1966).

Най-старата част на Боянската църква е характерен пример за този вариант (Грабар 1921 – 1922, 122, сл.; Грабар 1924; Стойков 1954). По план отвън изглежда съвсем точен квадрат. Старата църква ”Св. Пантелеймон” не е имала първоначално притвор, а вместо него е била изградена втора църква, наречена “Св. Никола”. Вътрешното пространство на първата църква отвътре е кръстовидно. Кръстокуполната конструкция е изразена на двете странични фасади, три декоративни аркирани ниши, като средната е по-тясна. Планът на източната боянска църква е много стар за българските земи. Той се среща още в ранновизантийско време и от Първо българско царство. Особено често се среща във Велики Преслав, където обаче западното рамо на църквите от този вариант е силно скъсено (Чанева-Дечевска 1988). Полукръглата апсида и цилиндричният купол показват връзка с местната строителна традиция (Мавродинов 1966, 20 – 21).

Същият вариант на кръстокуполния тип се наблюдава при църквата “Св. св. Петър и Павел” в Никопол (обр. 3), която има два симетрично разположени куполни барабана. Друга подобна църква е църквата на раковишкия манастир. Тя има кръстовиден наос, включен в квадрат, който по план прилича на източната Боянска църква. На изток раковишката църква завършва с единична полукръгла апсида. Има две ниши встрани от апсидата, отворени към източното рамо на пространствения кръст, служещо за предапсидно пространство. Тези ниши напомнят за нишите в олтарите на църквите от Велики Преслав от IX – X в. Апсидата е полукръгла отвън.

Разновидност на църквите с квадратен план и плътни междурамия, но без притвор са няколко църкви от Западна България – църквата “Св. Никола” в Сапарева баня, църквата “Св. Тодор” в Бобошево, църква № 5 в Пернишка крепост (обр. 4).

Църквата “Св. Никола” в Сапарева баня има широка полукръгла апсида. Рамената на вътрешния пространствен кръст са загатнати на фасадите не само от фронтони, но са подчертани и от полукръгло извити корнизи, съставени от редове тухли. Техните широки плоскости към север и юг са били разчленени с по две слепи двустъпални арки. Куполът на този храм е с дванадесетостенен барабан, който е широк и нисък. Той е опасан с дванадесет двустъпални арки, в четири от които са били вместени прозорци.

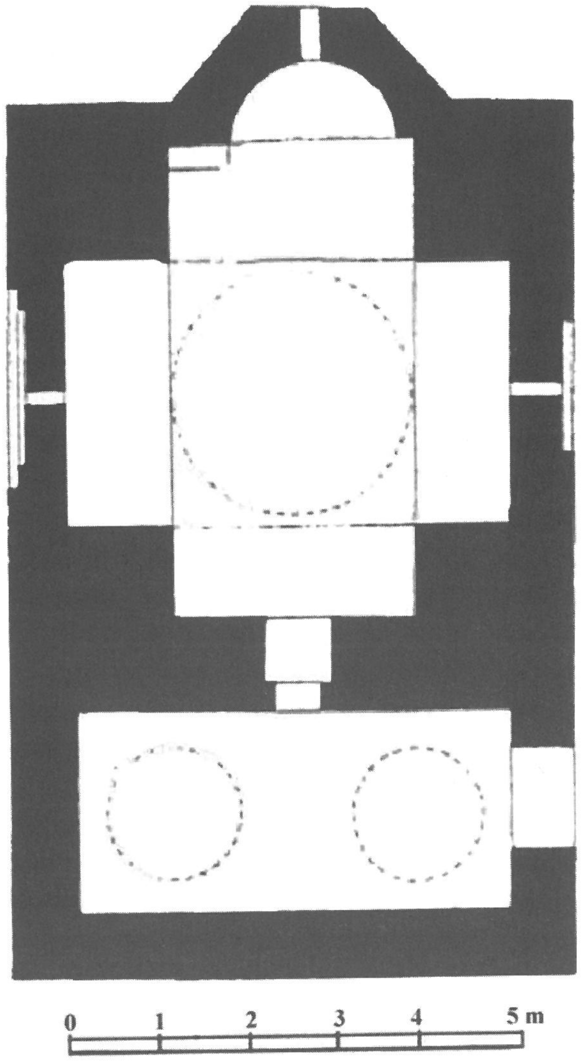

***Обр. 3.** План на църквата в Никопол (по Кр. Миятев)*
***Fig. 3.** Plan of the church at Nikopol (after K. Miyatev)*

Църквата “Св. Тодор” в Бобошево (Миков 1928 – 1929, 333) (обр. 5) завършва на изток с цилиндрична апсида. Тя се отличава от църквата в Сапарева баня по своите силно развити рамена на пространствения кръст, които придават на постройката кръстовидна форма. Притвор няма. Към източното рамо е прибавена широка полукръгла апсида с тясно прозорче в средата. Вътрешността също е кръстовидна. Рамената на кръста са били покрити с полуцилиндрични тухлени сводове, върху които е бил сложен посредством пандантиви масивен полуцилиндричен барабан с четири прозореца в него.

Архитектурният тип на тези две църкви води началото си от ранно-християнско време, но се срещат, макар и рядко, в периода XII – XIV в. Друг интересен паметник е църквата при с. Мърводол, Кюстендилско. Високата полукръгла апсида е разчленена от три стройни декоративни ниши, започващи от цокъла и стигащи до корниза (Марди-Бабикова 1961, 29 – 31).

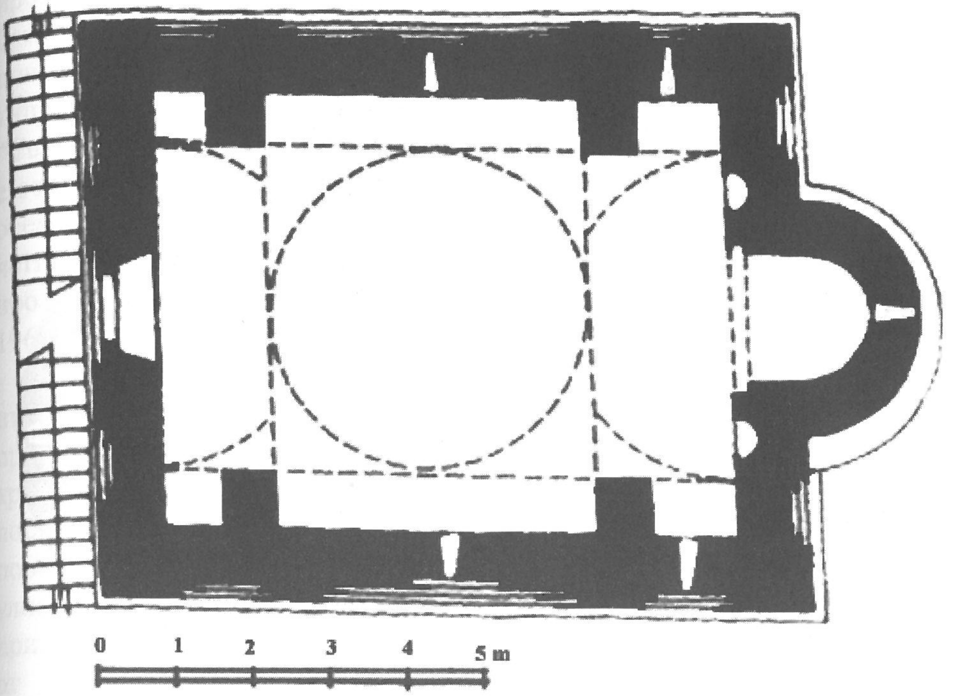

***Обр. 4.** План на църква № 5 в Перник (по Й. Чангова)*
***Fig. 4.** Plan of the church No 5 in Pernik (after Y.Changova)*

Много от разглежданите паметници от кръстокуполния вариант са без притвори. Без такива са църквите “Св. Никола” в Сапарева баня, църквата “Св. Тодор” в Бобошево, църква край с. Мърводол, Кюстендилско, църквата в гр. Рила първоначално е била без притвор, а през XVI в. е бил изграден еднoделен притвор. Първоначално църквата в кв. Колуша е била без притвор, но по-късно е бил изграден. Докато църквите от периода XII – XIV в. в Източна България са с притвори (Чанева-Дечевска 1982).

Притвори имат църквите “Св. Троица” на Раковишкия манастир, църква на хълма “Спасовица” край Кюстендил, църква “Св. св. Петър и Павел” в Никопол и др. (Чанева-Дечевска 1982).

Внимание заслужават покривните конструкции на притворите на някои църкви. Може да се отбележи, че над притвора на църквата на хълма “Спасовица” край Кюстендил са се издигали два куполни барабана. Подобно решение виждаме в църквата “Св. св. Петър и Павел” в Никопол (Миятев 1965, 185; Аспарухов 1997, 59 – 60). Друга църква с два успоредни куполни барабана е църквата на манастира “Трескавец” до Прилеп. Докато притворът на

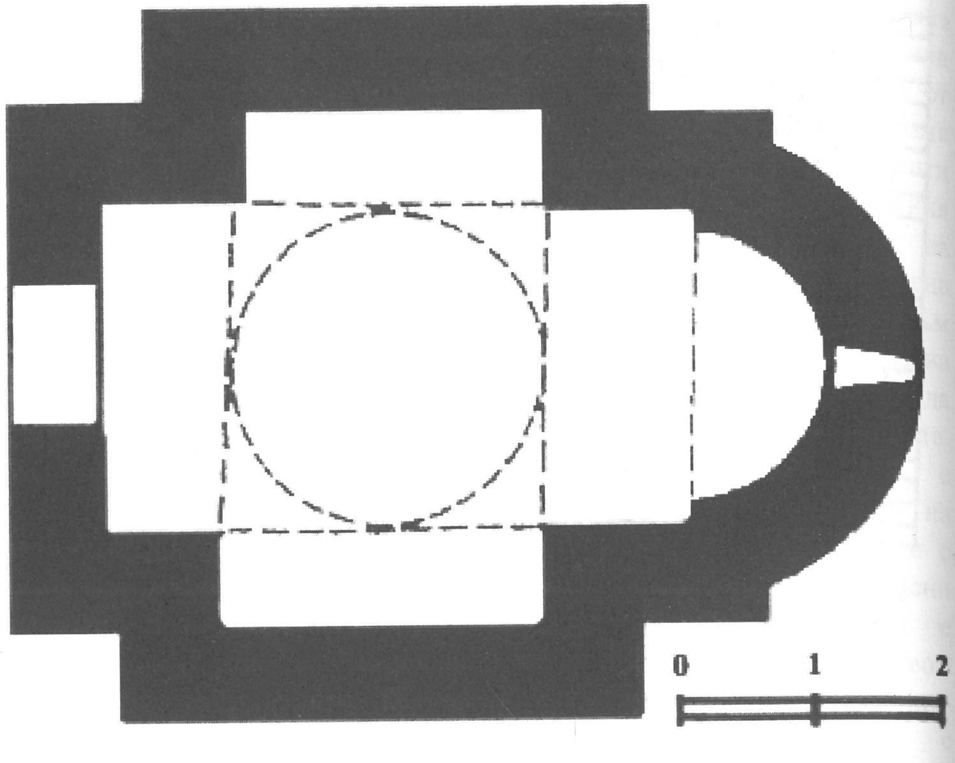

Обр. 5. *План на църквата в с. Бобошево (по В. Миков)*
Fig. 5. *Plan of the church at Boboshevo (after V. Mikov)*

църквата на Раковишкия манастир е покрит с цилиндричен свод. Подобно покритие на притвора виждаме в църкви от други части на Балканския полуостров (Студеница, Нови Пазар и др.). Този вид покритие се среща рядко по нашите земи (Иванов 1906).

В повечето случай нямаме данни за покривното покритие, тъй като част от паметниците са достигнали до наши дни в много лошо състояние, някои от тях са напълно заличени (с. Яна) (Мавродинов 1931). Куполите на разглежданите църкви са различни и имат различна техника на изпълнение. Осмостенен, богато разчленен купол виждаме при църквата в кв. Колуша – Кюстендил. А куполът на земенската църква е висок, с цилиндрична форма, лишен е от декоративно членение, както куполът на църквата от Кюстендил, но пък е оформен с два реда ниши, слепи в горния и през един прозорец в долния ред. Големи и богато разчленени куполи са имали повечето църкви от разглеждания тип. Например куполът на църква “Св. св. Петър и Павел” в Никопол е осмостен, грижливо разчленен на осем високи двустъпални ниши, в четири от които е развит по един прозорец (Kanitz 1879, 64; Миятев 1965, 185).

Към групата на кръстокуполните църкви със стегнат кръст може да се причисли и църква № 5 в Пернишката крепост (Чангова 1983, 67 – 79). Тя е построена пред самата крепостна порта и в началото на главната улица, която започва от нея. Първият приземен етаж на църквата се състои от два масива, свързани помежду си с проход и навярно покрит с полуцилиндричен свод. В дебелината на източния масив са разкрити две гробни камери. До западния масив са разкрити две стъпала, които дават основание на разкопвача да допусне, че тук е имало стълба, водеща към етажа. Субструкцията на долния етаж е изградена от ломен камък и хоросан. Стените на криптата, стените и стълбата имат еднакъв градеж. Те са иззидани с техника на емплектон с употреба на дървени греди. Камъните са оградени от цели и парчета тухли. Важна особеност на тази църква е, че проходът в долния етаж на сградата е насочен напречно на оста на сградата, докато в повечето известни на науката надвратни църкви проходите са оставени по надлъжната ос на сградите, например в надвратната църква на Киевско-Печорската лавра (ВИА 1966).

Разглежданите от нас кръстокуполни църкви от Западна България имат различни техники на градеж. Някои църкви са иззидани от тухли и хоросан, други – от камък и хоросан, а пък има и църкви със смесен градеж. Външните стени на повечето църкви са били богато разчленени от псевдоконструктивни аркирани ниши и декоративни фуги. Църквата на Земенския манастир е градена от бигор и е измазана отвън с розов хоросан, чиято фугировка имитира блоков градеж. Фасадите на тази църква са раздвижени от двустъпални ниши. Църквата при с. Яна е била изградена изцяло от камък, а фасадите на църквата са украсени с триарков мотив, подобно на църквата в с. Паталеница, Пазарджишко. По външния си силует прилича и на църквата “Св. Иван” в Несебър, но се отличава от нея с трите слепи аркирани ниши по фасадите си.

Интерес представлява градежът на никополската църква “Св. св. Петър и Павел”. Той е декоративен – от камъни и тухли. Запазена е декоративна тухлена украса във вид на зигзаг в люнетите на нишите.

Особено внимание обръщаме на Боянската църква, тъй като тя е в разглеждания от нас ареал и е уникална както с архитектурата си, така и със стенописната си украса. Както споменахме по-горе, тя принадлежи към варианта кръстокуполен тип – квадратен наос и без свободни подпори. Старата църква “Св. Пантелеймон” не е имала притвор, а вместо него е била изградена втора църква – “Св. Никола” през XIII в. Вътрешното пространство на източната църква е кръстовидно, тъй като конструкциите на сводовете и на купола се носят от изградените в ъглите на квадрата масивни стълбове. Над тях са прехвърлени слабозаострени дъги, носещи цилиндричен барабан и самия купол, който е снишен и елипсовиден, кръстокуполната конструкция е символично изразена на двете странични фасади с традиционните три декоративни аркирани ниши, като средната е най-тясна, но и най-висока. Планът на църквата – източната, е много стар за нашите земи (Грабар 1921 – 1922, 122 сл.; Грабар 1924; Стойков 1954).

Интересна е и втората – Калояновата църква, която повтаря същия план, но надлъжните стени са изтеглени в посока изток-запад (Кожухаров 1963, 28 – 34), а напречните рамене остават едва загатнати. Тя е двуетажна. Самата църква (всъщност е параклис) е заемала втория етаж, докато долният етаж е имал двойна функция – да служи за притвор на старата църква и същевременно за гробница на семейството на севастократор Калоян. В църквата на втория етаж се е влизало по външна дървена стълба от юг. В архиволтите на източната, западната и северната й фасада са запазени части от декоративни керамични розетки, каквито се срещат в почти всички църкви от Североизточна и Централна Северна България. Третата, западната постройка на Боянската църква, е също двуетажна. Тя е построена през XIX в.

Входовете на кръстокуполните църкви в Западна България са най-често от запад. В повечето случай те имат по един вход, но има случаи на църкви с два и повече входа. Църквата “Спасовица” в Кюстендил е била с два входа – един от запад на притвора и един на южната стена. Църквата в кв. Колуша на Кюстендил е с един вход – от запад на притвора. За сравнение, с три входа са църквите “Св. Иван Неосветени” в Несебър, “Св. св. Петър и Павел” в Търново, църквата при с. Руен, Пловдивско, и др. Кръстокуполните църкви заедно с еднокорабните съставляват най-големия дял в култовото строителство през XII – XIV в. в българските земи и по-специално в Западна България. В тях са отразени най-характерните черти на епохата. Вариантите и разновидностите им показват местни творчески решения със специфичен облик. Повечето църкви са съставени от трите основни елемента – олтар, наос и притвор. Срещат се и църкви без притвор.

Многокуполният храм е изключение сред кръстокуполните храмове в западните български земи.

◆ ◆ ◆

ЛИТЕРАТУРА:

Аспарухов 1997: М. Аспарухов. Археологически проноси към историята на средновековния Никопол. Враца, 1997

Бошковић 1934: Белешке со потувања. – Старинар VIII – IX, 1933 – 34, 280 – 281

ВИА 1966: (Всеобщая история архитектуры, 3. Москва – Ленинград, 1966

Грабар 1921: А. Грабар. Няколко средновековни паметници из Западна България. – Годишник на Народния музей, 1921, 293

Грабар 1922: А. Грабар. Болгарские церкви-гробницыы – Известия на българския археологически институт 1, 1921/22, 122

Грабар 1924: А. Грабар. Боянската църква. София, 1924

Дероко 1950: Средњовековни градови у Србији, Македонији и Црној Гори“. Београд, 1950

Дероко 1953: А. Дероко. Монументална архитектура у средновековној Србиј. Београд, 1953

Джамбов, Морева 1971: Хр. Джамбов, Р. Морева. Средновековна църква при с. Руен. – В: Годишник на Народния археологически музей Пловдив, 7, 1971, 80

Иванов 1906: Й. Иванов. Северна Македония. София, 1906

Иванов 1912: Й Иванов. Старински църкви в Югозападна България. – Известия на българското археологическо дружество, 3, 1912, 62

Мавродинов 1966: Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство, 2, София, 1966

Марди-Бабикова 1961: Средновековна черква край с. Мърводол. – Музеи и паметници на културата, 1961, 1, 29 – 32

Миков 1929: В. Миков. “Църквата Св. Тодор”. – Известия на българския археологически институт, 5, 1928 – 1929, 333

Миятев 1965: Кр. Миятев. Архитектура на Средновековна България, София, 1965

Стойков 1954: Г. Стойков. Боянската църква. София, 1954

Чангова 1983: Й. Чангова. "Култова архитектура". – В: Перник, 2. София, 1983, 67 – 79

Чанева-Дечевска 1988: Н. Чанева-Дечевска. Църковна архитектура в България през XI – XIV век. София, 1988

Чанева-Дечевска 1980: Н. Чанева-Дечевска. Два манастира из Западна България. – Векове, 2, 1980, 22

Kanitz 1879: F. Kanitz. Donau Bulgarien und der Balkan. Historich – Geographisch-Etnographiche Reisestudien aus den Jaren 1860 – 1879. Leipzig, 1979

Nicolescu 1970: C. Nicolescu. Innceputirile ceramicii monumentale in Moldova. – In: Omagui lui G. Oprescu. Bucureşti, 1970, 375 – 396

⁂

CRUCIFORM CHURCHES IN WEST BULGARIA

Summary

Zdravka Korkutova

Thecruciformchurch,whichdominates the architectural type in Byzantium is represented in the Bulgarian lands not the Constantinopole type rather the provincial type. With the exception of a small group of churches, built only of brick, almost all others were built entirely of stone or mixed – stone and brick, where brick was used as a decorative element. These churches were the second large group of monuments in the Bulgarian lands throughout the 12th – 14th century. They occur both in West Bulgaria and East Bulgaria. The altar space at cruciform churches in West Bulgaria developed into an apse with smaller ones and into three apses with others. There is no change of the plan of church altars, as we find in churches of the period of the 9th – 10th century. As an exception the prothesis and diakonikon represent niches, dug out in the thick Eastern walls.

At some churches we find the ante-apse space, appearing in the plan, but not in a cross-section, attached to the naos, without a vault of its own, while the naos itself is covered by a traditional vaulting in the Bulgarian lands with a cylindrical vault.

The narthex of cruciform churches from West Bulgaria is a single aisle. In some churches the narthex is altogether absent.

Besides the main entrance from the West at some churches there are side entrances – a traditions, coming from the Preslav cruciform churches.

The linking of the narthexes with two domes was also practiced. In churches with narthexes they are covered by a cylindrical vault. In the interior of the churches was with flat surfaces, allowing wall paintings in the churches.

Cruciform churches in Western Bulgaria has a variety of architectural and plastic ornamentation. The most characteristic element on the façade were projections of a cross, with triangles and bent frontons. The walls were broken into one or two rows of blind arches, one over the other, on a various scale and rhythm. The eastern façade was varied and exquisitely decorated. The western façade was marked by the central entrance, with additional decoration and marked arched niches. The side facades are broken by niches. The niches on all facades were usually framed with glazed rosettes and their tympanums with various brick motifs.

The silhouette of cruciform churches in West Bulgaria was enriched by a large dome. The main supports in the construction of cruciform churches are semi vault supports and external walls, strengthened by pilasters. The supports themselves are columns or columns, with a mixed structure. The masonry on the interior is cruder, however more careful on the outside, and on the interior architectural ornamentation. Some monuments were only stonemasonry.

The flooring cover of cruciform churches was in most cases with slabs. Cruciform churches has opening in the dome, the wall as well as the apses. Acoustics in the apse were improved by building in ceramic vessels in the corners.

МОНЕТИ ОТ МАЛКОТО УКРЕПЛЕНИЕ В МЕЛНИШКАТА КРЕПОСТ

Маргарита Андонова

Малкото укрепление е един от емблематичните исторически архитектурни паметници на Мелник. Разположено е в юго-западния край на платото "Св. Никола", издигащо се южно над днешния град, върху което през Средновековието се е намирала Мелнишката крепост (Славова крепост). То е нейната вътрешна твърдина (акропол), построена към края на V – VI в., първоначално само с военно-стражеви и контролни функции. През периода XI/XII – XIV в. е укрепена резиденция на владетелите на Мелник. След разрушение при земетръс в началото на XIII в. тя е възстановена и разширена от деспот Алексий Слав от династията на Асеневци, превърнал Мелник в столица на своя държава между 1209 и 1230 г. В този вид укреплението е функционирало и през XIV в., а след 1395 г., когато градът бил завладян от османските турци, то било използвано като дервенджийски пост (Серафимова 1982, 101 – 109; Цветков 2002, 38 – 40; Нешева 2003, 248 – 250; Нешева 2008, 82 – 118).

Археологическите проучвания на този паметник, достигнал до наши дни във внушителни руини, са извършени между 1966 и 1987 г. под научното ръководство на Д. Стоянова-Серафимова от Регионалния (тогава Окръжен) Исторически музей в Благоевград. Намерени са значителен брой монети – предмет на настоящото изследване[1]. Хронологически те обхващат времето от самия край на XII в. – първото десетилетие на XIII в. до към 40/50-те години на XIV в. Всичките монети – както цели, така и фрагментирани, или с вторично орязана периферия, са единични екземпляри. Разпределението им по периоди е следното :

1. Византийска монета, краят на XII – нач. на XIII в.
2. "Български" имитации, I – III десетилетие на XIII в.
3. "Латински" имитации – константинополски и солунски, II – V/VI десетилетие на XIII в.
4. Монети на никейските императори, II десетилетие – 40/50-те години на XIII в.
5. Монети на солунските императори, 30-те – 40-те години на XIII в.
6. Монети на Палеолозите, 60-те год. на XIII в. – 20-те год. на XIV в.
7. Чуждестранни монети – венециански грошове, монети на франкските княжества в Гърция, сръбски динар, 80-те години на XIII в. – 40-те години на XIV в.

Нумизматичният комплекс започва с една монета на византийския император Алексий III Ангел (1195 – 1203), Константинополско монетосечене, вар. II (Hendy 1969, 151, pl. 23. 1 – 7). Като се вземе под внимание, че монетата е медна, с намалено тегло в резултат на "грижливо" орязване на периферията, може да се предположи, че тя е отсечена в самия край от управлението на императора (Йорданов 1984, 94).

В светлината на последните научни изследвания най-масовото монетосечене на Балканите през XI – XIV в. е имитативното (Юрукова, Пенчев 1990, 188 – 205). Най-ранните средновековни имитации, откривани в България, се отнасят към XI в. Те копират някои типове анонимни византийски фолиси от същото столетие и се произвеждат чрез отливане (Пак там, 189).

Най-често откриваните по българските земи медни скифатни монети са имитациите на три типа билонови византийски монети от XII в., принадлежащи на императорите Мануил I Комнин (1143 – 1180), IV билоново монетосечене, на Исак II Ангел (1185 – 1195) и на Алексий III Ангел (1195 – 1203). На базата на сериозен анализ на няколко десетки колективни находки М. Хенди определя тази група имитации като "български" по произход, типове А, В и С (Hendy 1969, 219 – 222). Основната теза за сеченето на т. нар. "български" имитации е, че са служели за задоволяване на нуждите от парични средства по българските пазари след 1185 г. Друго основно предназначение е да доставят парични средства за провежданата активна външна политика на цар Калоян в Тракия и Източна Македония, с цел освобождаване и обединяване на всички български земи (Юрукова, Пенчев 1990, 192 – 193).

В Мелнишкото укрепление "българските" имитации са представяни от един екземпляр тип А, с намален тегловен и модулен стандарт, както и три екземпляра от тип С.

Най-ранният тип "български" имитации – тип А, е сечен непосредствено след 1200 г. до 1203 г. и е орязан от българските финансови власти след 1204 г. (Йорданов 1984, 60; Йорданов 1978, 13; Дочев, Алексиев 1981, 18 – 19). Практиката на орязване възникнала през първото десетилетие на XIII в. във връзка с непрекъснатото намаляване на тегловния стандарт на медните скифати. Тя била прилагана както към византийските монети, така и към “българските” имитации с по-високо средно тегло. По стандарт такива са монетите от тип А и С /I/ и /II/, които се доближават до монетите на Алексий III, сечени в последните години от управлението му (Дочев, Алексиев 1981, 18). Следователно мелнишката малкомодулна монета от тип А трябва да се отнесе към края на първото десетилетие на XIII в.

---

[1] Монетите са ми предоставени за публикация от Димка Стоянова-Серафимова. Поклон пред светлата ѝ памет и пред паметта на ст. н. с. Соня Георгиева, главен ръководител на разкопките в Мелник до 1979 г., на която е посветен настоящият сборник!

Долната граница на имитациите от тип С е 1209 г., а горната – краят на второто десетилетие на XIII в. Малкомодулните съответствия на този тип са в обръщение до 30 – 40 г. на XIII в. (Йорданов 1978, 13; Дочев, Алексиев 1981, 21). Мелнишките имитации от тип С спадат към категорията на по-късните варианти, сечени след средата на второто десетилетие на XIII в.

Втората основна категория имитативни монети, циркулиращи по българските пазари през първата половина на XIII в., са определени като “латински” по произход, с датировка 1204 – 1261 г. (Hendy 1969, 191 – 199). В иконографско отношение тези имитации съчетават елементи от сюжетите на отделни типове и номинали византийски монети от XII в., но се наблюдават и нови елементи, повлияни от по-късните монетни сечения на XIII в. (Йорданов 1984, 61; Дочев 1985, 7).

Според датировката, мястото на отсичане, теглото и размерите на монетните ядра “латинските” имитативни типове се обособяват в три категории: Константинополски, серия А – С, голям модул (1208 – 1210 – 1230 г.,); серия А – С, Солунско монетосечене, голям модул (1208 – 1224). По-късната серия включва типовете D – T, Константинопол, и се отнася към второто – четвъртото десетилетие на XIII в. Малкомодулните съответствия, и особено тези от серия D – T, могат да се отнесат и до средата на V-то десетилетие на века (Йорданов 1984, 62 – 63; Дочев 1992, 27; Дочев 1985, 6 – 7).

Като се изхожда от конкретната историческа действителност на Балканите след 1204 г., за най-приемлив организатор на “латинското” имитативно монетосечене се посочва не конкретно Латинската империя, а Венеция и намиращият се под нейното политическо върховенство град-република Дубровник. Това е особено валидно за късните серии D – T, където са представени като иконография светци-покровители на двете републики (Йорданов 1984, 95; Дочев 1985, 8 – 13; Дочев 1992, 28 – 30).

Сред мелнишките “латински” имитации има както Константинополски, така и Солунски издания. Константинополските, тип D – T, включително и

тези от тип А и В, спадат към малкомодулните съответствия. От средата на 20-те години докъм шестото десетилетие на XIII в. в паричното обръщение на България се използват медни монети с тегло 1,5 – 1,0 гр, т. е. монети с малък модул. Затова голямомодулните Константинополски имитации, сечени извън България, попадайки в обръщение по българските пазари, неизбежно претърпяват вторично, грубо орязване на периферията, за да се изравнят по курс и стойност с монетите в България. След 1230 г. Солунската монетарница също е била принудена да се съобразява с българския монетен стандарт и се пристъпва към орязването на голямомодулните монети, солунски издания, защото те са предназначени и за българските пазари (Йорданов 1984, 96; Дочев 1985, 7 – 8). Трите “латински” солунски имитации, една от тип В и две от тип С, намерени в мелнишката крепост, също спадат към малкомодулните съответствия и могат да се отнесат към II – V десетилетие на XIII в.

Като имитативни по произход се приемат и малкомодулните съответствия, копиращи билоновите номизми на никейския император Теодор I Ласкарис (1208 – 1222) от I Никейско монетосечене (Hendy 1969, 199, pl. 29. 19 – 20). По-горе посочихме, че процесът на нарязването на циркулиращите в България монети започва най-рано към 1225 г. От това следва, че малкомодулните монети на Теодор I, имитативен тип, са сечени в края на управлението му и даже след смъртта му (Дочев 1992, 44 – 45; Йорданов 1984, 68).

Освен малкомодулната монета на Теодор I Ласкарис, никейското монетосечене в мелнишката резиденция е представено и от осем монети на император Йоан III Ватаци (1222 – 1254), сечени в Солун след 1246 г. Това е напълно закономерно, защото през лятото на същата година Солунското деспотство било присъединено към Никейската империя в резултат на успешния поход на императора по долината на р. Струма. Тогава според сведението на византийския хронист Г. Акрополит, Йоан Ватаци *“станал за кратко време господар на много крепости и области, без да се завърже сражение...”*, включително и на крепостта Мелник (Дуйчев, 1972, 404). Вероятно със завладяването на Солунската империя от никейците временно била прекратена практиката на орязване на ядрата на голямомодулните монети, защото мелнишките монети на Йоан Ватаци, сечени в Солун, са голямомодулни. През по-късните десетилетия тази практика е била възобновена, но в по-ограничени мащаби, за което свидетелстват монетите на Палеолозите.

Към никейското монетосечене трябва да отнесем още една монета, намерена в Малкото укрепление – медна, с плоско ядро, тетартерон, сечена в Магнезия. По класификацията на Хенди тя се отнася към тип D на анонимното никейско монетосечене и се датира към средата на XIII в. (Hendy 1969, 265 – 266, pl. 36. 10).

Солунското монетосечене сред мелнишките монети се допълва и от три монети на Мануил Комнин Дука (1230 – 1237) и една монета на Йоан Комнин Дука (1237 – 1244). Монетите и на двамата императори са сечени преди 1246 г. и се числят към малкомодулните съответствия. Сеченето на монети с малък модул е една от основните характеристики на Солунската монетарница, особено при монетосеченето на Йоан Комнин Дука, където се разграничават три модула (Йорданов 1984, 82).

В Солунската монетарница са сечени и по-голямата част от монетите на Палеолозите – Михаил VIII Палеолог (1258 – 1282), Андроник II Палеолог (1282 – 1328), Андроник II с Михаил IX (1259 – 1320), намерени в укреплението. Освен това, трябва да отбележим и наличието на нови монетни типове, сечени в Константинопол и Солун.

Близостта на Мелник до Солун изиграва съществена роля за неговия разцвет, за издигането му като един от най-значимите градове в южните предели на Балканите през XIII – XIV в. (Лишев 1970, 32). Мелник влизал в търговския хинтерланд на Солун, който бил един от най-важните центрове на венецианската търговия на полуострова. Оттук венецианските търговци сами или чрез своите основни посредници – дубровничаните, прониквали по пазарите на Родопите, Тракия и Македония (Гюзелев 1981, 162 – 163; Поливянни 1989, 77 – 79). Хрисовул на Алексий III Ангел (1195 – 1205), издаден на венецианците през ноември 1198 г., в който темата Загорион се споменава като една от протекционираните от императора територии за тяхната търговия в империята (Dölger 1925), свидетелства, че Мелник – център на тази административна област, е сред приоритетните за Византия търговски центрове. Покровителствена политика към италианските търговци води и българският царски двор, както показват грамотите на Иван Асен II и Михаил Асен за дубровнишките търговци, както и грамотата на Иван Александър за венецианците от 1352 г. (Лишев 1970, 129). Нумизматичният материал от Малкото укрепление и от други археологически обекти в Мелник, заедно с някои други намерени при разкопки вносни предмети, показват оживени търговски връзки на града със Запада през XIII – XIV в. Сериозен стимул за развитието им в първите десетилетия на XIII в. е превръщането му в столица на държавата на деспот Алексий Слав, свързан в брачно родство с латините. Икономическият

просперитет по това време се бележи с многобройни находки от монети при разкопките на различни места из Мелник (Пенчев 1989, 209). Има едно интересно писмено сведение за края на XIII в., според което венецианецът Карентано Цанни бил ощетен с 10 перпера мито, когато изпратил от Солун в Мелник свой човек да търгува с луксозни (разбирай копринени) платове (Лишев 1970, 52). Потребител на бляскавите манифактурни стоки на чуждите търговци е била аристокрацията – светска и духовна, както и някои забогатели граждани от средата на занаятчийско-търговското съсловие. За такива *“благоприлични и знатни мъже, които по самия си вид се показали достойни за уважение и почит”*, дошли от Мелник в лагера на византийския император Йоан III Ватаци през 1246 г., споменава византийският летописец Георги Акрополит (Дуйчев 1972, 403).

Освен венецианските грошове, отнасящи се към времето на дождовете Якопо Контарини (1275 – 1280) и Бартоломео Градониго (1339 – 1342), в Мелнишката крепост е открит и друг номинал венецианска монета – солдино (soldo), сечена по времето на Андрея Дандоло (1343 – 1354).

Двата нови номинала, солдино и мецанино (mezzanino), Венеция започва да сече след 1331 г. Те били предназначени главно за западните пазари, но независимо от това циркулирали и по източните, за което свидетелстват монетни находки от територията на Източното Средиземноморие (Континентална Гърция, Егейските острови, Малоазийското крайбрежие, страните на Балканите), съдържащи венециански монети от XIII – XV в. (Слепова 1986, 23).

Качественият венециански грош с неизменно тегло от 2 – 2,18 гр се утвърдил и като еталон за сечене на сребърни монети от типа на гроша на Балканите и в България от 80-те год. на XIII в. (Пак там, 23 – 25; Дочев 1992, 162 – 163). През същия този период в обширни райони на Балканите циркулират и имитации на венециански грошове, най-ранните от които са от първото десетилетие на XIV в., а най-късните – от 70 – 80 години на XIV в. (Авдев 1982, 19). В Севернородопската област, където венецианският грош е бил твърде разпространен в паричната циркулация, имитации на венециански грошове били произвеждани от местна суровина между 30-те и края на 60-те години на XIV в. (Юрукова, Пенчев 1990, 200).

Средното тегло на сребърните грошове, сечени в България през XIII – XIV в. (около 1,86 – 1,50 гр), е било доста по-ниско от теглото на оригиналния венециански грош. Това неизбежно е налагало циркулиращите на Балканите оригинални грошове и по-ранните и тежки имитации да бъдат орязвани, за да се приравнят към теглото на местните монети. Този процес се засилва след 1329 г.

В Малкото укрепление, освен оригиналните грошове на Якопо Контарини и Бартоломео Градониго, са налице и вторично орязани грошове, единият от които е имитативен. Те могат да се датират най-рано към първото десетилетие на XIV в.

По търговски път в мелнишката крепост са попаднали и три франкски гроша – турноси. Това са монети, сечени от латинските владетели в Гърция, участвали в Четвъртия кръстоносен поход. Малките държавици на латинските рицари, възникнали в резултат на подялбата на Византийската империя след 1204 г. и просъществували до 1432 г. (Юрукова 1965, 219). От средата на XIII в. те започнали да секат свои собствени сребърни монети, които подражавали на популярните грошове на френския крал Людовик IX (1226 – 1270), сечени в монетарницата на град Тур. Различавали са се само по името на владетеля и на монетарницата, в която са отсечени. Най-интензивното сечене на този тип монети се отнася от 80-те години на XIII в. до 20-те години на XIV в. Макар и за кратко време, те са играли значителна роля в стоково-паричните отношения на Балканския полуостров (Юрукова 1965, 220 – 226; Metcalf 1960, 53).

Една от мелнишките монети-турноси е отсечена в столицата на Атинското дукство – Тива, от Гюй II (1287 – 1308). Градът се е славел със занаятчийското си производство и главно с производството на копринени тъкани. Поради лошата си запазеност, другите две (торнезета) не могат да бъдат точно определени, но най-общо се отнасят към същия период от време – края на XIII - началото на XIV в.

В края на 1342 г. в резултат на сръбското разширение в македонските и тракийските земи, Мелник бил завладян от войските на сръбския крал Стефан IV Душан (1331 – 1355), за да остане под сръбска зависимост около петнадесет години – до 1356 г. (Дуйчев 1972, 409 – 410). В писмо до венецианския дожд Андреа Дандоло от октомври 1345 г. сръбският крал се титулува *"Стефан, по божия милост крал на Сърбия ...както и владетел на немалка част от Българското царство и на почти цялата Византийска империя..."*, израз на действителното установяване на сръбско владичество над българските земи и обитаващото ги население в Македония (Гюзелев 1981, 164).

Монетата на Стефан Душан определя горната хронологическа граница на активното обитаване на Малкото укрепление. Според класификацията на Марич тя спада към ранното монетосечене на Стефан Душан, преди провъзгласяването му за цар през април 1345 г. (Марић 1956, 79). Монетата е идентична с тип I от монетосеченето на неговия баща, крал Стефан Урош III Дечански (1321 – 1331) (Марић 1956, 78). Тегловният стандарт на сребърните монети в България и Сърбия за периода 1331 – 1340 г. е около 1,60 гр, а за следващото десетилетие, 1340 – 1350 г., е около 1,50 гр (Авдев 1980, 16 – 17). Монетата от Мелник е с тегло 1,00 гр, което предполага, че е отсечена не по-рано от 1340 г. и най-вероятно непосредствено преди провъзгласяването на Стефан Душан за цар през 1345 г.

Историческата значимост на разгледания нумизматичен материал се заключава в това, че дава нова информация за стоково-паричните и търговските отношения в средновековния Мелник за периода от края на XII в. до средата на XIV в. Това е период на стопански и икономически разцвет на града. Същевременно монетите са безспорен terminus ante quem за археологическите разкрития на Малкото укрепление/ Владетелска резиденция.

В триъгълната кула тип донжон на укреплението, за която се приема, че е служела за "господарски дом" (Нешева, 2008), е намерен и единственият засега сфрагистичен паметник от Мелник – моливдовул (оловен печат) на константинополския патриарх Макарий (Йорданов 1990, 16 – 17). Той е с размери: диаметър на ядрото 38/39 мм и дебелина 16 мм. На лицевата му страна е представена Богородица с нимб, мантия и мафорий, седнала на трон с високо облегало, насреща. Държи пред себе си Младенеца. На обратната страна е изписан 8-редов надпис със старогръцки букви. Според начина на представяне на Богородица моливдовулът се отнася към първия период от дейността на Макарий – между юни 1377 г. и юли 1379 г. Това е времето, когато Мелник е в държавата на сръбския велможа Константин Драгаш (Пак там, 17, бел. 9). С неговата смърт през 1395 г. градът загубва свободата си, попадайки за повече от 5 столетия под властта на османските турци. Посеченият моливдовул бележи terminus ante quem за прекратяването на военните и резиденциални функции на укреплението.

Каталог[2]

I. ВИЗАНТИЙСКА МОНЕТА (КРАЯТ НА XII – НАЧ. НА XIII В.)

Алексий III Ангел (1195 – 1203), Константинопол, вар. II

Лице: .../ XC. Бюст на Христос с широк кръстат нимб, туника и колобион; с дясната ръка благославя, а в лявата държи свитък.

---

[2] Общият брой на монетите е 106. По-добре запазените и включени в каталога са 88 броя. За оказаното ми съдействие при съставянето му изказвам благодарност на ст. н. с. д-р Константин Дочев от Филиала на НАИМ във Велико Търново

Опако: Надписът не личи. Императорът (вляво) и св. Константи (вдясно), прави, насреща, държат помежду си кълбо с кръст. Императорът е със стема, дивитисион и лорос; в дясната ръка държи лабарум на къса дръжка. Светецът е със същото облекло и инсигнии.

Мед, 1 екз., 26/24 мм

(Hendy 1969, 151, pl. 23.1 – 7)

II.“БЪЛГАРСКИ“ИМИТАЦИИ (I – III ДЕСЕТ. НА XIII В.)

Тип А (малък модул), I – краят на II десетилетие на XIII в.

Лице : Надписът и изображението не личат.

Опако: Надписът не личи. Императорът със стема, дивитисион и лорос (вляво) и Богородица (вдясно), която го коронясва, с нимб, туника и мафорион, прави насреща. Императорът държи в дясната си ръка лабарум, в лявата – кълбо с кръст.

Мед, 1 екз., отпечатан върху парче от монета, 14/11 мм.

(Hendy 1969, 218, pl. 24.1-9)

Тип С, I – III десетилетие на XIII в.

Лице: Надписът не личи. Бюст на Христос с нимб, туника и колобион, насреща.

Опако: Надписът не личи. Императорът (вляво) и св. Константин (вдясно), прави насреща, държат помежду си кълбо с кръст. И двамата са със стеми, дивитисиони и лороси.

Мед, 3 екз., размери между 24 и 22 мм

(Hendy 1969, 218, pl. 25. 1 – 5)

III. “ЛАТИНСКИ” ИМИТАЦИИ, II – V/VI ДЕСЕТИЛЕТИЕ НА XIII В.

1. “Латински” константинополски имитации

Тип А, малък модул, II – IV/V десетилетие на XIII в.

Лице: Надписът не личи. Богородица с нимб, туника и мафорион, седи на престол, насреща. Пред гърдите си държи медальон на Христос с нимб.

Опако: Надписът не личи. Императорът със стема, дивитисион и хламида, прав насреща. В дясната ръка държи лабарум на дълга дръжка, в лявата – акакия.

Мед, 12 екз., размери между 19 и 15 мм

(Hendy 1969, 198, pl. 29.1 – 3)

2. “Латински” константинополски, тип D – T, III – V/VI десетилетие на XIII в.

Тип D

Лице:…IC / .. Запазена е част от бюста на Христос.

Опако: Λ Императорът със стема, дивитисион, лорос и сагион, прав насреща; в дясната ръка държи скиптър с кръст, в лявата – кълбо с кръст.

Мед, 3 екз., два от които са орязани, размери между 19 и 14 мм

(Hendy, pl. 192, pl. 25. 14 - 15)

Тип Р

Лице: Надписът не личи. Запазени са части от изображението на бюста на Христос.

Опако: Надписът не личи. Бюст на архангел Михаил с нимб, туника, броня и сагион, насреща. В дясната

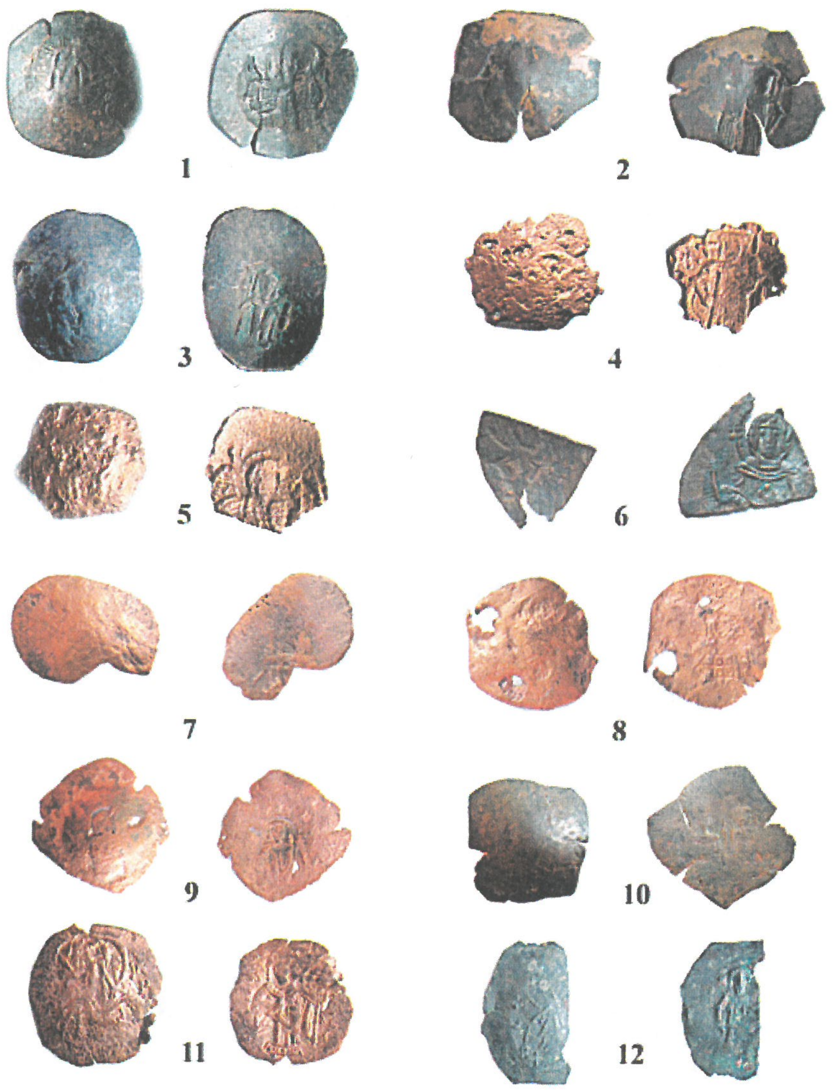

ТАБЛИЦА I

1. Византия, Алексий III Ангел, Константинопол, вар. II; 2. Българска имитация, тип С; 3. Латинска константинополска имитация, тип А; 4. Латинска константинополска имитация, тип D; 5. Латинска константинополска имитация, тип Р; 6. Латинска константинополска имитация, тип R; 7. Латинска константинополска имитация, тип Т; 8. Латинска солунска имитация, тип А; 9. Латинска солунска имитация, тип В; 10. Латинска солунска имитация, тип С; 11. Йоан III Дука Ватаци, Солун, тип D; 12. Йоан III Дука Ватаци, Солун, тип F

1. Byzantium, Alexius III Angellus, Constantinople, variant II; 2. Bulgarian imitation, Type C; 3. Latin imitation, Constantinople, type A; 4. Latin imitation, Constantinople, type D; 5. Latin imitation, Constantinople, type P; 6. Latin imitation, Constantinople, type R; 7. Latin imitation, Constantinople, type T; 8. Latin imitation , Thessaloniki, type A; 9. Latin imitation, Thessaloniki, type B; 10. Latin imitation, Thessaloniki, type C; 11. John III Ducas Vatazes, Thesaloniki, type D; 12. John III Ducas Vatazes, Thesaloniki, type F

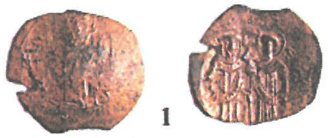
1

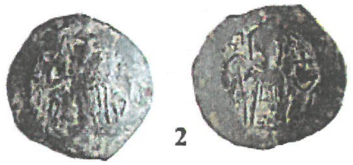
2

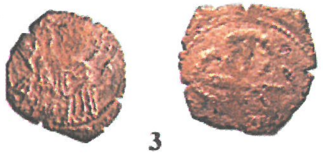
3

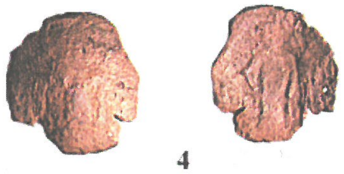
4

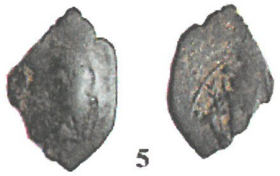
5

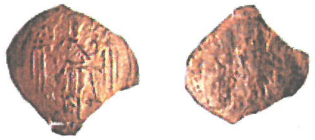
6

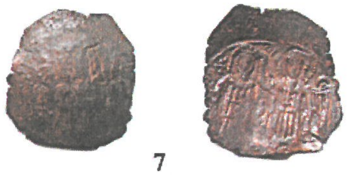
7

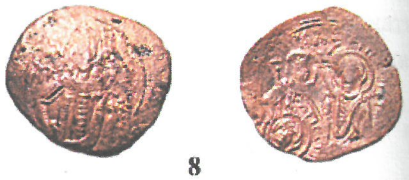
8

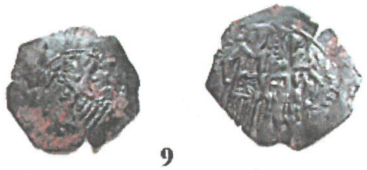
9

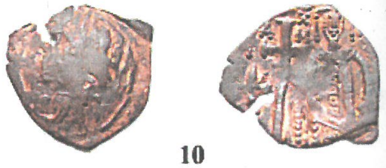
10

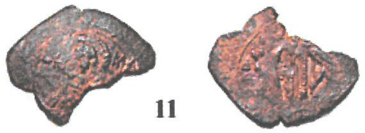
11

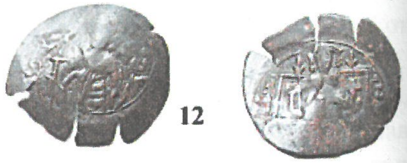
12

ТАБЛИЦА II

1. Йоан III Дука Ватаци, Солун, тип G; 2. Йоан III Дука Ватаци, Солун, тип I; 3. Анонимно никейско монетосечене, Магнезия, тип D; 4. Мануил Комнин Дука, Солун, тип А; 5. Мануил Комнин Дука, Солун, тип D; 6. Мануил Комнин Дука, Солун, тип G; 7. Михаил VIII Палеолог, Солун, тип 2; 8. Михаил VIII Палеолог, Солун, тип 5; 9. Михаил VIII Палеолог, Солун, тип 8; 10. Михаил VIII Палеолог, Солун, тип 16; 11. Михаил VIII Палеолог, Солун, нов тип; 12. Михаил VIII Палеолог, Солун, нов тип

1. John III Ducas Vatazes, Thesaloniki, type G; 2. John III Ducas Vatazes, Thesaloniki, type I; 3. Annonymous minted coins Nicea, Magnesia, type D; 4. Manuil Comnenus Ducas, Thesaloniki, type A; 5. Manuil Comnenus Ducas, Thesaloniki, type D; 6. Manuil Comnenus Ducas, Thesaloniki, type G; 7. Michael VIII Paleologus, Thessaloniki, type 2; 8. Michael VIII Paleologus, Thessaloniki, type 5; 9. Michael VIII Paleologus, Thessaloniki, type 8; 10. Michael VIII Paleologus, Thessaloniki, type 16; 11. Michael VIII Paleologus, Thessaloniki, new type; 12. Michael VIII Paleologus, Thessaloniki, new type

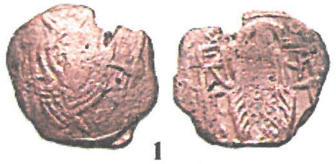
1

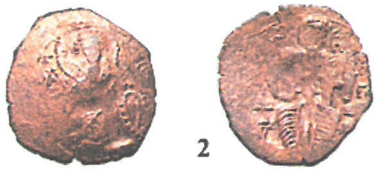
2

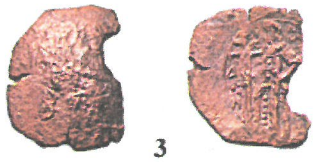
3

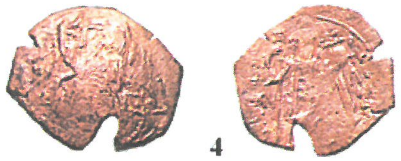
4

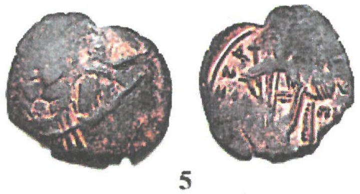
5

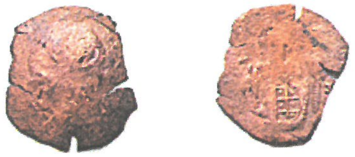
6

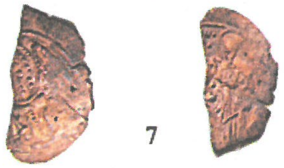
7

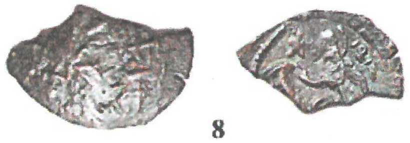
8

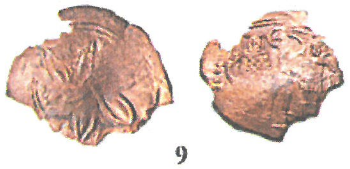
9

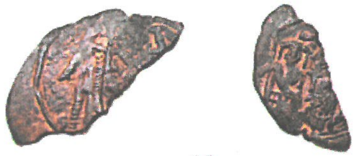
10

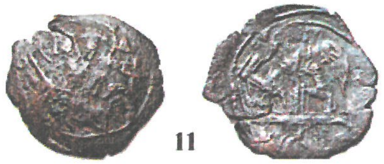
11

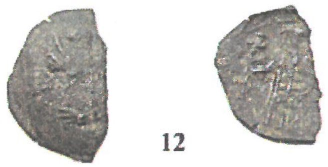
12

ТАБЛИЦА III

Таблица III; 1. Михаил VIII Палеолог, Константинопол, тип 18; 2. Михаил VIII Палеолог, Константинопол, тип 17; 3. Андроник II Палеолог, Константинопол, тип 16; 4. Андроник II Палеолог, Константинопол, тип 18; 5. Андроник II Палеолог, Константинопол, непубликуван; 6. Андроник II Палеолог, Константинопол, непубликуван; 7. Андроник II Палеолог, Солун, тип 1; 8. Андроник II Палеолог, Солун, тип 2; 9. Андроник II Палеолог, Солун, тип 7; 10. Андроник II Палеолог, Солун, тип 8; 11. Андроник II Палеолог, Солун, тип 15; 12. Андроник II Палеолог, Солун, тип 20

1. Michael VIII Paleologus, Constantinople, type 18; 2. Michael VIII Paleologus, Constantinople, type 17; 3. Andronicus II Paleologus, Constantinopole , type 16; 4. Andronicus II Paleologus, Constantinopole, type 18; 5. Andronicus II Paleologus, Constantinopole, not published type; 6. Andronicus II Paleologus, Constantinopole, unpublished type; 7. Andronicus II Palaelegus, Thessaloniki, type 1; 8. Andronicus II Palaelegus, Thessaloniki, type 2; 9. Andronicus II Palaelegus, Thessaloniki, type 7; 10. Andronicus II Palaelegus, Thessaloniki, type 8; 11. Andronicus II Palaelegus, Thessaloniki, type 15; 12. Andronicus II Palaelegus, Thessaloniki, type 20

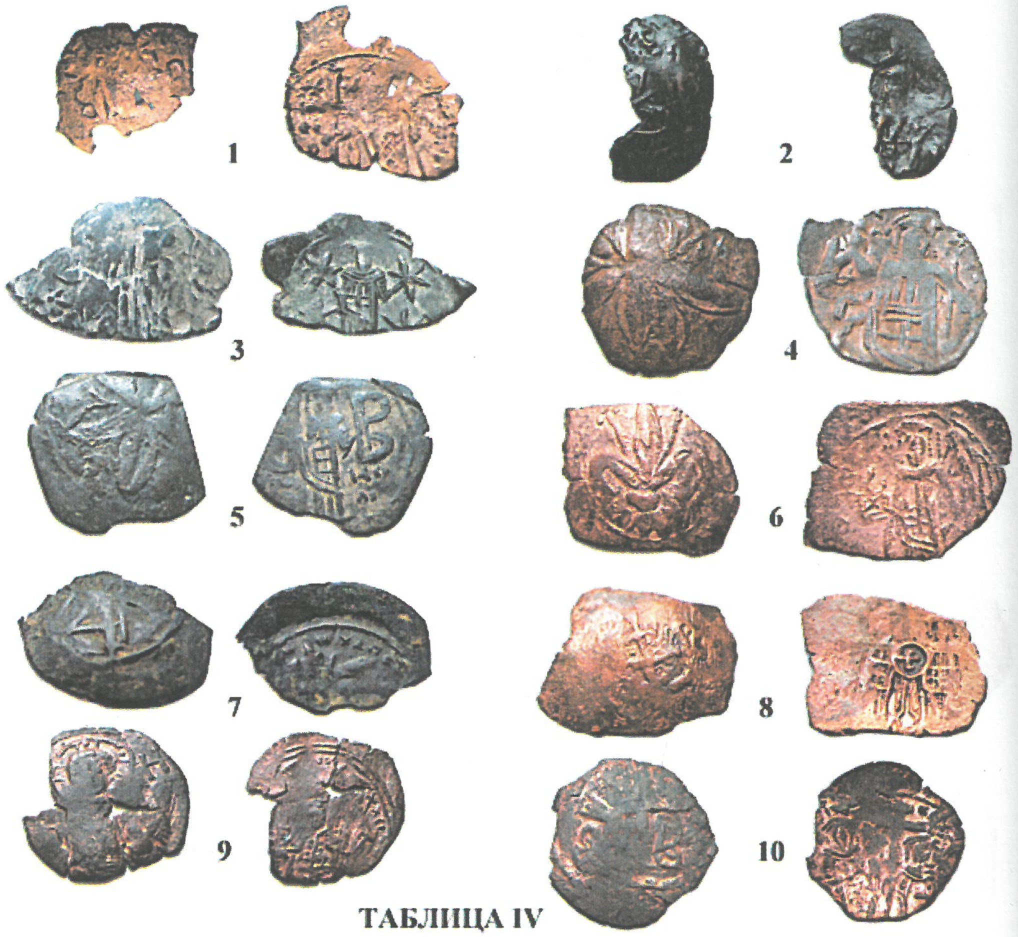

ТАБЛИЦА IV

1. Андроник II Палеолог, Солун, тип 21; 2. Андроник II Палеолог, Солун, тип 24; 3. Андроник II Палеолог, Солун, тип 30; 4. Андроник II Палеолог, Солун, тип 31; 5. Андроник II Палеолог, Солун, тип 32; 6. Андроник II Палеолог, Солун, тип 33; 7. Андроник II с Михаил IX, Солун, тип 7; 8. Андроник II с Михаил IX, Солун, тип 4; 9. Андроник II с Михаил IX, Константинопол, тетартерон; 10. Андроник II с Михаил IX, Константинопол, тип 23

1. Andronicus II Palaelogus, Thessaloniki, type 21; 2. Andronicus II Palaelogus, Thessaloniki, type 24; 3. Andronicus II Palaelogus, Thessaloniki, type 30; 4. Andronicus II Palaelogus, Thessaloniki, type 31; 5. Andronicus II Palaelogus, Thessaloniki, type 32; 6. Andronicus II Palaelogus, Thessaloniki, type 33; 7. Andronicus II Michael IX, Thessaloniki, type 7; 8. Andronicus II Michael, IX, Thessaloniki, type 4; 9. Andronicus II Michael IX, Thessaloniki, Constantinople, tetarteron; 10. Andronicus II Michael IX, Thessaloniki, Constantinople, type 23

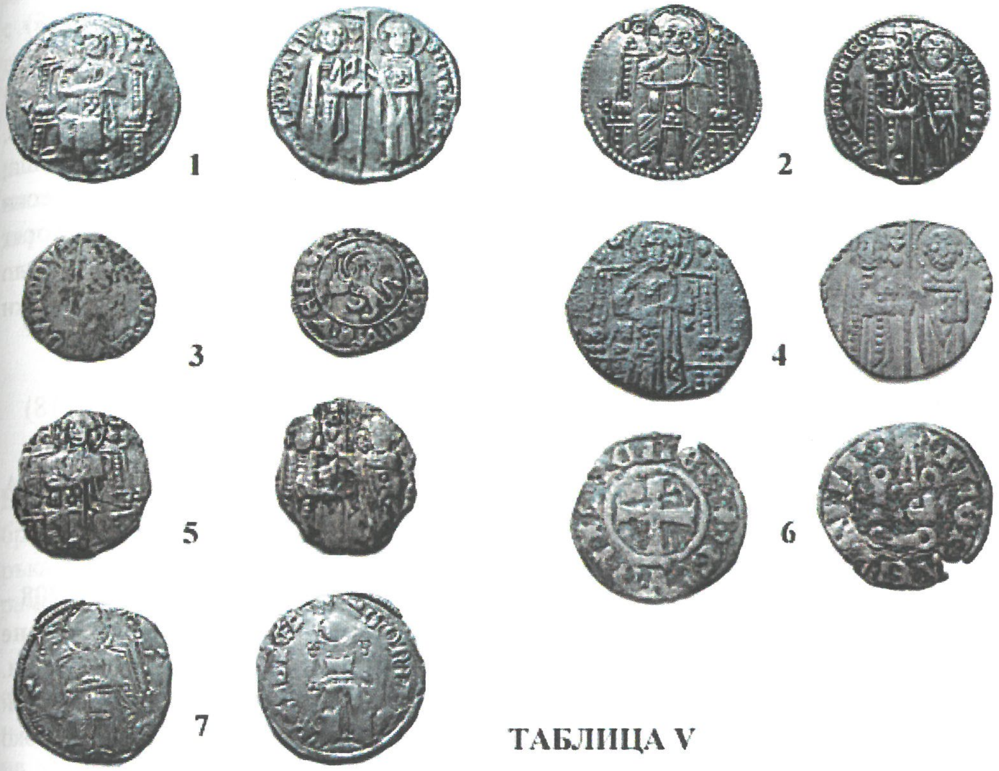

ТАБЛИЦА V

1. Венеция, Якопо Контарини, грош; 2. Венеция, Бартоломео Градониго, грош; 3. Венеция, Андрея Дандоло, солдино; 4. Венеция, вторично орязан грош; 5. Имитативен венециански грош, вторично орязан; 6. Атинско дукство, Тебес, Гюй II, торнезе; 7. Крал Стефан IV Душан, динар

1. Venice, Jacopo Contarini, grosh; 2. Venice, Bartolomeo Gradonigo, grosh; 3. Venice, Jacopo Andrea Dandolo, soldino; 4. Venice, grosh, secondary clipping; 5. Imitation Venetian grosh, secondary clipping.; 6. Duchy of Athens, Thebes, Guy II, tournese; 7. King Stefan IV Dushan, dinar ръка държи скиптър, в лявата – кълбо с кръст.

Мед, 1 екз. орязан, 14/11 мм

(Hendy 1969, 195, pl. 27. 3 – 4)

Тип R

Лице: Надписът не личи. Запазена е част от фигурата на Христос, седнал на трон, насреща.

Опако: Надписът не личи. Запазена е горната част от фигурата на Богородица Оранта с нимб, туника и мафорион.

Мед, 1 екз., орязан, 15/13 мм

(Hendy 1969, 196, pl. 27. 6 – 7)

Тип T

Лице: Изображението е заличено.

Опако: Надписът не личи. Св. Петър (отляво) и св. Павел (отдясно), прави, един срещу друг, прегърнати. И двамата светци са с нимбове, туники и мантии.

Мед, 1 екз., 16/15 мм

(Hendy 1969, 196, pl. 27. 10 – 11)

3. “Латински” солунски имитации, тип A – C, малък модул, II – V/VI десетилетие на XIII в.

Тип A

Лице: Изображението е заличено.

Опако: Надписът не личи. Допоясно изображение на императора със стема, дивитисион и лорос; насреща; в дясната ръка държи скиптър с кръст, в лявата – кълбо с кръст.

Мед, 1 екз., 17/16 мм

(Hendy 1969, 198, pl. 29. 10 – 12)

Тип B

Лице: Изображението е заличено.

Опако: Надписът не личи. Императорът със стема, дивитисион и хламида, прав насреща; в дясната ръка държи лабарум на дълга дръжка, в лявата – кълбо с кръст.

Мед, 1 екз., 22/20 мм

(Hendy 1969, 198, pl. 29. 13 – 15)

Тип C

Лице: Изображението е заличено.

Опако: Св. Елена (отляво) и св. Константин (отдясно), прави насреща; държат помежду си патриаршески кръст на дълга дръжка. Двамата носят стеми, дивитисиони и лороси. Около главите им има нимбове. Всеки държи по един скиптър.

Мед, 2 екз., 17/16 мм

(Hendy 1969, 199, pl. 29. 16 – 18)

IV. МОНЕТИ НА НИКЕЙСКИТЕ ИМПЕРАТОРИ

1. Теодор I Ласкарис (1208 – 1222), Първо никейско монетосечене

Лице: Надписът не личи. Богородица с нимб, туника и мафорион, седи на престол с високо облегало, насреща; пред гърдите си държи медальон с образа на Христос.

Опако: Надписът не личи. Императорът (отляво) и св. Теодор (отдясно), прави, насреща; държат помежду си патриаршески кръст. Императорът е със стема, дивитисион и лорос. В дясната ръка държи лабарум. Светецът е с нимб, къса туника и броня. В лявата ръка държи копие, опряно на рамото му.

Мед, 1 екз., 17/16 мм

(Hendy, 1969, 199, pl. 29. 19 – 20)

2. Йоан III Дука-Ватаци (1222 – 1254), Солунско монетосечене

Тип C

Лице: I/H Св. Димитър с нимб, туника, броня и сагион, седи на престол без облегало, насреща. С дясната ръка държи дръжката на меч, а с лявата – ножицата на меча, положена върху коленете му. В дясното поле, под надписа има многолъчна звезда.

Опако: Императорът със стема, къса войнишка туника, броня и сагион, прав, насреща. В дясната ръка държи лабарум на дълга дръжка, а в лявата – акакия. Горе, в дясното поле – многолъчна звезда.

Мед, 1 екз., добре запазен, 26 мм

(Hendy, 1969, 290, pl. 42. 5 – 6)

Тип D

Лице: / jH Надписът не се чете. Бюст на св. Димитър с нимб, туника, броня и сагион, насреща. В дясната ръка държи меч, опрян на дясното му рамо.

Опако: W Императорът със стема, дивитисион и хламида, прав, насреща. В лявата ръка държи лабарум на дълга дръжка, а в дясната – акакия пред гърдите си.

Мед, 4 екз., единият е фрагментиран, 23/15 мм; 23/22 мм; 27/26 мм;28/24 мм

(Hendy, 1969, 291, pl. 42. 7 – 8)

Тип F

Лице: ..../ С... От изображението е запазено част от бюста на Христос.

Опако: Надписът не личи. От изображението е запазена само фигурата на императора (отляво). Липсва фигурата на св. Димитър (отдясно). Двамата държат помежду си модел на крепостта на Солун с три кули. Императорът е със стема, дивитисион и лорос; в дясната ръка държи лабарум.

Мед, половин монета, 25/15 мм

(Hendy, 1969, 291, pl. 42. 11 – 12)

Тип G

Лице: MHP Богородица Оранс, с нимб, туника и мафорион; в двете полета по една многолъчна звезда.

Опако: Ⓐ Императорът (отляво) и св. Димитър (отдясно), прави, насреща; държат помежду си лабарум на дълга дръжка, украсен с голям триъгълен орнамент на върха. Императорът е със стема, дивитисион и хламида. Светецът е с нимб, дивитисион и хламида. В лявата ръка държи меч, обърнат към земята.

Мед, 2 екз., 29/23 мм; 29/25 мм

(Hendy, 1969, 293, pl. 43. 1 – 2)

Тип I

Лице: Надписът не личи. Св. Димитър с нимб, къса войнишка туника, броня и сагион, прав насреща; в дясната ръка държи копие, в лявата – щит.

Опако: /°Λ Императорът със стема, дивитисион и лорос, прав насреща. В дясната ръка държи лабарум на дълга дръжка, в лявата – кълбо с кръст.

Мед, 1 екз., единият с отчупвания, 21/20 мм; 27/26 мм.

(Hendy, 1969, 293, pl. 43. 5 – 6)

3. Анонимно никейско монетосечене, средата на XIII в.

Тип D

Магнезия (тетартерон)

Лице: Надписът не личи. Богородица Оранс, с нимб, туника и мафорион.

Опако: Лъчист кръст, украсен с лунарни орнаменти, разположени по краищата на раменете.

Мед, 1 екз., 16 мм

(Hendy, 1969, 265 – 266, pl. 36. 10)

V. МОНЕТИ НА СОЛУН-

СКИТЕ ИМПЕРАТОРИ (XIII В.)

1. Мануил Комнин Дука (1230 – 1237)

Тип А

Лице: Надписът не личи. Запазени са следи от изображението на св. Димитър.

Опако: Надписът не личи. Императорът (отляво), коронясван от Христос (отдясно). Императорът е със стема, дивитисион и хламида; в дясната ръка държи скиптър, а в лявата – акакия. Христос е с нимб, туника и колобион; в лявата ръка държи евангелие.

Мед, 1 екз., с отчупвания, 19/17 мм

(Hendy, 1969, 275, pl. 39. 3; Metcalf, 1973, 170, pl. 11. 103 – 105)

Тип D

Лице: Изображението е заличено.

Опако: ΔЄ/ От изображението е запазено част от фигурата на императора със стема, дивитисион и лорос; в дясната ръка държи палмово клонче.

Мед, 1 екз., фрагментиран, 15/13 мм

(Hendy 1969, 276, pl. 39. 7; Metcalf 1973, 171, pl. 11. 111)

Тип G

Лице: Надписът не личи. Архангел Михаил, прав насреща. С дясната ръка изважда меч от ножница, която държи в хоризонтално положение с лявата ръка. Носи нимб, туника, броня и сагион.

Опако: MANΥHΛ Императорът (отляво) и св. Димитър (отдясно), седят на трон с ниско облегало, насреща; помежду си държат модел на крепост с три кули. Императорът е със стема, дивитисион и лорос; държи лабарум в дясната ръка. Светецът е с туника, броня и сагион; държи меч с лявата ръка, опрян на рамото му.

Мед, 1 екз., 20/15 мм

(Hendy 1969, 277, pl. 39. 10, 11; Metcalf 1973, p1. 71, pl. 11. 114)

1. Йоан Комнин Дука (1237 – 1244)

Тип N, серия III

Лице: Изображение няма.

Опако: Допоясно изображение на императора със стема, дивитисион и лорос, насреща; в дясната ръка държи лабарум, в лявата – акакия.

Мед, 1 екз. 13/12 мм

(Hendy 1969, 284, pl. 41. 15, 16)

VI. МОНЕТИ НА ПАЛЕОЛОЗИТЕ (XIII – XIV В.)

1. Михаил VIII Палеолог (1261 - 1282), Константинополско монетосечене

Тип 17

Лице: Надписът не личи. Допоясно изображение на св. Георги насреща; в лявата ръка държи щит.

Опако: / $\overset{C}{П}\ \underset{Г}{\hat{O}}$ Императорът със стема, дивитисион и лорос, седи на престол без облегало, насреща; в дясната ръка държи лабарум, в лявата – акакия.

Мед, 2 екз. 23/22 мм; 25/23 мм

(Bendall, Donald 1974, 13 – 14, № 17; Grierson 1982, 302, pl. 85. 1353)

Тип 18

Лице: Надписът не личи.Глава на херувим с четири криле и две ръце, насреща; във всяка от ръцете държи по едно копие.

Опако: /M Императорът със стема, дивитисион и лорос, седи на престол с високо облегало, насреща; в дясната ръка държи лабарум, в лявата – акакия.

Мед, 1 екз. 21/19 мм

(Bendall, Donald 1974, 13 – 14, № 18; Grierson 1982, p. 302, pl. 85. 1354)

2. Михаил VIII Палеолог, Солунско монетосечене

Тип 2

Лице: / M j Св. Димитър седи на престол без облегало, насреща. Върху коленете си държи меч.

Опако: O/ Императорът (отляво), коронясван от архангел Михаил (отдясно). Императорът е със стема, дивитисион и лорос; в дясната ръка държи скиптър-кръст, в лявата – акакия. Светецът е с нимб, туника, броня и сагион.

Мед, 2 екз., 21/ 20 мм; 25/22 мм

(Bendall, Donald 1974, 23 - 24, № 2; Grierson 1982, 303, pl. 86. 1369)

Тип 5

Лице: Надписът не личи. Допоясно изображение на архангел Михаил, насреща. В дясната ръка държи тривърх скиптър, а в лявата – меч с острието надолу.

Опако: MIXAHΛ Императорът (отляво), коронясван от Богородица (отдясно). Императорът е със стема, дивитисион и лорос; в дясната ръка държи скиптър-кръст, а в лявата – акакия. Богородица е с нимб, туника и мафорион.

Мед, 2 екз., единият е с вторично орязана периферия, 24/17 мм

(Bendall, Donald 1974, 25 - 26, № 5; Grierson 1982, 381, pl. 84. 1338)

Тип 8

Лице: Надпис няма. Голям крилат патриаршески кръст.

Опако: MIX/ Императорът (отляво) и св. Димитър (отдясно), прави насреща. Помежду си държат меч, с острието надолу. Над главите им има многолъчна звезда. Императорът е със стема, дивитисион и лорос. В дясната ръка държи лабарум на дълга дръжка. Светецът е с нимб, туника, броня; в лявата ръка държи копие.

Мед, 1 екз. 25/25 мм

(Bendall, Donald 1974, 27 - 28, № 8; Grierson 1982, 303, pl. 86. 1375)

Тип 14

Лице: Надписът не личи. Св. Димитър с нимб, туника, броня и сагион, прав насреща; в дясната ръка държи изправено копие, а в лявата – щит. В лявото поле – многолъчна звезда.

Опако: O-ICOΠH Допоясно изображение на императора със стема, дивитисион и лорос, насреща; в дясната ръка държи голяма трилистна лилия, а в лявата – лабарум.

Мед, 1 екз., 25/26 мм

(Bendall, Donald 1974, 31 – 32, № 14; Grierson, 1982, 303, pl. 86. 1381)

Тип 16

Лице: Надпис няма. Голям цвят на лилия.

Опако: A/$\overset{X}{M}$ Императорът със стема, дивитисион и лорос, прав насреща; в дясната ръка държи кръст на дълга дръжка. Вляво от кръста е представен лилиев цвят.

Мед, 1 екз., 22/23 мм

(Bendall, Donald 1974, 33 – 34, № 16)

Нов тип[3]

Лице: / $\overset{ΔI}{HH}$ Бюст на св. Димитър насреща; в дясната ръка държи меч с острието надолу.

Опако: ΧΗΛ/ΔΗΜ Императорът със стема, дивитисион и лорос, седи на престол с високо облегало, насреща; в дясната ръка държи тривърх скиптър, в лявата – кълбо с кръст. От дясната страна ръбът на облегалото на трона е украсено с тривърха лилия, симетрично на тривърхия скиптър.

Мед, 1 екз., с напуквания на ядрото, 25/27 мм

Нов тип

Лице: Η/Μ Бюст на св. Димитър с нимб, туника и сагион, насреща; в дясната ръка държи кръст пред гърдите си.

Опако: ΧΜΔ/ Императорът със стема, дивитисион, лорос и сагион, прав насреща; в дясната ръка държи акакия, в лявата – тривърх скиптър.

Мед, 1 екз., има отчупвания по ядрото, 25/22

(Дочев 1992, 136 – 137, табл. XLV/ 9 и табл. 16/10)

3. Андроник II Палеолог (1282 – 1328), константинополско монетосечене

Тип 16

Лице: Надписът не личи. Христос с нимб, туника и колобион, прав, насреща, стъпил върху правоъгълен субпендион. В лявото поле – голяма буква В.

Опако: ΔΝ/ΔΗ Императорът със стема, дивитисион и лорос, седнал на престол без облегало, насреща; в дясната ръка държи патриаршески кръст на дълга дръжка, а в лявата – акакия.

Мед, 1 екз., има отчупване по ядрото, 18/21 мм

(Bendall, Donald, 1979, 46, № 16; Grierson 1982, 304, pl. 88. 1403)

Тип 18

Лице: Надписът не личи. Христос с нимб, туника и колобион, седнал на трон с високо облегало, насреща; в дясната ръка държи лабарум на дълга дръжка, в лявата – кълбо с патриаршески кръст.

Мед, 1 екз., 25/21 мм

(Bendall, Donald, 1979, 48, № 18)

Нов тип

Лице: Надпис няма. Херувим с четири криле, държи в двете си ръце по едно копие.

Опако: Надписът не личи. Допоясна фигура на императора със стема, дивитисион и лорос, насреща; в дясната ръка държи скиптър с кръст, в лявата – акакия.

Мед, 1 екз., 21/20 мм.

(Дочев 1983, 12, обр. 3/б)

Нов тип

Лице: Надписът не личи. Допоясна фигура на архангел Михаил, с нимб, туника и лорос; в дясната ръка държи тривърх скиптър, а в лявата – кълбо

Опако: ΔΝΟ/ΠΝ. Императорът със стема, дивитисион и хламида, прав, насреща; в дясната ръка държи скиптър с кръст, в лявата – кълбо с кръст

Мед, 1 екз., 22/20 мм

(Дочев 1983, 12, обр. 2)

4. Андроник II Палеолог,

---

[3] Непубликуван тип. Като стил на изображението монетата може да бъде отнесена към солунското монетосечена на Михаил VIII. Информацията дължа на ст. н. с. д-р К. Дочев

Солунско монетосечене

Тип 1

Лице: Надписът не личи. Запазена е част от допоясно изображение на архангел Михаил; в дясната ръка държи меч, опрян на рамото му.

Опако: ΝϹΟ Запазена е част от фигурата на императора (отляво), коленичил пред Христос (отдясно), който го благославя.

Мед, 2 екз., запазени са ½ монети, 22/12 мм

(Bendall, Donald 1979, 203 – 204, № 1; Grierson 1982, 305, pl. 90. 1428)

Тип 2

Лице: ΗΗ Бюст на св. Димитър, с нимб, туника и сагион, насреща.

Опако: ΗΡΛ Императорът (отляво) и Богородица (отдясно), която го коронясва, прави, насреща. Между тях има голяма буква В, обърната наляво. Горе, между главите им, има голяма многолъчна звезда.

Мед, 1 екз. отчупен, 23/14 мм

(Bendall, Donald 1979, 203 – 204, № 2; Grierson 1982, 305, pl. 90. 1429)

Тип 7

Лице: Надпис няма. Голяма многолъчна звезда.

Опако: ΗΡΟ/ΛΟ Императорът (отляво) и св. Димитър (отдясно), прави, насреща; държат помежду си кръст в кълбо на дълга дръжка. Императорът е със стема, дивитисион и хламида, светецът е с нимб, туника, броня и сагион. В дясната ръка императорът държи скиптър, светецът държи в лявата ръка копие, опряно на рамото му.

Мед, 1 екз., има отчупвания по ядрото, 18/24 мм

(Bendall, Donald 1979, 208 – 209, №7; Grierson 1982, 305, pl. 90. 1432)

Тип 8

Лице: Ангелско крило държи широкораменен кръст на дълга дръжка.

Опако: Надписът не личи. Допоясни изображения на императора (отляво) и на св. Димитър (отдясно) държат помежду си голям двоен кръст. Императорът е със стема, дивитисион и лорос, в дясната ръка държи лабарум. Светецът е с нимб, къса войнишка туника, ризница и сагион. В лявата ръка държи копие, опряно на рамото му.

Мед, 2 екз., единият е фрагментиран, 15/21 мм

(Bendall, Donald 1979, 208 – 209, № 8; Grierson 1982, 305, pl. 90. 143)

Тип 15

Лице: Δ ΜΗΡ Бюст на св. Димитър, насреща; в дясната ръка държи меч, опрян на рамото му, а в лявата държи щит.

Опако: Надписът не личи. Бюст на крилат император със стема, над крепостните стени на Солун, насреща.

Мед, 1 екз., 20/21 мм

(Bendall, Donald 1979, 214 – 215. 15; Grierson 1982, 305, pl. 90. 1439)

Тип 20

Лице: Надписът не личи. Бюст на св. Димитър, насреща; в дясната ръка държи меч, опрян на рамото му.

Опако: Надписът не личи. Императорът със стема, дивитисион, лорос и едно ангелско крило, прав, насреща; в дясната ръка държи голям патриаршески кръст, в лявата – лабарум с къса дръжка.

Мед, 1 екз., фрагментиран, 15/21 мм

(Bendall, Donald 1979, 215 – 216, № 20)

Тип 21

Лице: Надписът не личи. Запазена е част от изображението на св. Димитър в цял ръст. От двете страни на светеца има по една голяма буква В.

Опако: Надписът не личи. Императорът със стема, дивитисион и лорос, прав, насреща; в дясната ръка държи голям кръст, в лявата – лабарум. Между горните рамене на кръста има по една шестлъчна звезда.

Мед, 1 екз., има отчупване по ядрото, 19/21 мм

(Bendall, Donald 1979, 217 – 218, № 21)

Тип 24

Лице: Надписът не личи. Две ангелски крила. Между тях, отгоре и отдолу, по една шестлъчна звезда.

Опако: Надписът не личи. Допоясна фигура на императора със стема, дивитисион и лорос, насреща; императорът е пред схематично изображение на крепост с три кули. В лявата ръка държи акакия.

Мед, 1 екз., фрагментиран, 11/20 мм

(Bendall, Donald 1979, 219 – 220, № 24)

Тип 30

Лице: Изображението е заличено.

Опако: Надписът не личи. Императорът със стема, дивитисион и лорос, прав, насреща; в ръцете си държи по една шестлъчна звезда. По една подобна звезда има в долното ляво и дясно поле.

Мед 2 екз., фрагментирани, 17 – 23 мм

(Bendall, Donald 1979, 223 – 224, № 3)

Тип 31

Лице: Надпис няма. Голяма многолъчна звезда.

Опако: A K Л Императорът със стема, дивитисион и лорос, прав, насреща; в дясната ръка държи голям модел на крепост с три кули, в лявата ръка държи лабарум.

Мед, 1 екз., 19/20 мм

(Bendall, Donald 1979, 224 – 225, № 31)

Тип 32

Лице: Надпис няма. Голяма шестлъчна звезда.

Опако: Надписът не личи. Императорът със стема, дивитисион и лорос, прав, насреща; в двете си ръце държи по една голяма буква В.

Мед, 1 екз., вторично орязан, 17/18 мм

(Bendall, Donald 1979, 224 – 225, № 32)

Тип 33

Лице: Надпис няма. Голяма тривърха лилия.

Опако: Надписът не личи. Императорът със стема, дивитисион и лорос, прав, насреща; на лявото си рамо има едно ангелско крило. В дясната ръка държи модел на крепост, в лявата държи лабарум.

Мед, 2 екз., единият е отпечатан върху парче от монета, 20/18 мм

(Bendall, Donald 1979, 22 – 227, № 33)

5. Андроник II с Михаил IX (1294 – 1320), константинополско монетосечене

Тип 23

Лице: Надпис няма. Голям равнораменен кръст; в полетата между раменете му горе има по една многолъчна звезда, а отдолу – по една голяма буква В.

Опако: Надписът не личи. Допоясни изображения на Андроник II (отдясно) и Михаил IX (отляво), прави, насреща. Помежду си държат голям патриаршески кръст. Двамата императори са със стеми, дивитисиони и лороси.

Мед, 1 екз., с орязвания по ядрото, 20/21 мм

(Bendall, Donald 1979, 80 - 81, № 23)

Нов тип, тетартерон (плоско ядро)[4]

Лице: ....Бюст на младолик Христос с голям кръстат нимб, туника и колобион, насреща; в лявата ръка държи свитък.

Опако: IN/XHΛ Двамата императори Андроник II (отляво) и Михаил IX (отдясно) със стеми, дивитисиони и лороси, седят на престол без облегало, насреща. В левите си ръце държат по един скиптър с кръст.

Мед, 1 екз., с отчупвания по ядрото, 19/ 20 мм

1. Андроник II с Михаил IX, Солунско монетосечене

Тип 4

Лице: Надпис няма. Голям, крилат патриаршески кръст.

Опако: ....Андроник II (отляво) и Михаил IX (отдясно), прави, насреща; държат помежду си кръст, вписан в кръг. И двамата са със стеми, дивитисиони и лороси. Императорът държи лабарум в дясната ръка, Михаил IX – в лявата.

Мед, 2 екз., единият е отпечата върху парче от монета, 18 – 25 мм

(Bendall, Donald 1979, 230 – 231, № 4)

Тип 7

Лице: Монограм, съставен от буквите на името Палеолог.

Опако: /MXAH От изображението са запазени само главите на Андроник II и на Михаил IX; държат помежду си жезъл, който завършва на върха с трилистна лилия.

Мед 1 екз., фрагмент от монета, 12/18 мм

(Bendall, Donal, 1979, 232 – 233, № 7)

VII. ЧУЖДЕСТРАННИ МОНЕТИ (XIII – XIV В.)

1. Венеция, грошове.

Якопо Контарини (1275 – 1280)

Лице: IC – XC. Христос с нимб, туника и колобион, седи на престол с високо облегало, насреща.

Опако: IA OTARIN S M VЄNЄT I.

Дождът (отляво) и св. Марко (отдясно), прави, насреща; държат помежду си знаме на дълга дръжка. Дождът е гологлав, със сакос и мантия; в дясната ръка държи акакия. Светецът е с нимб, туника и колобион; в лявата ръка държи евангелие.

Сребро, 1 екз., 20 мм

(CNI 1915)

Бартоломео Градониго (1339 – 1342)

Лице: IC – XC. Христос с нимб, туника и колобион, седи на престол с високо облегало, насреща.

Опако: BA.GRADONIGO S.M. VENETI

---

[4] Не ни е известно този тип да е публикуван досега. Отнасянето му към монетосеченето на Андроник II с Михаил IX се основава на надписа, запазен върху обратната страна на монетата.

Дождът и св. Марко прави, насреща; държат помежду си знаме на дълга дръжка.

Сребро, 1 екз., 20/20 мм

(CNI, 1915)

Венециански грош с вторично орязана периферия (XIV в.)

Лице: -C X-. Христос на трон с високо облегало, насреща. Под левия му лакът има многолъчна звезда.

Опако: ..D………

Дождът и св. Марко прави, насреща; държат помежду си знаме на дълга дръжка.

Сребро, 1 екз. 19/17 мм

Имитация на венециански грош с вторично орязана периферия (след 20-те години на XIV в.)

Лице:…C…. Христос на трон с високо облегало, насреща.

Опако:…… D

Дождът и св. Марко прави, насреща; държат помежду си знаме на дълга дръжка.

Нископробно сребро, 1 екз., 15/13 мм

2. Венеция, солдино

Андрея Дандоло (1343 – 1354)

Лице: . M . A . R . C . V. … VЄNЄTI

Лъвът на св. Марко с нимб, обърнат наляво, държи знаме.

Опако: DND. S. DANDULO. DUX

Дождът коленичил, наляво, държи знаме на дълга дръжка.

Сребро, 1 екз., 17/15 мм

3. Монети на франкските княжества в Гърция, торнезета (краят на XIII – началото на XIV в.)

Атинско дукство, Тебес[5]

Гюй II (1287 – 1308)

Лице: Кръгов надпис +:GUI DUX ATЄNЄS

Равнораменен кръст, вписан в кръг.

Опако: ThЄBANI CIVIS

Стилизиран християнски храм с две кули.

Нископробно сребро, 1 екз., 18/17 мм

(Τζαμάλη 1981, 97, φ 87)

4. Сърбия, крал Стефан IV Душан (1331 – 1355), динар

Лице: IC – XC. Христос с нимб, туника и мантия, седи на престол с високо облегало, насреща; пред гърдите си държи евангелие. В лявото поле има знак V, а в дясното – V

Опако: MONITA RЄX STEFAN

Шлем.

Сребро, 1 екз., 20/20 мм

(Марић 1956, 79, тип I/1, табл. XIV 13/14; Ljubica 1875, tab. VII 1 – 13, tab. VI 22 – 24)

❖❖❖

---

[5] Другите две торнезета поради лошата си запазеност не могат да бъдат определени точно, но се отнасят към същия период от време – краят на XIII – началото на XIV в.

ЛИТЕРАТУРА:

Авдев 1980: С. Авдев. Сребърните монети на цар Михаил Асен (1337 – 1355). – Нумизматика, 1980, 3, 13 – 21

Авдев 1982: С. Авдев. Имитации на венециански грошове от България. – Нумизматика, 1982, 1, 19 – 26

Авдев 2005: С. Авдев. Монетната система в средновековна България през XIII – XIV век. София, 2005

Ангелов 1968: Д. Ангелов. История на Византия. Втора част (867 – 1204). София, 1968

Гюзелев 1981: В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981

Дочев, Алексиев 1981: К. Дочев, Й. Алексиев. Колективна находка на билонови скифати от Велико Търново. – Нумизматика, 1981, 2, 10 – 23

Дочев 1983: К. Дочев. Непубликувани медни монети на Палеолозите. – Нумизматика, 1983, 3, 12 – 18

Дочев 1985: К. Дочев. За произхода на някои типове латински имитативни монети. – Нумизматика, 1985, 4, 6 - 18

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII – XIV в. Велико Търново, 1992

Дуйчев 1972: И. Дуйчев. Мелник през Средновековието. – В: Българско Средновековие. София, 1972, 374 – 412

Зварич 1978: В. Зварич. Нумизматический словарь. Львов, 1978

Йорданов 1978: И. Йорданов. Българско имитативно монетосечене от началото на XIII в. – Нумизматика, 1978, 3, 3 – 17

Йорданов 1984: И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081 – 1261. София, 1984

Йорданов 1990: И. Йорданов. Моливдовул на Константинополския патриарх Макарий, намерен в Мелник. – Векове, 1990, 1, с. 16 – 18

Лишев 1970: С. Лишев. Българският средновековен град. София, 1970

Марић 1956: Р. Марић. Студије из српске нумизматике. Београд, 1956

Нешева 2003: В. Нешева. Мелник (Melnik) през античността и ранновизантийската епоха. – In: Римски и ранновизантийските селища в България, 2. София, 2003, 235 – 263

Нешева 2008: В. Нешева. Мелник. Богозиданият град, София, 2008

Пенчев 1977: В. Пенчев. Едно мнение за характера на скифатното монетосечене с името на Иван Асен II. – Нумизматика, 1977, 1 – 2, 29 – 45

Пенчев 1989: В. Пенчев. Монети. – В: Мелник, 1. София, 1989, 208 - 241

Пенчев 1996: В. Пенчев. Четири медни скифати на Иван Асен II, намерени при археологическите разкопки в Мелник. – В: Годишник на Департамент Археология, 2 – 3. София, 1996, 340 – 343

Поливянни 1989: Д. И. Поливянни. Средновековният български град през XIII – XIV в. Очерци. София, 1989

Серафимова 1982: Д. Стоянова-Серафимова. Археологически разкопки и проучвания на Славова крепост в гр. Мелник. – В: Българската държава през вековете, 1. Доклади на Първи международен конгрес по българистика, София, 1981. София, 1982, 101 – 109

Слепова 1986: Т. Слепова. Некоторые аспекты распространения венецианских и гэнуезских монет и их подражании в восточном Средиземноморье и северном Причерноморье в XII – XV вв. – В: Труды Государственного Эрмитажа, 26. Нумизматика. Ленинград, 1986, 22 – 30

Цветков 2002: Селищната мрежа в долината на Средна Струма през Средновековието IX – XVII век (по археологически данни). София, 2002

Юрукова 1965: Й. Юрукова. Монети на латинските феодални владетели в Гърция, намерени в Родопите. – Родопи, 1965, 1, 219 – 227

Юрукова, Пенчев 1990: Й. Юрукова, В. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990

Bendall, Donald 1974: S. Bendall, P. Donald. The billon trachea of Michael VIII Paleologos (1258 – 1282). London, 1974

Bendall, Donald 1979: S. Bendall, P. Donald. The later Paleologian coinage. London, 1979

CNI 1915: Corpus Numorum Italicorum, vol. VII, Veneto, Roma, 1915

Dölger 1925: F. Dölger. Regesten der Kaizerurkunden das Oströmischen Reiche von 565 – 1453. München – Berlin, 1925, vol. II, 1647, 104 – 105

Grierson 1982: P. Grierson. Bizantine coins. London, 1982

Hendy 1969: M. Hendy. Coinage and monay in the Byzantine empire 1081 – 1261. Washington, 1969

Ljubica 1875: Opis jugoslovenskie novaca. Zagrebu, 1875

Metcalf 1960: D. Metcalf. The currency of deniers tournois in Frankish Greece. – In: The Annual of the British school of archaeology of Athens, vol. 55, 1960, 38 – 59

Metcalf 1973: D. Metcalf. “The Peter and Paul hoard”. Bulgarian and Latin imitative trachea in the time of Ivan Asen II. – In: Numismatic chronicle 1973, 160 – 172

Τζαμάλη 1981: Α. Τζαμάλη. Τά νόμισμάτά της φράυκόκράτιάς 1184 – 1566. Αθηνα, 1981

❖ ❖ ❖

COINS FROM THE SMALL FORTIFICATION AT THE MELNIK FORTRESS

Summary

Margarita Andonova

The coinage found during archeological excavations of the Small Fortress (the rulers residence, of Slav’s fortress at Melnik), chronologically include the period from the end of the 12th century to the 40-50s of the 14th century. All coins are separate specimens, both intact and fragmented, with secondary clipping of the periphery. Their distribution according according to periods is the following:

1. A Byzantine coin, Alexius III Angellus (1195 – 1203) 1 specimen

2. “Bulgarian “imitations, 1st – 3rd decade of the 13th century 4 specimens.

3. “Latin” imitations”, from Constantinopole and Thessaloniki, 2nd – 5th, 6th decade of the 13th century, 22 specimens

4. Coins of Nicean Emperors Theodore I Laskaris (1208 – 1222),

John III Dukas-Vatazes (1222 – 1254), 11 specimens.

5. Coins of Emperors from Thessaloniki Manuel Komnenos Ducas (1230 – 1237), John Comnenos Ducas (1237 – 1244) 4 specimens.

6. Coins of Emperor of the Paleologus Dynasty: Michael VIII Palaelogus (1261 – 1282), Andronicus II Palaelogus (1282 – 1328), Andronicus II & Michel IX (1295 – 1320), 37 specimens

7. Foreign coins – Venitian groshes of Jacopo Contarini (1275 – 1280), Bartolomeo Gradonigo 1339 – 1342); a Venitian soldino of Andrea Dandolo (1343 – 1354); coins of Frankish principalities in Greece from the end of the 13th to the beginning of the 14th century; a Serbian dinar of king Stefan IV Dushan (1331 – 1355), 9 specimens.

The emphasis of this study is the numismatic material including the period of the second half of the 13th century to the 40s – 50s of the 14th century. In spite of the complex political relations between Bulgaria and Byzantium in this period, the intensive life at the Small fortification of Slav’s fort did not come to an end. The coins show active trade exchange and commerce with the inhabitants of Melnik both with Byzantium (the coins of the Palaeologus) as well as with foreign merchants, chiefly Venetians.

Towards the end of the 13th century and the first half of the 14th century the quality of the Venitian grosh began to play an important part in the coin circulation on the

Balkans. The numerous written sources indicate that in Thessaloniki and large areas of the southwestern part of the Balkan Peninsula the monetary system based on the gold hyperpyron and the Venetian grosh won ground. Melnik was part of the hinterland of Thessalonica and hence Venetian merchants independently or through their intermediaries – the merchants from Dubrovnik – reached the markets of the Rhodope mountains, Thrace and Macedonia. Written sources confirm the existence of an elite, representatives of the land administrations or the administration in general, which were interested in manufactured goods, offered by Venetian merchants. In the small fortification original groshes or their imitations as well as soldinos have been found minted after 1331.

Following a commercial route three silver coins – Tournoses – minted by the Latin feudal rulers of Greece, have reach Melnik. The feudal rulers formed states of their own on the territory of Byzantine Empire defeated by the Fourth Crusade. From the mid 13th century the Latin knights began to mint their own silver coins, imitations of the groshes of king Louis IX (1226 – 1270), minted at the mint of Tour. The only difference is in the name of the ruler and the location of the mint. The highest activity of minting these coins fell in the 80s of the 13th century up to the 20s of the 14th century by the rulers of Achaia, Attica, Thynos, Hyos and Epirus. One of the Melnik Turnos coins is minted in Thebes – the capital of Duchy of Annine , by Guy II (1287 - 1308). The town was known for its products of craft ware and chiefly production of silk.

Anther important moment in the history of Melnik, evidenced through a coin is the Serbian expansion in the Macedonian and Thracian lands from the end of the 1342 when Melnik fell under Serbian influence for about fifteen years. The silver dinar of King Stefan IV Dushan (1331 – 1355) and the Venetian soldino of Andrea Dandolo (1343 – 1354) point to the upper terminus of active life in the Small fortress at Slav's fortress. According to Marich's classification, the dinar falls within the first period coinage minting of Stefan Dushan, before he was proclaimed King in the spring of 1345. The historical significance of the examined numismatic material offers information on commercial relations with Medieval Melnik from the end of the 12th century to the mid 14th century. This was a period of an economic flourishing of the town, when foreign merchants independently or through intermediary, offering their luxury goods to the rulers of Melnik and the elite, as is mentioned by G.Akropolites (Duichev 1972, 403). At the same time the coins a positive terminus ante quem for the material from the Small Fortress (the Ruler's residence).

The only sphragystic monument from Melnik – the molyvdobul – of Makarius, the Patriarch of Constinople comes from Slav's Fortress. The lead seal has the following dimensions: diameter 38/39 mm, thickness 16 mm. On the obverse we find the Virgin with a nimbus, a cloak and maphorion, seated on a throne, with a tall back, facing. In front of her chest she is holding a medallion with the image of Christ. On the reverse we find an inscription of eight rows with Greek letters. According to the manner of presentation of the Virgin enthroned, the molyvdobul falls in the first period of the reign of Makarius as a Patriarch June 1377 – July 1379 – the period when Melnik fell in the state of the Serbian Konstantin Dragash (Ibid, note 9). With his death in 1395 the town lost its independence, falling for 5 hundred years under Ottoman rule. The molyvdobul is the terminus ante quem for the cessation of military and residential functions of the Fortress.

СГРАФИТО КЕРАМИКА С ЧОВЕШКИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ОТ МЕЛНИК

Цветана Комитова

В резултат от дългогодишните археологически разкопки в Мелник е събран богат материал от сграфито керамика. Сред фрагментите и целите съдове с украса, изключително разнообразна по отношение на мотиви, орнаменти и цялостни композиции, най-малък е относителният дял на керамиката с основен орнамент човешко изображение. В досегашните публикации, в които художествената керамика от Мелник е разгледана в самостоятелна тема или в обобщен вид в резултат от проучването на един или друг обект в днешния град и на Славова крепост (Георгиева 1980; Цветков 1979; 1989, 2002), керамиката с човешки изображения не е представена. Изключение прави малка паница с изображение на момиче в цял ръст (обр. 1). Намерена е при разкопки в кв. „Св. Николай Чудотворец” и за пръв път е спомената с група съдове от втората половина на XV – началото на XVI в. (Цветков 1979, обр. 15; Димитрова 1989, 95, обр. 71 б). Повече информация за нея е дадена при представяне на керамиката от проучени некрополи в Мелник, като датировката е изтеглена напред – краят на XIV – XV в. (Миланова 1994, 106, 108, обр. 20). Цялостен анализ на украсата върху тази паница и още върху два фрагмента от друга – с украса женски хоровод (разкопки на крепостна стена източно от църква „Св. Никола”), е направен във връзка с представянето на танца в паметници на българското средновековно изкуство (XIII – XIV век) (Нешева 1996, 94, обр. I).

Фрагментите от съдове от археологически обекти в Мелник с основен мотив в украсата човешко изображение, независимо от малкия брой, според идейния замисъл се разделят на три групи – светски образи, изображения на светци и изображения, при които няма достатъчно данни, за да бъдат определени към една от двете групи. В последната, трета група, са включени и изображения на митични същества – полухора/полуживотни.

Към *първата група* се отнася един много малък фрагмент (4 х 3 х 0,6 см) от чиния, върху който е запазен образ на млада жена, по-скоро момиче, в нисък релеф, получен при отнемане на ангобата от фона около него – техника „шамп леве” (обр. 2). Лицето е във фас, овално, леко издължено към брадичката. Гъста къса коса в едва загатнати къдрици се спуска от двете страни на лицето. На челото косата е прибрана от диадема, оформена от права и вълниста лента. От едната страна е прихваната с кръгла фиба (аграфа). Начинът, по-който е моделирано лицето – тънки вити вежди над бадемовидни очи, фина линия на носа и добре оформени устни, придават изтънченост на изображението. При това трябва да се имат предвид много по-малките технически възможности и ограничените изразни средства при рисуването върху керамика, на което до голяма степен се дължи стилизацията и схематичното представяне на образа (Волкова-Нешева 2005, 55 сл.). Кафявата глеч, нанесена върху косата, допълнително подчертава нежната белота на лицето. Най-вероятно върху паницата е представена знатна мелничанка. В подкрепа на тази идея е и диадемата, която момичето носи на главата си, напомняща тази на Десислава от Боянската църква (Божков 1972, 38, ил. 14; 40, ил. 15). Наличието й се приема за признак на знатност (Мавродинов 1943, 27 – 28). Като атрибут към облеклото, макар и силно индивидуализирана и различна, тя присъства в изображенията на българските владетели и представители на управляващата класа в паметниците на българската живопис от XIII – XIV в. (ИБИИ 1976, 311 – 321). За съжаление фрагментът е горял и на места глечта е слята, в резултат на което рисунката е частично унищожена.

Женски фигури са изобразени върху две от стените на предмет с форма на паралелепипед, чието предназначение не е изяснено (обр. 3 a, b). Фигурата върху едната стена е в цял ръст, насреща (обр. 3 a). Рисунката е твърде схематична, нанесена с тънка линия. Очите са предадени с две кръгчета и точка за зеница по средата, устата – с една дъгичка. Косата, във висока прическа, е оформена с три вълнисти линии. Двете части на тялото – къса горна и издължена долна, са разграничени с права, леко наклонена линия, излизаща и настрани. Блузата е предадена с люспест орнамент, а тясната пола е обобщена с диагонално пресичащи се линии. Ръцете сякаш са скрътени отзад, а краката попадат в долната отчупена част на предмета.

Още по-схематично е изображението на противоположната стена (обр. 3 b). Фигурата, също на жена, е стилизирана до малък овал за глава върху два съединени ромба за тяло, със спуснати надолу ръце. Очи, нос и уста не са фиксирани, което навежда на мисълта, че на тази страна е представена в гръб същата жена. От друга страна блузата и полата, предадени с прави линии, нанесени в противоположни посоки, са различни от тези на първата женска фигура.

Останалите две стени са запълнени с растителни и геометрични орнаменти – редове от кръгчета с точки в центъра (обр. 3 с) и ивица от ромбове и триъгълни полета, получени от начупени линии в противоположни посоки. Между тях има стилизирани растителни орнаменти (обр. 3 d). Всичките стени са покрити с безцветна и зелена глеч върху бяла ангоба.

Твърде схематичните човешки изображения, както и небрежно нанесената останала украса, са показателни за недостатъчната подготовка и ограничените възможности на майстора-художник.

Към *втората група* се отнасят четири фрагмента с изображения на светци. Върху единия от тях е представен образ на млад светец в ¾ на дясно (обр. 4). Лицето е в издължен закръглен овал, с тънки вежди, извити в дъга над бадемовидни очи, с прав нос и добре очертани устните. Гъстата къдрава коса, вдигната над челото, достига до тънка дълга шия. На пръв поглед правят впечатление твърде нежните черти на лицето. Ако се изключи нимбът, двойно очертан, с пунктир по средата между линиите, би могло да се приеме, че това е образ на млада жена. Анализът на изпълнението на рисунката – от нанасяне на основните черти на лицето до най-малките подробности, разкрива уверена и опитна ръка, както и високо художествено майсторство. Лицето със сведен надолу поглед и подчертани ъгълчета на устните, сякаш изразяващо лека тъга, много напомня църковната стенопис. Това изображение има известно сходство с образите на мъж и жена върху блюдо от кюстендилския Хисарлък (Иванов 1919 – 1920, 110, табл. III 1). Разликата е в по-голямата прецизност и по-детайлната разработка на изображението от Мелник, в тематиката и в техниката. Върху блюдото от Кюстендил образите са светски и са в медальони с отнета ангоба от фона.

Върху фрагмент от чиния е запазено почти допоясно изображение на военен светец (обр. 5). По големината на чинията (30 см в диаметър), както и разположението на фигурата по периферията може да се предположи, че е бил в цял ръст и не единствен. Светецът-войн е представен във фас с двойно очертан нимб. Има издължен овал на лицето, издължени в ъглите и смъкнати надолу очи, подчертани с дъгичка отдолу. Линията на веждите продължава в леко изкривен нос. Малката уста е очертана с начупена линия. Единична вълниста линия обрамчва главата и оформя къса, стигаща до раменете къдрава коса. Изображението много напомня на описаното по-горе, но е представено по-схематично. Светецът е наметнат с плащ, падащ на гънки по раменете. В лявата си ръка, свита пред гърдите, държи меч с дълъг напречен предпазител и дръжка със заоблен край. Нимбът, линиите на меча и тези на тялото са подчертани с ивици кафява глеч. Петна от зелена глеч са нанесени по дрехата. В средновековната иконография по този начин най-често е представен св. Димитър. В това отношение изображението върху сграфито чинията от Мелник има известни сходства с изображенията на св. Димитър върху една стеатитова икона от двореца в Търново (Николова 1974, 271, обр. 93), върху стеатитова икона от XII в. от музея в Херсонес (Даркевич 1975, 214, ил. 344), както и с един стенопис върху северната стена на Боянската църква (ИБИИ 1976, обр. 228).

Светецът-войн е изобразен и върху фрагмент от малка купа, намерен при разкопки на Малкото укрепление на Славова крепост (обр. 6). Заема дъното и част от стените. Горната част на тялото и главата на светеца липсват, но иконографията на изображението е достатъчно показателна за определянето му като св. Георги. Облечен е в къса до над колената дреха, с дълго копие в дясната ръка, с което пробожда главата на змей със завита опашка. Интересното в случая е това, че св. Георги не е възседнал кон, както обикновено, а сякаш е застанал прав зад някакво митично животно с къси крака, дълго тяло с тройна опашка и глава, напомняща изображенията на дракон. Много общи черти в рисунката се намират с едно изображение на човешка фигура с копие в дясната ръка върху паница от Коринт, където между краката на война и пред него е представено силно стилизирано изображение на митично същество (дракон) (Morgan 1942, 163, fig. 141). Тук войнът и драконът вероятно са в момент на борба, но за съжаление и при тази паница, макар че като форма е цяла, липсва горната част на рисунката с главата на война и дракона. Редици от къси прави линийки по тялото и опашката навярно имитират люспи и пера. Украсата е монохромна. Рисунката е в кафяв цвят, а цялата паница отвътре и отвън е покрита с безцветна глеч върху бяла ангоба.

Определянето на това изображение като св. Георги е на основание познатата иконография на този светец-войн от редица икони и стенописи, както и от изображения върху предмети от метал (Даркевич 1975, 145, 210), кост (Даркевич 1975, 144, ил. 208; 145, 209) или камък.

Върху фрагмент от дъно е запазено част от релефно изображение на светец с отнета ангоба от фона около него (обр. 7). Представен е във фас, с глава, обърната надясно, с двойно очертан нимб. Запазено е част от лицето с прави вежди над бадемовидни очи, широка уста и брада, дълга шия.

Ръцете са разтворени на страни. Облечен е в нагънати в широки дипли дреха, с широки ръкави, завършващи с маншети. Навярно майсторът е искал да покаже ризница или кожена предпазна дреха. Изображението е доста грубовато и схематично. Подсилено е с ивици и петна от жълтокафява и зелена глеч.

Допоясно изображение върху фрагмент от паница от разкопките на жилищен и стопански комплекс южно от църква „Св. Никола" най-вероятно също е на светец (обр. 8). Разположено е на дъното, в кръгъл медальон. Фигурата е фронтална, с глава обърната наляво. Образът е схематичен, с кръгло, издължено в ъгъла и смъкнато надолу око, прави вежди и подчертани ноздри. Една линия очертава високо вдигната над челото и падаща на раменете коса. Светецът е облечен в дреха с две кръстосани прави ленти на гърдите, с палметовиден орнамент между тях. Подобен орнамент често запълва дъната на цели и фрагментирани съдове от епохата. Условното представяне на косата под формата на двойно очертан неправилен кръг около главата навежда на мисълта, че всъщност това е нимб и ако е така, това изображението също е на светец. Известно сходство по отношение на дрехата и главата има с едно изображение на воин в цял ръст върху фрагмент сграфито керамика от Херсонес, за което авторът предполага, че е на воин с маска на звяр (Якобсон 1950, 198; табл. XXVIII/115). Изображения в зверинни кожи и маски са рисувани в инициалите на гръцки ръкописи от втората половина на XII в. Изображението върху паницата от Мелник напомня и песоглавите хора, известни от гръцките миниатюри от XI – XII в. (Даркевич 1975, 214, 347). В по-късната иконография по подобен начин е представен св. Христофорий, известен и от една икона от църквата „Св. Николай Чудотворец" в Мелник от втората половина на XVIII в. (Койнова-Арнаудова 1980, 52, обр. 22), както и от стенопис на северната стена на църквата в Роженския манастир. Майсторът не излиза от схемата, но й придава друго съдържание.

Към *третата група* се отнася фрагмент със запазена долна част от изображение на воин (обр. 9 а). Фигурата е стояща фронтално с разтворени крака. Облеклото се състои от пластична ризница и къса до колената дреха, представена с прави линии. Вижда се дясната ръка, протегната встрани, опряна на тризъбец или силно стилизирано дърво. Маниерът на изображението е познат и от други примери от Мелник. Рисунката се очертава върху фон, от който е отнета ангобата и е подчертана с ивици и петна от жълтокафява и зелена глеч. По подобен начин е представено облеклото при някои изображения от Херсонес (Якобсон 1950, 198;

СГРАФИТО КЕРАМИКА С ЧОВЕШКИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ОТ МЕЛНИК

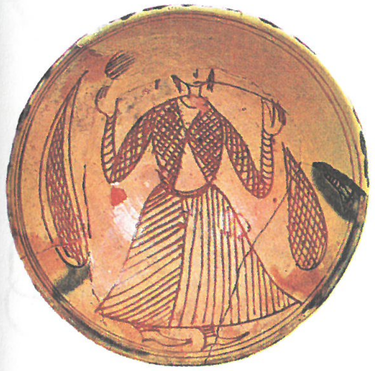

Обр. 1. *Сграфито паница с изображение на танцуваща девойка, краят на XIV в.*

Fig. 1. *Sgraphito bowl with the figure a dancing maiden, end of the 14th century*

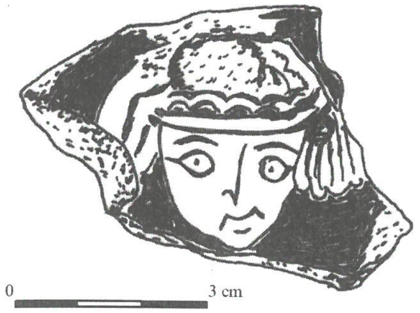

Обр. 2. *Фрагмент от сграфито паница с изображение на момиче с диадема, XIII в.*

Fig. 2. *Fragment of Sgraphito bowl with the image of maiden with of a diadem, 13th century*

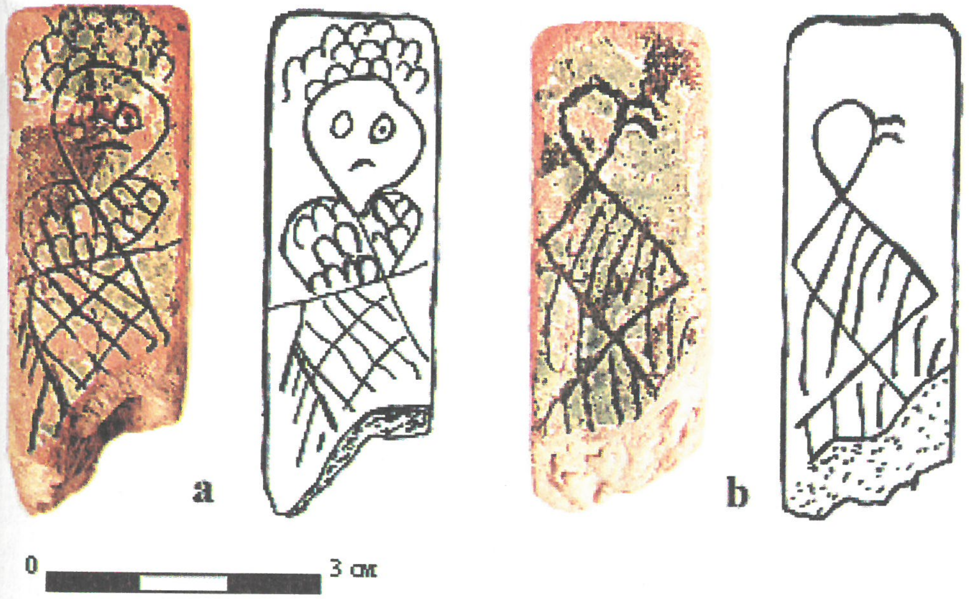

Обр. 3 а - b. *Предмет с форма на паралелепипед със сграфито украса – женски фигури, XIII – XIV в.*

Fig. 3 a-d. *Object with a psarallelepiped shape with sgraphito ornamentation, 13th -14th century*

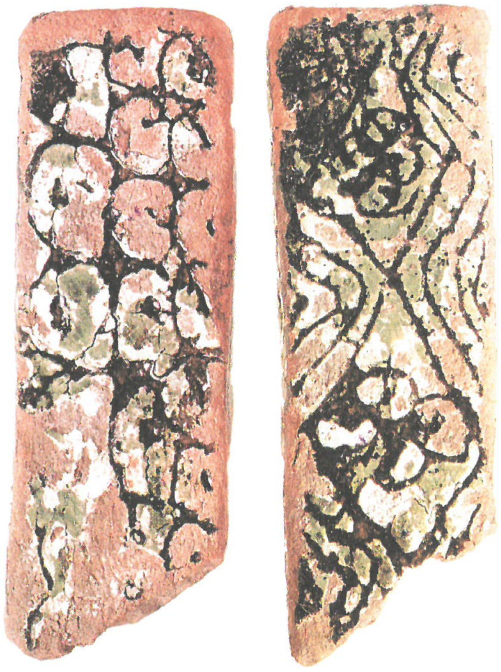

Обр. 3 c - d. *Предмет с форма на паралелепипед със сграфито украса – стилизирани растителни и геометрични орнаменти, XIII – XIV в.*

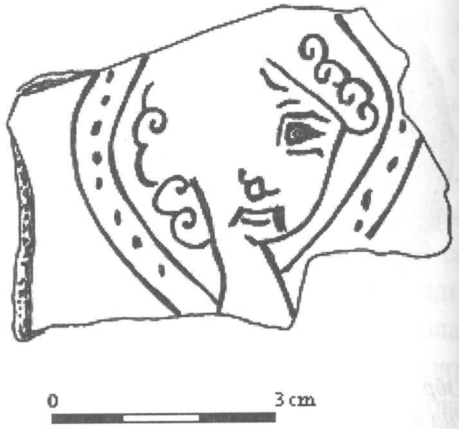

Обр. 4. *Фрагмент от сграфито паница с изображение на светец, XIII в.*
Fig. 4. *Fragment of a sgraphito bowl with the image of a saint, 13th century*

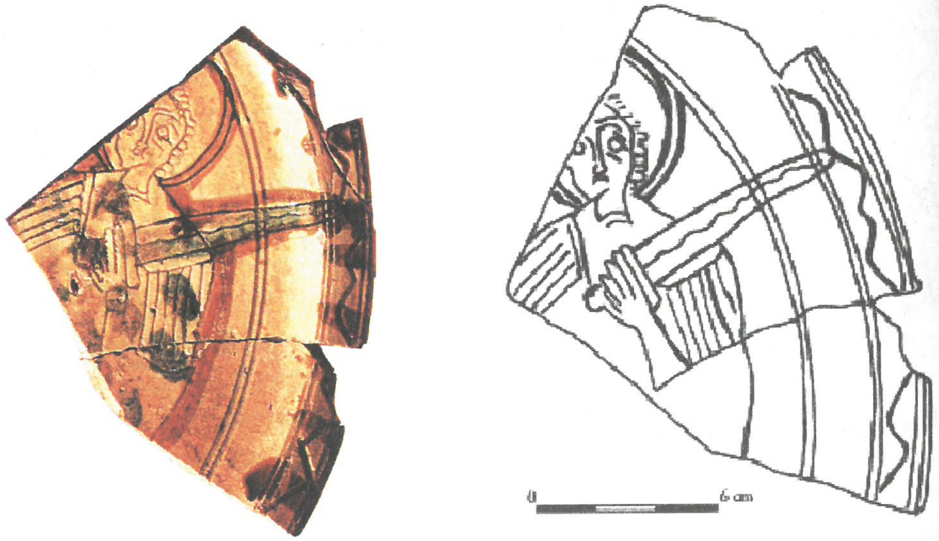

Обр. 5. *Фрагмент от сграфито паница с изображение на св. Димитър, XIII*
Fig. 5. *Fragment of a sgraphito bowl with the image of St. Dimeter, 13th century*

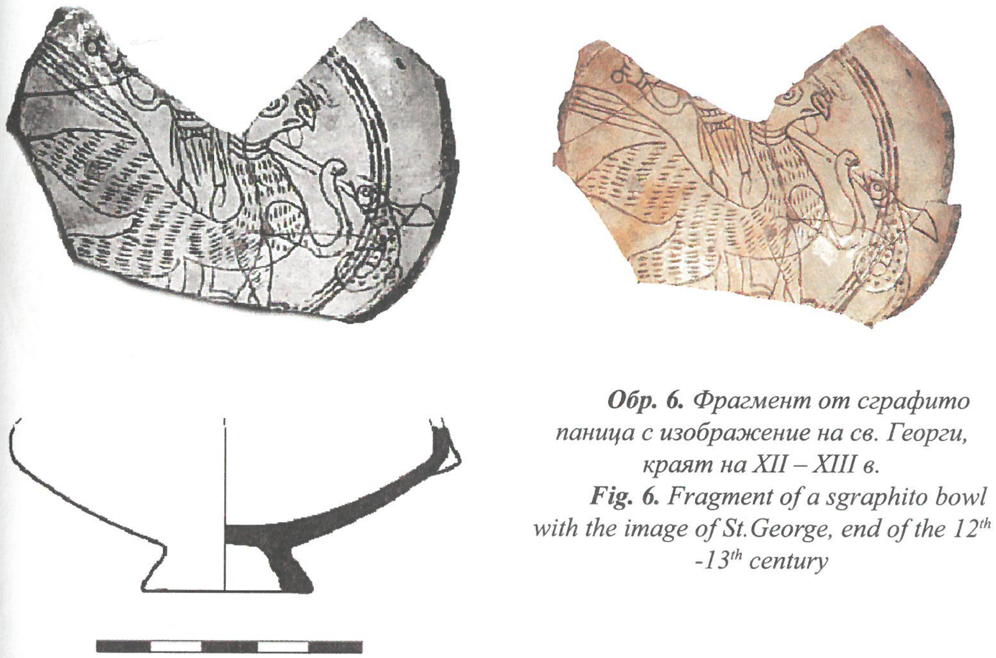

Обр. 6. *Фрагмент от сграфито паница с изображение на св. Георги, краят на XII – XIII в.*
Fig. 6. *Fragment of a sgraphito bowl with the image of St.George, end of the 12th -13th century*

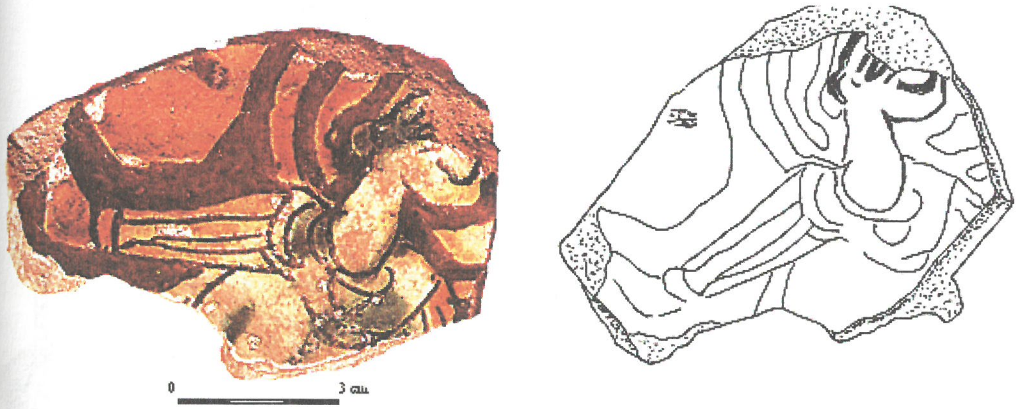

Обр. 7. *Фрагмент от сграфито паница с изображение на светец, XIII – XIV в.*
Fig. 7. *Fragment of a sgraphito bowl with the image of a saint, 13th -14th century*

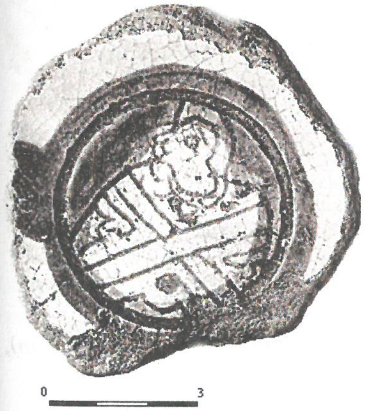

Обр. 8. *Фрагмент от сграфито паница с изображение на светец, XIII – XIV в.*
Fig. 8. *Fragment of a sgraphito bowl with the image of a saint, 13th -14th century*

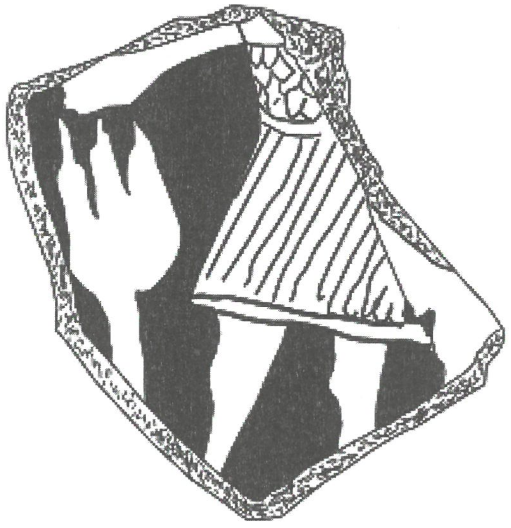

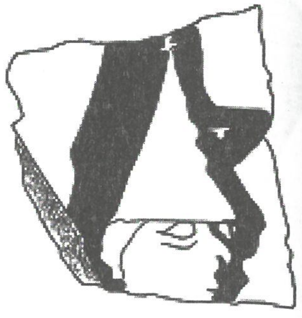

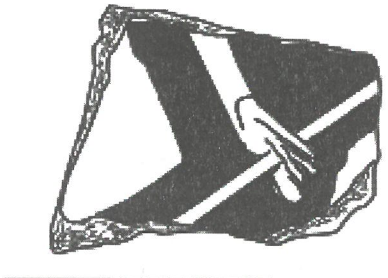

Обр. 9. *Фрагменти от сграфито паници с изображения на воини, XIII в.*
Fig. 9. *Fragments of a sgraphito bowls with the images of warriors, 13th century*

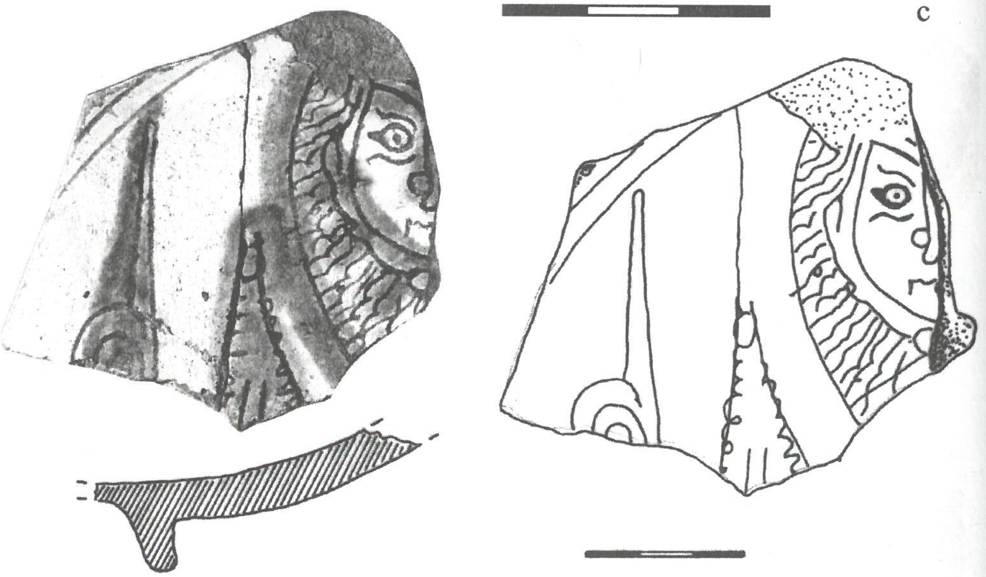

Обр. 10. *Фрагмент от сграфито паница с изображение на митично същество (човек-слънце), XIII в.*
Fig. 10. *Fragment of a sgraphito bowl with the image of a mythical creature (man-sun), 13th century*

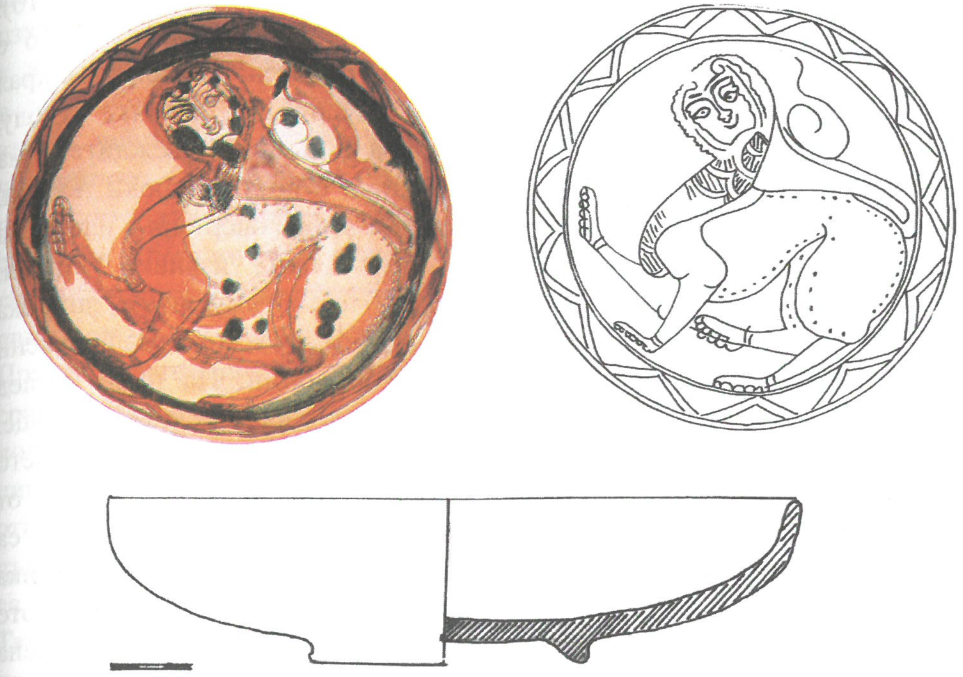

Обр. 11. *Сграфито паница с изображение на митично същество (получовек – полуживотно), XIII в.*
Fig. 11. *Fragment of a sgraphito bowl with the image of a mythical creature (half-man - half-animal), 13th century*

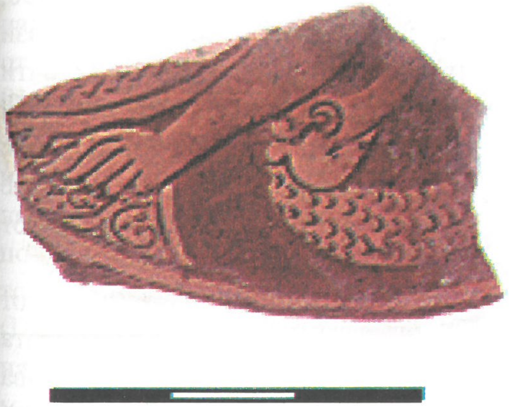

Обр. 12. *Фрагмент от сграфито паница с изображение на ръка на човек и глава на дракон*
Fig. 12. *Fragment of a sgraphito bowl with a hand and head of a dragon*

табл. XXVIII/115, 115 а) и Коринт (Morgan 1942, 153, fig. 129, fig. 130; 154, fig. 131), но в стилово отношение те са твърде различни.

Към тази група се отнасят и два фрагмента от същия съд с частично запазени човешки изображения (обр. 9 b, c). Върху единия (обр. 9 b) личи глава на мъж в профил, с висок коничен шлем. Има издължени очи, дълъг извит нос и малка уста. Косата му е гъста и къса.

Върху другия (обр. 9 b) личи част от ръка, в която вероятно държи копие. Техниката и при двата фрагмента е с отнемане на ангобата от фона около изображението. Трудно е да се определи дали това са части от една и съща фигура или принадлежат на различни фигури върху един и същи съд. И по отношение на шапката рисунката върху фрагмента от Мелник показва съществени различия с познатите ни изображения от Калиакра (Йосифова 1982, 66, обр. 10 b), Херсонес (Якобсон 1950, табл. XXVII/107) и Коринт (Morgan 1942, 153, fig. 129).

Към последната група се отнасят няколко човешки изображения, чиято социална характеристика по една или друга причина е трудно да се определи. Всичко видимо на последните три примера ни насочва към идеята, че върху тези съдове са били изобразени митични или фантастични същества.

Интерес представлява изображение на човешко лице в пълен фас на дъното на съд (обр. 10). Запазена е ½ част от него. То е широко, с кръгли издължени в края очи, подчертани с дъгичка отдолу, еднаква с дъгата на веждите. Има прав нос, с доста широки ноздри. Устата е добре очертана с начупена в подходящи извивки линия. Лицето е обрамчено с широка ивица от гъсто разположени вълнисти линии. На пръв поглед наподобява изображение на слънце. Съпоставен с изображението на една цяла сграфито чиния от Мелник (обр. 10), образите са почти еднакви. Известна прилика има и с човешко лице върху дъното на чиния от Търново, определена като слънчева персонификация (Георгиева 1974; 21, обр. XXXIV). Идеята да се представи слънце в човешко лице е известна и от украсата украса върху две паници от Херсонес, но рисунката е твърде различна (Якобсон 1950, 182; табл. XIV/55, 55 а). При тази степен на запазеност е почти невъзможно да направим по-точна характеристика на изображението. И тук подчертаването на образа е по същия начин с ивици и петна от жълтокафява и зелена глеч.

Украсата върху една чиния от Мелник, разположена върху цялата вътрешна повърхност, представлява антропоид – получовек/полуживотно (обр. 11). Различни по сюжет, тези изображения от XII – XIII в. са разпространени в Закавказието, Мала Азия, Сирия,

Персия. Във византийското изкуство преобладават кентаврите в антична редакция и се срещат в два варианта. Животното-човек върху паницата от Мелник е читириного, с огромно тяло и човешка глава, непосредствено свързана с тялото и завита на гърба опашка. Представено е в движение с два повдигнати крака. Прави впечатление, че краката са сравнително тънки за тялото, което носят. Главата е наклонена в страни, лицето е във фас. Под брадата и отпред на гърдите е изобразена дълга грива. Контурите на тялото са подчертани с един ред точки. Тялото и лапите напомнят фигура на лъв, но някои автори определят сходни изображения като кентаври (Даркевич 1975, 92, ил. 135, 136). Близки като начин на представяне тялото на митично животно в движение, интерпретирано като лъв, с изображението върху паницата от Мелник, са известните от Коринт (Morgan 1942, 164, fig. 142 a, b; fig 130; 176, fig. 159). Като изображение на лъв е интерпретирано изображението върху паница от Търново, много по-схематично представено от това върху паницата от Мелник (Георгиева 1974, 120, обр. XXXII) и нямащо нищо общо с представата за митичния получовек-полуживотно. Доста близко с изображението на митичното същество от Мелник по отношение на подробностите при представяне на тялото е митичното животно с една глава и две тела със завити опашки върху друга сграфито паница от Търново (Георгиева 1974, 120, обр. XXXIII). По подобен начин е изобразено тялото на грифон, но с глава на птица върху фрагмент от паница (Якобсон 1950, табл. 26/103). Рисунката върху сграфито паницата от Мелник показва опитна и уверена ръка, което се наблюдава както в подробното и точно предаване на лицето, така и в умението да се представи едно спокойно, бавно и тържествуващо животно.

Част от човешка ръка, чиято длан е опряна на стилизиран растителен орнамент и глава на животно – змей под нея, са запазени върху малък фрагмент от периферията на сграфито паница (обр. 12). И тук украсата е в техниката „шамп леве", монохромна. Глечта е светложълта върху бяла ангоба. Фрагментът е малък и не дава възможност да се определи цялостната композиция, която е била върху съда.

Направеният преглед на сграфито керамиката от Мелник, в чиято украса присъстват човешки изображения, налага преди всичко извода за нейния местен характер. Независимо от някои общи черти с подобна украса от други средновековни обекти, в подкрепа на това твърдение е както съставът и структурата на глината, така и характерните стилови особености, обединяващи част от изображенията. Изключение прави фрагментът, върху който е представен св. Георги. Има много общо в иконографията на образите по отношение на овала на лицето, очите, носа и устата, а също и по отношение на подчертаването на отделни моменти. Един по-задълбочен анализ на изображенията върху някои от фрагментите дават основание да предположим, че може би става въпрос за украса, нанесена от една и съща уверена, точна и опитна ръка. Това личи и от еднаквостта на свежата глазура и подглазурните петна. Стратиграфските пластове, в които са намерени материалите, заедно с друг вид керамика, битови предмети и монети, както анализът на глината, от която са направени, и стиловите особености на изображенията дават основание да отнесем тази керамика към XIII – началото на XIV в.

❖❖❖

ЛИТЕРАТУРА:

Божков 1972: А. Божков. Българска историческа живопис, първа част. София, 1972

Волкова-Нешева 2005: Сграффито керамика в болгарском искусстве XIII – XIV вв. – В: Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X – XVIII вв. Киев, 2005, 55 – 61

Георгиева 1980: С. Георгиева. Средновековна керамика от Мелнишката крепост (предварително съобщение). – Археология, 2,1980, 47 – 54

Даркевич 1975: В. П. Даркевич. Светское искусство Византии. Москва, 1975

Димитрова 1989: Д. Димитрова. Квартал „Св. Николай Чудотворец”. – В: Мелник, 1. София, 1989, 89 – 105

Иванов 1919 – 1920: Й. Иванов. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. – Известия на археологическото дружество 7, 66 – 123

ИБИИ 1976: Изкуството по време на Втората българска държава. Облеклото през XI – XII в. – История на българското изобразително изкуство, 1. София, 1976, 311 – 321

Йосифова 1982: М. Йосифова. Средновековна керамика от Калиакра. – Археология 1982, 3 – 4, 58 – 71

Койнова-Арнаудова 1980: Л. Койнова-Арнаудова. Икони от Мелнишкия край. София, 1980

Миланова 1994: О. Миланова. Керамични съдове от некрополи в Мелник. – В: Мелник, 2. София, 1994, 105 – 109

Мавродинов 1943: Н. Мавродинов. Боянската църква и нейните стенописи. София, 1943

Нешева 1996: В. Нешева. Танцът в паметниците на българското средновековно изкуство (XIII – XIV век). – В: Празници и зрелища в европейската културна традиция през Средновековието и Възраждането. Материали от Международната научна среща, посветена на 70-годишнината на Варненския музикален фестивал. Варна 1-2 юли 1995. София, 1996, 93 – 104

Николова 1974: Я. Николова. Домашния бит и въоръжение в двореца в Царевец според археологическия материал. – В: Царевград Търнов, 2. София, 1974, 187 – 392

Цветков 1979, 1989, 2002: Б. Цветков. Художествена керамика от Мелник. София, 1979; Керамика. – В: Мелник, т. 1, София, 1989, 120 – 159

Якобсон 1950: Якобсон. Художественная культура. – МИА, 17. Москва, 1950, табл. XXVIII, 167 – 229

Morgan 1942: The Byzantine Pottery. – Corinth, IX. Cambridge, Mass., 1942

❖❖❖

SGRAPHITO POTTERY WITH HUMANIMAGES FROM MELNIK

Summary

Tzvetana Komitova

As a result of many years of archeological excavation in Melnik a wealth of material of sgraphito has been accumulated. Among the fragments and intact vessels with ornamentation there is a great variety in motifs, ornamentation and entire compositions with the smallest share a basic ornament of human images. The article deals with 11 fragments from bowls with a main element of sgraphito ornamentation of human images, where two techniques are used - engraving and drawing of angoba from the background. Thematically they fall into three groups – secular images, images of saints and a third group – those which owing to insufficient data cannot be attributed to any of the two groups. Examined here is an intact sgraphito bowls, and fragments with images of mythical creatures (half-people- half people).

Positive data for secular images are a maiden with a diadem on the head. This ornamentation and the manner of the drawing presuppose that the probability is that this is the image of an eminent personage from Medieval Melnik. The same is valid for a female image on an object with a parallelepiped shape.

Two of the images of saints, on the ground of iconography, have positively been identified as St. Dimiter and St. George.

Sgraphito pottery, with its multitude of shapes, ornaments and motifs, with its striving towards a realistic rendering of human figures, images of birds and animals, are drawn immediately from the world of the master potter, through the application of multicolour glazing and spots of glazing, which gives an idea on the flourishing and achievements of a proven production in Medieval Melnik, characteristic for the period towards the end of the 12th century to the mid 14th century

---

ОБЛЕКЛОТО ВЪРХУ СГРАФИТО КЕРАМИКА ОТ XV-XVIII В.

Бисера Томова

Човешките изображения върху сграфито керамиката са твърде оскъдни. Още по-малко са керамичните произведения от късното Средновековие, върху които те са представени. Въпреки това данните, които те дават за облеклото, не бива да се пренебрегват.

1. В разглеждания период най-ранният съд с човешко изображение е намерен при разкопките на църквата “Св. Никола Мирликийски” в Мелник. Това е паничка, украсена с жълта глазура и пръснати зелени, охрови и червени петна от вътрешната страна (обр. 1). Датира се от края на XIV и първата половина на XV в. (Миланова 1994, 108, № 20; Нешева 1995, 195; Овчаров 2005, 95). Представена е жена между два стилизирани кипариса. Във вдигнатите си ръце държи пръчица и неясен елипсовиден предмет. В. Нешева приема, че е танцуващата Мириам. Това, което е забележително, са нейните дрехи. Тя носи широка пъстра (?) пола, която не достига глезените. Прикрепена е с тесен тъмен колан. Не се вижда закопчалка, но отпред висят късите му краища. Полата е защрихована по два начина. Лявата половина е с отвесни черти, а дясната – с наклонени. Това би могло да се получи, ако платът е раиран и дрехата е скроена от едно парче. Шивачът е поставил в средата началото на плата и при преминаването му от другата страна райето е дошло на верев. Това е напълно приемливо, като се има предвид, че в тази епоха се тъкат тесни за днешните ни понятия платове. Те имат 50, 60 или 70 нишки в основата (Списаревска 2000, 37, 79, 111 и др.), т. е. плат с ширина между 40 и 60 сантиметра ширина. В такъв случай райетата трябва да са били хоризонтални. Редували са се тесни цветни ивици с широка светла част. Този десен много добре отговаря на намерените останки от платове при разкопките на некропола край Софийската църква “Св. София”. Намереният фрагмент от плат в гроб 20 напълно отговаря на представената тъкан на дрехата на паничката. Тя е сравнително широка ивица бяла материя на резки, образувани от сребърни и кафяви нишки. Гробът се датира от втората половина на XIV в. В него са намерени останките на два

скелета (Филов 2004, 155 – 156, ил. 86; Чокоев 2006, 9, обр. 1 а) (обр. 2). Добре се откроява едноцветна, вероятно бяла риза с кръгло по врата деколте. Върху нея жената носи късо до кръста елече с дълги до китките тесни ръкави, закопчани с две сферични копчета. То е изработено от друг вид материя, изтъкана на ромбчета. Този вид шарка виждаме върху златотъкан плат от същия гроб на некропола при “Св. София” (Филов 2004, ил. 85; Чокоев 2006, 9, обр. 1б) (обр. 3). Елечето е закопчано на гърдите с едно копче. Забележително е, че предните му поли са запретнати в ляво и дясно така, както се представят полите на дрехите на ктиторите. Полата и елечето са от различни материи, както показва украсата им, но те са части от един тоалет. Двата вида материи са намерени в един гроб и също са били части от един тоалет. Заедно с тях са открити и 4 бронзови топчести копчета с диам. 0,9 см и едно по-малко – с диам. 0,6 см. Вероятно погребаната в гроб № 20 е носела приблизително такива дрехи като тези на Мириам: пола от раиран плат и елече с тесни ръкави, закопчаващи се с по 2 копчета, изработено от плат на ромбчета. За съжаление Филов не е описал по-точно разположението на тъканите, защото костите в него са били разместени. Той предполага, че в този ковчег, който е изгнил напълно, са били погребани две лица: жена и мъж, от чиито дрехи са запазени друг вид части.

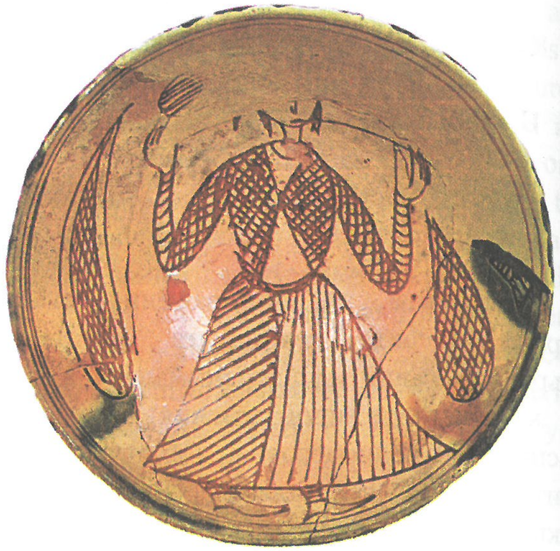

Обр. 1. *Паничка от Мелник, краят на XIV – началото на XV в.*
Fig. 1. *A bowl from Melnik, end of the 14th century beginning 15th century*

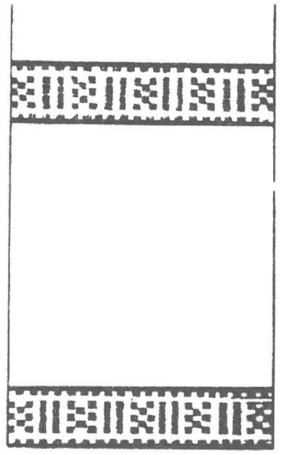

Обр. 2. *Раирана тъкан от гроб № 20 на некропола при църквата “Св. София,” София, втората половина на XIV в.*
Fig. 2. *Striped material from grave No 20 at the necropolis at the church St.Sophia, Sofia, second half of the 14th century*

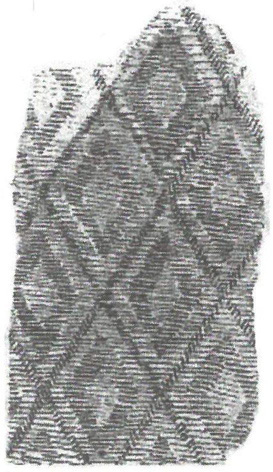

Обр. 3. *Златотъкан плат на ромбчета от същия гроб*
Fig. 3. *Gilt-woven material in the shape of rhombus from the same grave*

Жената върху паничката от Мелник носи островърхи обуща от светла кожа, достигащи до глезените. Това, което е особено интересно, са хоризонталните гънки над тях. Те могат да са на недобре опънати чорапи или, което ми се струва по-вероятно, са дълги долни гащи. Чудесен паралел в това отношение са рисунките на Бек от XVI в. Той е представил група селянки, облечени по различен

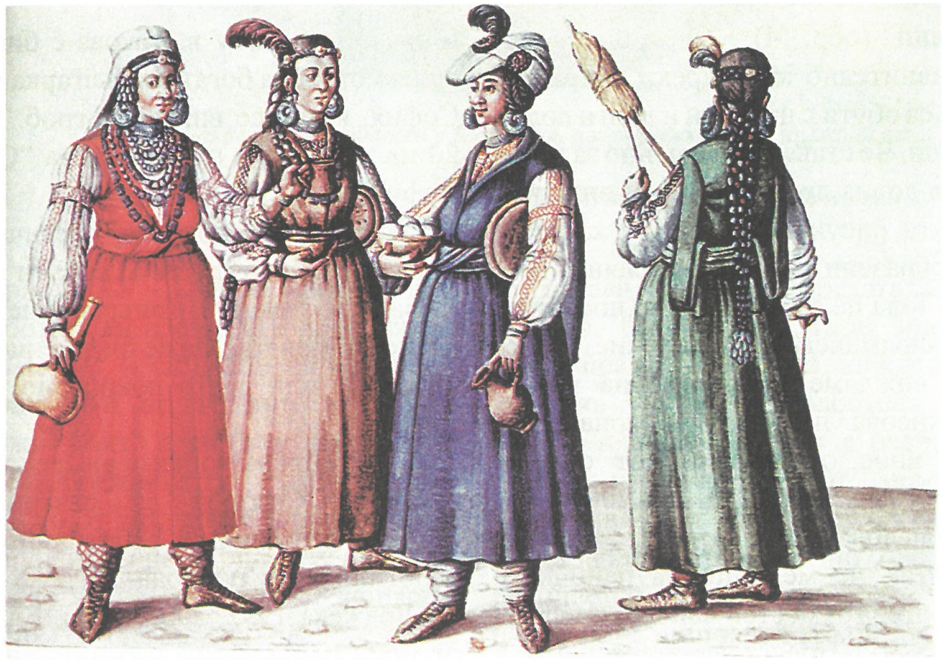

Обр. 4. *Рисунка на Бек на българки от 1586 г.*
Fig. 4. *Drawing of a Bulgarian woman 1586, by H. Beck*

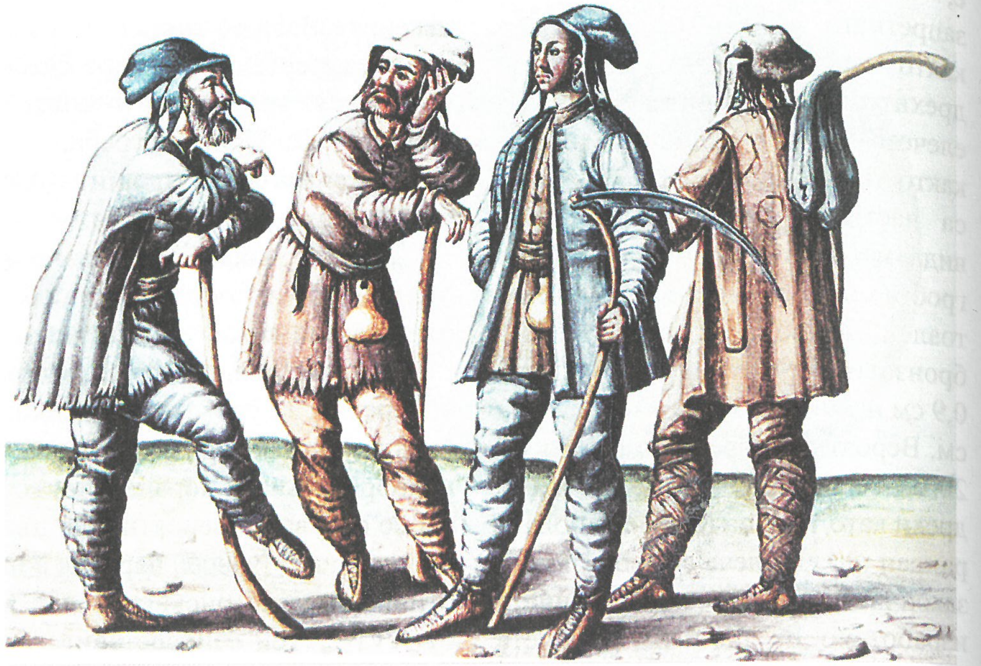

Обр. 5. *Рисунка на Х. Бек от 1586 г. на български селяни*
Fig. 5. *Drawing by H. Beck (1586) of Bulgarian peasants*

начин (обр. 4). Те също носят сравнително къси дрехи, а краката им са обути с цървули и дълги долни гащи. Че става дума именно за такъв вид долна дреха, добре се вижда от друга рисунка на Бек, на която са изобразени български селяни (обр. 5). Това не са шалварите, носени от мюсюлманското население, както ги виждаме върху вносна турска фаянсова паница от Варна (обр. 6), внос от Кютахия от средата на XVIII в. (Плетньов 2002, 19). Изследователите на паметника смятат, че мелнишката паничка е работена от местен майстор (Нешева 1995, 91). Представената жената е в такова облекло, каквото са носили богатите жени в града в края на XIV и началото на XV в. Такова е било облеклото и на богатата българка от София, както се вижда от гроб. № 20 на некропола при църквата “Св. София”.

Друга особеност са частично запазените коси от двете страни на главата и тъмното триъгълниче в дясно от главата. Може би то е част от шапка или друго покривало на главата.

2. При разкопките на средновековния Созопол са разкрити няколко керамични работилници, работили през периода XII – XIV в. (Дражева 1992, 293 – 301). Една от тях е продължила работата си и в по-късно време. Произвеждала е сграфито керамика и през

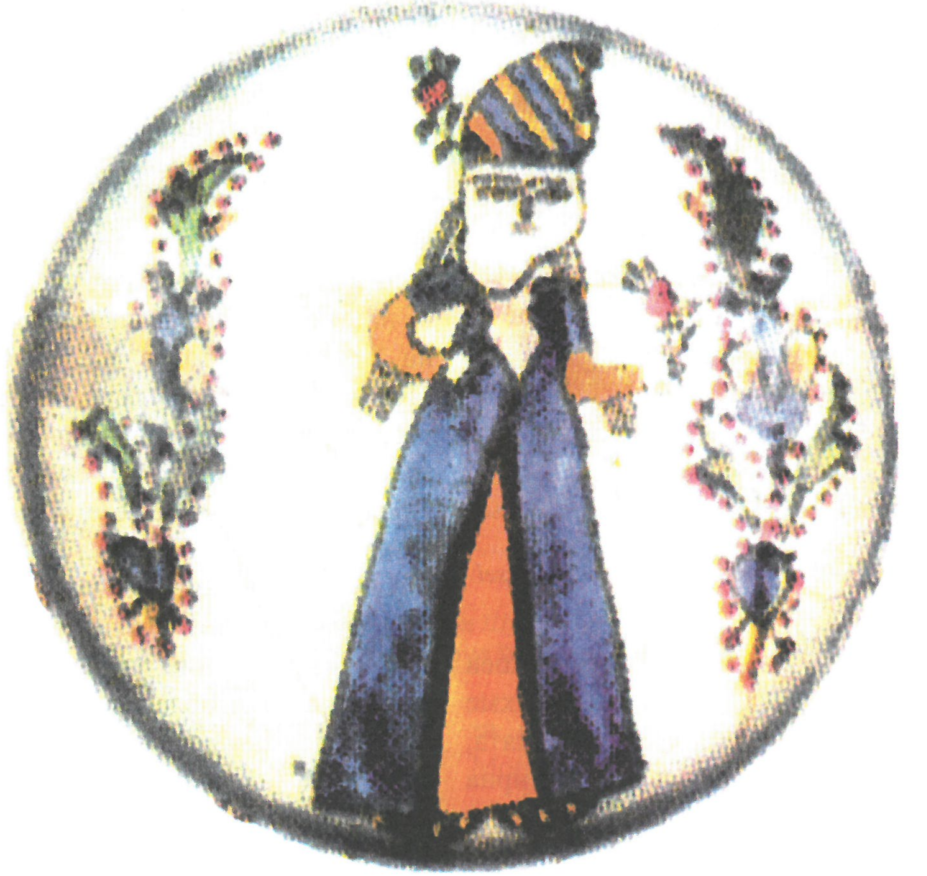

Обр. 6. *Фаянсов съд, работен в Кютахия, с изображение на туркиня от XVIII в.*
Fig. 6. *Faience vessel, made in Kjuyahia, with an image of Turkish woman from the 18th century*

периода XV – XVII в. Прекратила е работата си през XVIII в. (Дражева 2001, 101 и сл.). Там са намерени фрагменти от сграфито керамика, между които и части от две съдчета с изображения на жени. Само едното от тях, което е по-запазено, е публикувано с рисунка (обр. 7). Представена е жена с вдигнати ръце. В тях държи два различни стилизирани предмета. Според Ц. Дражева това са звънчета. Косата е къдрава, открита. Дрехата й е широка, без ръкави, къса, много стилизирана. Както се вижда от украсата й, тя е изработена от пъстър плат. Майсторът е очертал десена като редове от зиг-заг. Препасана е с широк, украсен с точки колан. Има овално бие от едноцветен плат около врата. То напомня на широките кръгли биета на женските дрехи от некропола край църквата “Св. Четиридесет

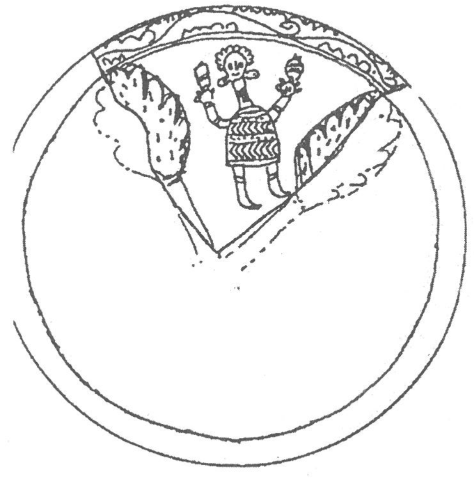

Обр. 7. *Фрагмент от сграфито съд от Созопол*
Fig. 7. *Fragment of a sgraphito vessel from Sozopol*

мъченици” във В. Търново (Чокоев 2006, 144 – 145, обр. 60 – 62). Бихме могли да я сравним с роклята, пазена в манастира Драгомирна (южно от Сучеава, Румъния). Тя е къса, много широка пола, прикрепена към малък корсаж с четвъртито деколте. Изработена е от пъстър брокат в средата на XVII в. (Nicolescu 1969, 7 = Nicolescu 1970, табл. CLXXXVII a-b). Под нея неизвестната жупаница е носела друга дреха, вероятно риза с дълги ръкави. Следователно идеята за къса широка рокля не е художествена измислица на майстора-грънчар. Тя е била реално носена дреха. Под тази горна дреха жената има едноцветна, вероятно бяла риза с отбелязани маншети и втора хоризонтална украса над лакета. Това е същата хоризонтална украса, която виждаме на рисунка на Бек (обр. 2). Тя прикрива шева, снаждащ ръкава с дрехата. Тя е много характерна и често се среща както при горни дрехи, така и при ризи. Жената е обута във високи ботуши, носени от богатите българки в XVII в., както се вижда от надгробния паметник на майката на Вълко, изработен през 1668 г. (Томова 2007, 240, обр. 11). Към тоалета са представени подчертано големи обици или наушници. Представената жена не е омъжена. Белег за това са откритите й коси, макар и прибрани около главата. Въпреки силната стилизираност, това изображение отговаря на реално женско облекло, носено от богати неомъжени жени през XVII – XVIII в.

3. В музея на Шумен се пази съд с четирилистно устие и две дръжки (обр. 8). Покрит е с жълтозелена глазура. По форма и стил съдът е изработен през XVIII в. (Томова 2003, 207). От едната му страна е издраскана преди изпичането женска фигура, а от другата – букет цветя. Жената е облечена с тясна дълга риза, изработена от тънък, прозрачен плат. Украсена е с бродерия в долния край. Горната дреха е пъстра пола, препасана е с тънък светъл колан. Майсторът се е опитал да представи плата на ромбчета. Ако съдим по краят на полата, тя е била по-скоро плисирана, тъй като

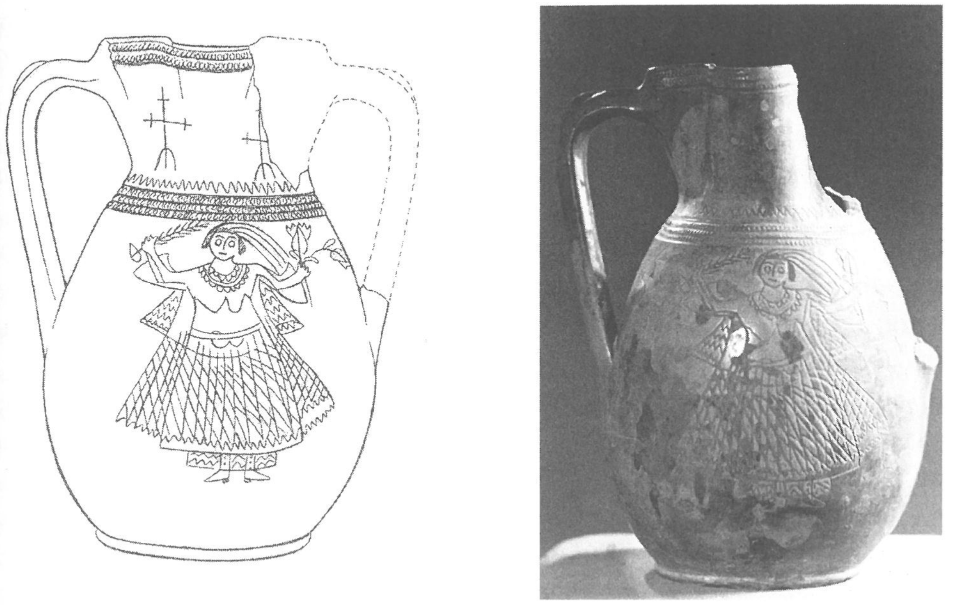

Обр. 8. *Съд от Шумен, XVIII в.*
Fig. 8. *A vessel from the town of Shoumen from the 18th century*

завършва на зиг-заг. Платът добре се откроява върху тясна светла ивица. Вероятно по този начин е представена втора, по-къса риза без бродерии. Тя има широки, развяващи се ръкави без маншетка. Тя също е от тънка фина материя, тъй като през тях прозират ръцете. Отгоре носи едноцветно елече или корсаж, който се откроява на фона на наметнатата връхна дреха от друг плат с ръкави, които висят назад. Платът е с украса във формата на зиг-заг. Ако допуснем, че жената носи корсаж, можем да я сравним с изображенията на грешниците, нарисувани в сцената на Страшния съд в трапезарията на Бачковския манастир (Кисьов 1990, 100). Тоалетът е допълнен с два наниза монети. Това е много типично за цялото късно Средновековие. Монетите се използват като накит, особено след обезценяването на турските акчета и поевтиняването на среброто след колонизирането на Америка (Костов 1923, 130 – 142). Изобразената жена е във високи ботуши с ниски токчета. В косата над челото е закачено за прочелник или венец артистично развяващо се було. То подсказва, че съдът е ритуален и е участвал в сватбен обред. Жената има къса коса, полуприкрита от развятото було. Не носи забрадка или шапка, което показва, че тя все още е неомъжена. Вероятно съдът е предназначен за покана за годеж или сватба. Рязко се отличава от известната селска стандартна бъклица, украсявана с живи цветя. За нас е важен нарисуваният накит и прикаченото към него було. Намерени са множество цели и фрагментирани прочелници и венци (Сотиров 2001, 150 – 153; Томова 2004, 239 и сл.; Томова 2005/6, 191 – 199), но за пръв път са документирани тяхното място и начинът на носене при един годежен или сватбен обред. Вижда се, че те са носени от девойки. Това подкрепя мнението на Сотиров, че венецът е накит от облеклото на неомъжената жена (Сотиров 2001, 151 и сл). За епохата липсват не само описания, но и рисунки на пътешественици. Няма и женски ктиторски портрети. На тях едва ли биха били нарисувани подканящи за сватба девойки. Рисунката е наивна, стилизирана. Облеклото е много интересно. Грънчарят се е постарал да предаде подробности от него, но се е затруднил с открояването на дрехите една от друга. Като цяло представеното облекло няма нищо общо със селската носия. Това е градска дреха. Вероятно самият съд и рисунката върху него е изработен по конкретен повод, за дадено радостно събитие, тъй като не се среща като масова форма и украса.

4. При изкопни работи във Варна е намерена полусферична паничка, украсена от вътрешната страна с изображение на мъж (обр. 9) (Плетньов 2004, 114 – 116, обр. 586; Овчаров 2005, 101). Изображението е нанесено под бледозелена глазура. Мъжът пуши с дълъг чибук, без да го докосва с ръка. Вдигнал е ръце, във всяка от които държи различни предмети. Облечен е в пъстър кафтан, препасан с широк пояс. Кафтанът е украсен долу с широка ивица с друга украса. Върху него има едноцветно светло елече, под което се вижда риза. На рамената си този пушач има пъстра наметка. Майсторът се е постарал да отбележи пъстротата на дрехата, като е защриховал по различни начини отделните й части. Косата му е покрита от чалма и специфична украса към нея. За съжаление майсторът не е счел за нужно да нарисува краката му и не е отбелязал има ли други дрехи и обуща под този пъстър кафтан. Този странен човек, съдейки по чалмата му, не е християнин. Съдът е изработен след разпространението на тютюнопушенето в началото на XVII в. Тогава започват да се изработват масово лули и даже се създават еснафски организации (Станчева 1972, 82). Местонахождението му, както и другите фрагменти около него, показват, че той е изработен във Варна от местен майстор. Вероятно грънчарят е представил конкретен човек, известен с пристрастието си към тютюнопушенето и е вложил известна доза сарказъм в начина на представянето му. Не е идентичен на рисунката върху паничката от Мелник и не можем да се съгласим с В. Плетньов (Плетньов 2004, 115), че и танцуващата дама е пушач, а оттук – и с по-късната датировка. Върху съда от Варна е представен мъж с чалма и чибук, а не жена.

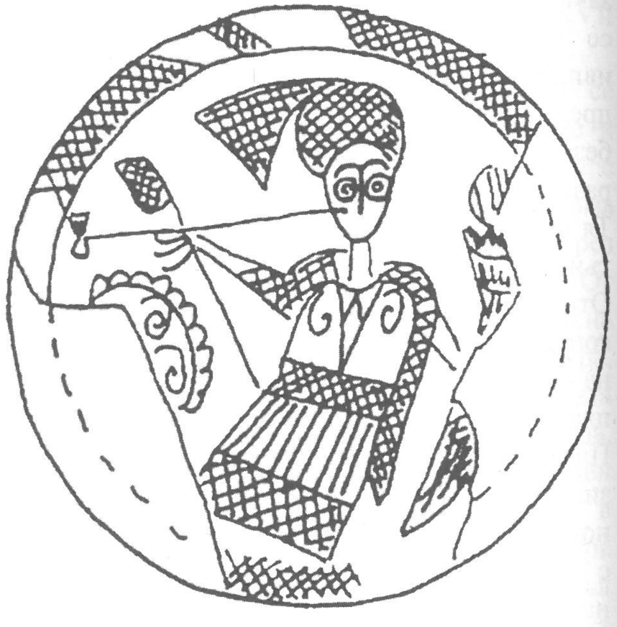

Обр. 9. *Паничка от Варна с изображение на пушач, XVII – XVIII в.*

Fig. 9. *Bowl of the town of Varna with an image of a smoker 17th -18th century*

Всяко човешко изображение върху сграфито керамиката е уникално. Нанесено е със свободна ръка. Не е част от масовото производство на такъв вид украса. То е специфично художествено произведение, отговарящо на техническите и художествените възможности на производителя-грънчар. Всички разгледани съдове са изработени в големи градски центрове като Мелник, Шумен, Варна, Созопол. Те отразяват облеклото именно в тях. Липсват елементи на селския бит: престилка, забрадка, цървули. Дрехите са изработени от леки пъстри материи. Имат винаги колан. Като долна дреха се откроява едноцветна риза с два вида ръкави: тесни с маншетка и хоризонтална украса или широки в долния си край. Като част от долните дрехи в един случай (Мелник) жената носи дълги гащи. Те изчезват в по-късно време и на рисунките се представят високи ботуши. В два от случаите жената носи елече или корсаж. Това, което прави впечатление, е дължината на дрехата. Тя скрива коленете и не достига до глезените. Въпреки че съдовете са от различни керамични центрове и от различно време, те показват много вярно външния вид на заможната неомъжена жена и допълват данните за нейния градски тоалет, както и липсващите ктиторски портрети във време, когато човешките изображения са рядкост.

⁂

ЛИТЕРАТУРА:

Дражева 2001: Ц. Дражева. Художественото цветоусещане в бита на българина, изразено чрез рисуваната трапезна керамика тип “сграфито”. – В: Сб. Култура и всекидневие. Научни четения по хуманитаристика, Бургас 2000. Бургас, 2001, 101 – 110

Кисьов 1990: С. Кисьов. Бачковски манастир. София, 1990

Костов 1923: Ст. Л. Костов. Парите като накит. – Известия на Етнографския музей, 3/4, 1923, 132 – 142

Миланова 1994: О. Миланова. Керамични съдове от некрополи в Мелник. – В: Мелник, 2. София, 1994, 108, кат. № 20, обр. 20

Нешева 1996: В. Нешева. Танцът в паметници на българското средновековно изкуство. – В: Сб. Празници и зрелища в европейската културна традиция през Средновековието и Възраждането, 1996, 93 –106

Овчаров 2005: Д. Овчаров. Одухотворената глина. Художествената керамика в българските земи. София, 2005

Плетньов 2004: В. Плетньов. Турски фаянс от Варна. Варна, 2004

Сотиров 2001: Ив. Сотиров. Чипровската златарска школа. София 2001

Списаревска 2000: Й. Списаревска. Дубровнишки извори за българската история. София, 2000

Станчева 1972: М. Станчева. Колекцията от лули във Варненския музей. – Известия на Народния музей Варна, 8 (23), 1972

Томова 2003: Б. Томова. Глинен съд с изображения от XVIII в. в музея на гр. Шумен. – В: Пътят. Сб. в чест на Г. Китов. София, 2003, 207 – 210

Томова 2004: Б. Томова. Сведения за късносредновековни накити в архива на Тодор Герасимов. – В: Сб. в чест на 100 години от рождението на проф. Тодор Герасимов. Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 1. София, 2004, 239 – 245

Томова 2005/6: Б. Томова. Накити от късносредновековното съкровище от с. Ръждавица, Кюстендилско. – Известия на историческия музей Кюстендил, 12, 2005/6, 191 – 199

Томова 2007: Б. Томова. Надгробните паметници – извор за облеклото през късното Средновековие (по находки от фонда на НАИМ-БАН). – Годишник на Националния археологически музей, 11, 2007, 238 – 251

Чокоев, 2006: Ив. Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Велико Търново, 2006

Филов 2004: Б. Филов. Софийската църква “Св. София. София, 2004

Дражева 1992: Ц. Дражева. Мастерская по производству “сграфито” керамики из Созополя. – In: Bulgaria Pontica medii aevi III, Nessebre, 27 Mai 1985. Sofia,1992, 293 – 301

Nicolescu 1969: K. Nicolescu. Dvorski kostim Rumunie od XIV do XVIII veka. Beograd, 1969

Nicolescu 1970: C. Nicokescu. Istoria costumului de curte în ârile Române. Bucureşti, 1970

CLOTHING ON SGRAPHITO POTTERY FROM THE 15TH -18TH CENTURY

Summary

Bisera Tomova

Human images on sgraphito pottery are few not only in present day Bulgaria, but also in the Balkan peninsula. Only four vessels have been published where people appear.

A small bowl has been found at Melnik made at the end of the 14th century or the beginning of the 15th century. It represents a dancing woman wearing a light shirt, a skirt of striped cloth and a jacket with tight sleeves of material with ornaments of rhombuses. The underwear are long pants up to the ankles. She is wearing sharp pointed light shoes.

The second image comes from the town of Sozopol, from a ceramic workshop which existed up to the 18th century. The woman's hair is uncovered and with large earrings. She is wearing a light shirt with tight sleeves with cuffs. The top jacket is short and wide, made of a multicoloured material. The feet are wearing boots.

On a vessel from the 18th century, made in the town of Shoumen we find a maiden with a metal garland and a veil, attached to it. She is wearing two shirts, one over the other. The lower one is long, narrow with a wide embroidery. It is made of a thin, almost transparent material. The second shirt has broad sleeves and neck-opening. Over it there is a multicolored skirt and a jacket with sleeves over it.

A partially preserved bowl with an engraved man with a head-dress and caftan, wide belt of cloth crossing across the body was found at the town of Varna. In each hand he is holding unidentified objects (flowers?) and a long chibouk in his hand. This is a muslim in a Turkish caftan. The image was made after the beginning of the 17th century when tobacco was used on a wide scale in the Ottoman Empire.

The attire described belongs to people living in towns. Folklore motifs are missing as well as the clothes of peasants. In that respect these images are very valuable, both for the periods when they were made. Missing are portraits of donors and images of women. On sgraphito pottery they are depicted in the clothing worn in a given location and time.

НАДПИСИ ВЪРХУ МЕТАЛ ОТ МЕЛНИК

Василка Герасимова

Предметите от метал с надписи, намерени досега в Мелник, са сравнително малко. Всеки от тях обаче се откроява с ярка индивидуалност, поради което те са публикувани поотделно, в различни издания у нас и в чужбина така, както са откривани във времето. Тяхната представителност за християнската култура налага да бъдат събрани на едно място и където е необходимо, интерпретацията им да се коригира или допълни съобразно новите изследвания.

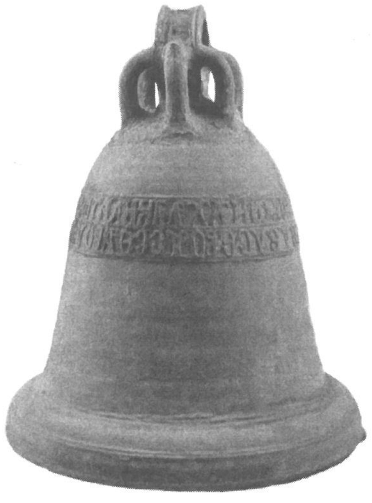

Обр. 1. *Камбана на деспот Слав*
Fig. 1. *Despot Slav's bell*

1. Камбана на деспот Слав (обр. 1) (Герасимова 2003, 42 – 44). Намерена е случайно в старата митрополитската църква "Св. Никола" над града. Размери: вис. 56 см и диам. 43,2 см. Собственост е на Историческия музей в Мелник (инв. № 55091). Отлята е от 3 части: тяло с надпис, горна част за окачване и желязна планка (днес загубена), анкерирана в горната част и впоена между нея и тялото. Липсва езикът, висял на специална кръгла желязна плоча. Надписът е разположен между 3 изпъкнали концентрични кръга, високо на плещите. Отлят е в позитив. Буквите са високи 2 – 3 см и имат дебелина 0,8 см. Двата реда са добре осъразмерени и всеки започва с кръст (обр. 2).

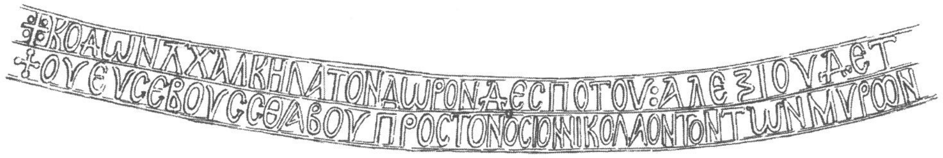

Обр. 2. *Рисунка на надписа на деспот Слав*
Fig. 2. *Drawing of the Despot Slav's inscription*

+ Κόδωνϊ χαλκήλατον δῶρον δεσπότου : ’Αλέξιου δὲ τ-
+οῦ εὐσεβοῦς Ρθλάβου πρός τὸν ὅσιον Νικόλαον τὸν τῶν Μύρων.

Превод:

Камбаната (е) изкован от мед дар на деспот Алексий, благочестивият Слав, за свети Никола, този, който е от Мирá.

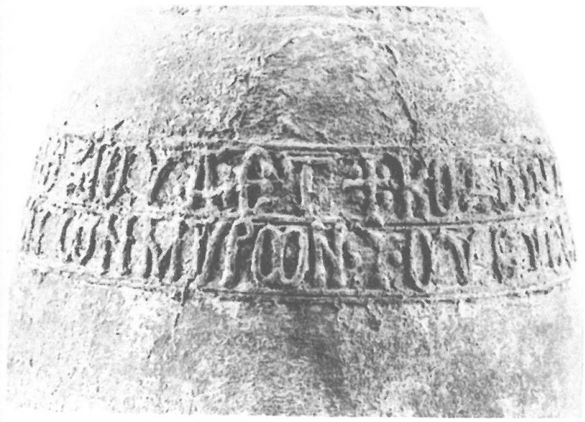

Обр. 3. *Детайл от надписа. Начало*
Fig. 3. *A detail of inscription. The beginning*

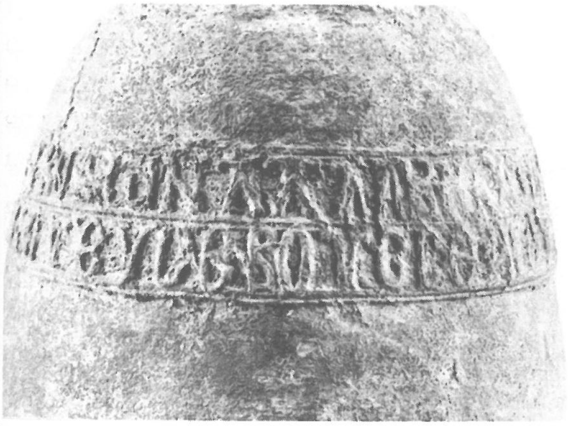

Обр. 4. *Детайл от надписа*
Fig.4. *A detail of inscription*

При изработването на буквите в калъпа са оставени малки каналчета за правилното и лесно запълване с разтопения метал, които не са почистени (обр. 3 – 4).

Разглежданият надпис е ктиторски и е първият епиграфски документ, оставен от деспот Алексий Слав, владетел на Мелник в първата половина на XIII в. (Нешева 1994, 25 – 26). В надписа не се споменава поводът за този дар на деспота, но той е свързан с построената специално за това кула-камбанария на църквата "Св. Никола" в цитаделата на Мелник (Нешева 2003, 33 и 2). Изрично е отбелязано, че камбаната е отлята от мед – ***χαλκήλατον,*** но вдействителност тя е от бронз. Деспот Алексий Слав е назован с пълната си титулатура – деспот Алексий, този, който е благочестивият Слав, като е изрично подчертано чрез членуването на второто име и поставената пред него частица за усилване ***δὲ*** – "именно този, който е и". По този начин авторът на текста е изтъкнал, че известният български деспот е бил познат под двете си имена – деспот Алексий и деспот Слав. Между тях обаче е поставено и едно прилагателно – ***εὐσεβοῦς***

- “благочестив”, и то пред името Слав: деспот Алексий, този, който е благочестивият Слав. Познаваме името на деспот Слав от подписа му под текста на сигилия, издаден от него за манастира “Св. Богородица Спилеотиса” през 1220 г. Той е ***’Αλέξιος δεσπότης ὁ Σθλάβος*** (Papadopoulos 1933, 3 – 7; Дуйчев 1944, XV, 33 – 35 и 311 – 314; Bompaire 2001 № 13 124 – 127). Упоменато е и в завещанието на игумена на манастира, архимандрит Павел Клавдиополит, от месец май 1216 г. Изписано е буквално ***κυ(ρ)οῦ ’Αλέξιου τοῦ Σθλ(ά)βου*** (Bompaire 2001, 122). Върху камбаната то е същото. Бихме приели без колебание, следвайки правилото за именуване, че свързаните с члена ***ὁ*** имена са на син и баща: Алексий, син на Слав. Тук обаче не е така. Поставянето на члена между двете имена в именителен падеж и усилването му с частицата ***δὲ***, както и прибавянето на “благочестив” изрично подчертават, че деспотът е имал две имена, като второто не е на баща му. Слав е имал правото да се нарече “благочестив”, след като е показал отношението си към църквата и християнските добродетели с построяването на манастира “Св. Богородица Спилеотиса”, възстановил е и църквата “Св. Никола” след земетресение през 1211 г., като е издигнал и кулата звънарница (Нешева 2003, 35).

Надписът разкрива една подробност за името на църквата. Известно беше от много по-късно време, че тя е посветена на свети Никола. Това установява Пердризе при посещението си в Мелник през 1899 и 1901 г. (Perdrizet 1907, 23). Надписът върху камбаната недвусмислено дава точното ѝ име. Тя е посветена на ***ὅσιος Νικόλαος ὁ τῶν Μύρων***. Свети Никола е извънредно популярен светец. В надписа има една особеност. Той не е наречен стандартно ***ἅγιος***, а ***ὅσιος***. Така се наричат епископи и архиепископи, особено ако приживе са обявени за светци (Kraus 1882, 163; Cumont 1895, 262 и сл.; Kaufmann 1917, 63; Hanton 1927/28, 112). Наричането на светеца така показва едно сериозно познаване на неговото житие и пътя му на светец. Самата дума ***ὅσιος*** е показателна. Тя означава: “определен от божествения закон, свят, светещ, благочестив, справедлив, чист от прегрешения и лоши мисли” и рисува облика на свети Никола като светец и патрон. Църквата, за която е излята камбаната, е спомената със съкратено име в завещанието на митрополита на Мелник и Серес, Павел Клавдиополит, съставено през май 1216 г. (Bompaire 2001, 122). В него тя изрично е наречена ***ὁ θεῖος ναὸς τοῦ ὅσιου π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Νικολάου*** (р. 10). В завещанието се казва, че тази църква е митрополитска и в нея е служил митрополитът на Мелник и Серес Павел Клавдиополит (Bompaire 2001, 119). Църквите, посветени на свети Никола, са много. Най-старата, за която има сигурни писмени сведения, е в Константинопол. Построена е от император Юстиниян (527 – 565) (Procop. De aedif I 6, III 193; Anrich 1917, 454, 455). Носи същото име като тази в Мелник. Свети Никола е наречен ***ὅσιος*** и като патрон на построената през IX – X в. църква в Константинопол: “***... τοῦ ὅσιου πατρὸς Νικολάου τοῦ Θαυματουργοῶ, ἀρχιεπισκόπου ΜύρωνἐντοῖςχρόνιοςΚωνσταντίνου τοῦ μεγάλου βασιλέως***” (Мирковиħ 1961, 82). Следователно ***ὅσιος*** като определение на свети Никола е по-старо от разпространеното по-късно ***ἅγιος***, но се употребява и през XIII в.

Техниката на изработването на надписа показва една твърда увереност от страна на гравьора. Разположението на текста в два концентрични кръга, равномерната височина и ширината на знаците и малкото лигатури показват майстор от висока класа. Типично за отлетите и щемпелувани надписи върху глина и метал е надписите да са релефни, изпъкнали. Изпъкналите букви върху камък се срещат още от V – VI в. от н. е. (Beševliev 1964, №№ 137, 160; Popescu 1976, № 12 a, 14).

Друга важна подробност е изрично написаната и добре отлятата буква Ъ в първата дума на надписа – ***Κόδων*Ъ**. Явно този, който е писал текста, добре е владеел български език и правопис, докато леярът просто е изпълнил написаното. Камбаната на деспот Слав засега е най-ранната камбана с надпис от България и от Балканския полуостров.

2. Камбана на йеромонах Теодосий (обр. 5) (Герасимова 2003, 44 – 48). Тя е с вис. 57 см и диам. 42 см (инв. № 55092) (обр. 6 – 9). В сравнение с тази на деспот Слав е по-широка в горната си част и затова изглежда по-тромава. Надписът е разположен между три изпъкнали концентрични кръга и е отлят в негатив (обр. 6).

Самата камбана е отлята наведнъж. Има коренно различен начин на прикрепване. За целта има три уши: едно централно, укрепено с две странични. Върху средното се забелязва част от отчупена кръгла пръчка. Тя може да е неизгладеното място, където е наливана сплавта. Наливането на метала е станало по различен начин от предишната. Бронзолеярът не е познавал системата на Теофилус и западните бронзолеяри. Металът е наливан в калъпа през основното превезло и през два странични канала. Той явно е използвал опита на византийските майстори. Отвътре е запазена вдлъбнатина, запълнена с останки от желязната кука за езика. Тя също е била укрепена с кръгла желязна пластина. Тялото на камбаната има приблизителна дебелина 2 – 3 см. Височината на буквите се движи от

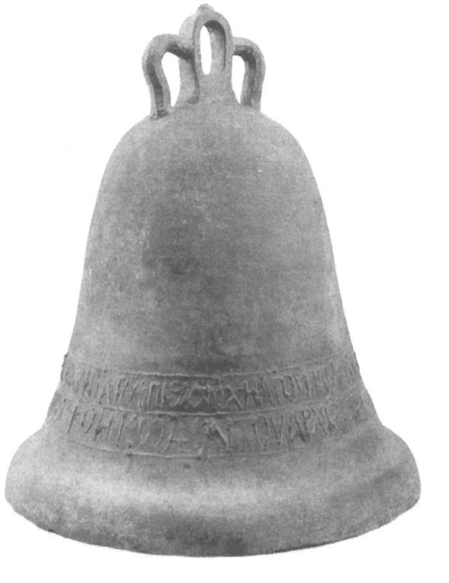

Обр. 5. *Камбана на йеромонаха Теодосий*
Fig. 5. *Hieromonk Thedosius' bell*

3,2 до 0,9 см. Надписът е надраскан небрежно със сравнително тънък инструмент. В калъпа при отливането металът не е проникнал равномерно във вдлъбнатините и на места са станали разливи, а на други буквите не са запълнени и се е получила гладка повърхност (обр. 7, 8). Не са оставени каналчета за правилното преминаване на бронза от една хаста в друга. В техническо отношение надписът е образец на груба и аматьорска работа на неопитен бронзолеяр. Разположеният в два реда надпис потвърждава това. Няма знак за начало. Четенето на редовете не започва на едно и също място. Има надредно поставени знаци, които са несигурни, тъй като се смесват с разлетия метал и недобре отлетите букви (обр. 10 – 14). Надписът гласи:

K(ύρι)ε βοήθει τόν δούλ(ον) σοῦ Θεοδ(ό)σ(ιον) i[ε]ρομ(ό)ν(αχον) T[..?]A κενίσαντα τ(αύ)τ(η)ν ἐπὶ βασι(είας) Μηχ(α)ὴλ

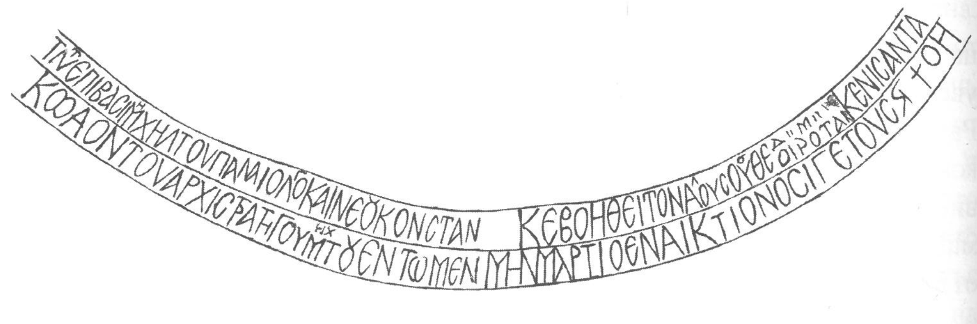

Обр. 6. *Рисунка на надписа на йеромонах Теодосий*
Fig. 6. *Drawing of Thedosius' bell*

τοῦ Παλαιολόγ(ου) καὶ νεοῦ Κονσταντ(ίνου)

κώδον τοῦ ᾿αρχιστρατηγοῦ Μηχ(αὴλ) τοῦ ἐν τῶ Με(λε)ν(ίκω)· μην(ὶ) μαρτίο ἐνδικτίονος ΙΓ ἔτους* ꙅ*ΨΟΗ.

Превод:

Боже, помагай на своя раб Теодосий йеромонах, създал за пръв път (осветил) камбана за архистратега Михаил, този, който е в Мелник, тази поставена при царуването на Михаил Палеолог, новият Константин. През месец март, 12 индиктион, година 6778 (=1270 г.).

Не са отпечатани всички букви от името на ктитора. Разлятият метал е унищожил крайните му знаци. Трябва да се обърне особено внимание на името на ктитора. То започва с две нормално високи букви след характерната акламационна формула ***Κύρ(ι)ε βοήθει τόν δούλ(ον) σοῦ ΘΕ.*** След тях продължава в два реда с подребни знаци. На горния ред е запазен първият – ***Δ***. Следващите два не са отлети добре. Ясно обаче се чете М, характерно написано с две дълги отвесни хасти и една къса помежду им, свързана с горните им краища. След това са запазени две наклонени и една права черта. На долния ред буквите се по-ясни: ***О, I, Р, О, Т*** и ***А***. Четенето в хоризонтален ред не дава нищо смислено. Бихме могли да предположим, че тук се е намирало име като ПIРОТА или ДРАГОТА, но разположението на буквите им и ясният отпечатък на О, а не П на ред 1 и М на ред 2, както и началните ***ΘΕ*** не го позволяват. Характерно за средновековните надписи и в частност за XIII в. е употребата на надредно изписани букви, както и четенето една буква от долния ред, една буква от горния (сравни ***Μηχαὴλ*** в същия надпис на ред 1 и ред 2). Само по този начин би могло да се дешифрира името на ктитора ***Θεοδ(ό)σ(ιον)***

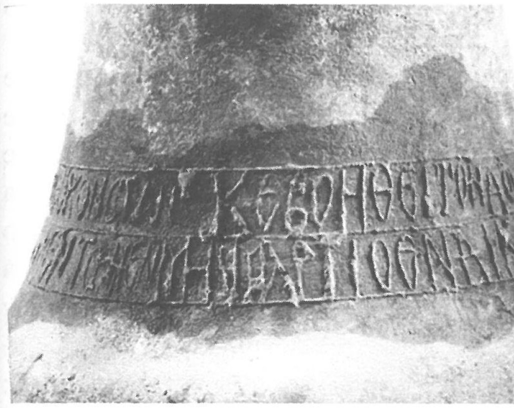

Обр. 7. *Детайл от надписа*
Fig. 7. *Detail of the inscription*

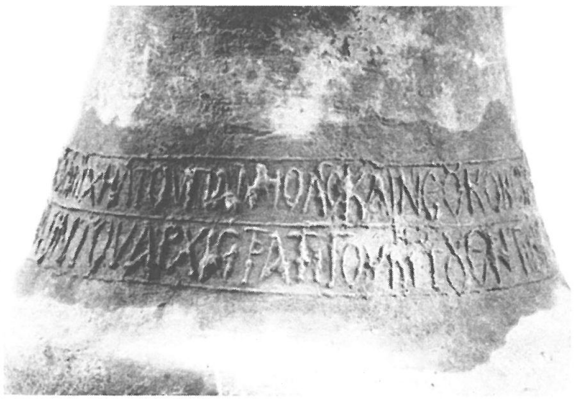

Обр. 8. *Детайл от надписа*
Fig. 8. *Detail of the inscription*

ί[ε]ρομ(ό)ν(αχον). Остават неясни буквите ТА на долния ред, тъй като двата знака над тях не са доотлети. Тук могат да се възстановят две думи - ***τάχα*** и ***ταμίας***. И двете могат да се отнасят до един йеромонах. ***Τάχα*** се среща често в значението "усърден" и изрично като качество на йеромонах. Думата също е нова в нашата християнска лексика. Другата възможност – ***ταμίας*** означава "иконом, домакин, ключар, управител". Тя също не се среща у нас. Би била подходяща като определение за йеромонах, но в християнската лексика е прието за този вид дейност да се използва терминът ***οἰκονόμος*** (Guillou 1964, 171). Така че липсващата част не може да се допълни със сигурност.

Определението ***ἱερομόναχος*** означава свещеник и монах. Такива са отличилите се със своята святост монаси и с познанията си в областта на християнската догматика. Обикновено служат в манастирската църква. Те могат да бъдат избрани за "пръв между монасите" и техен игумен - ***ἡγεμών*** (Николова 1997, 272). Вероятно йеромонах Теодосий с течение на времето би получил този сан. Той е първият монах, когото можем да свържем с манастира „Св. Архангели", намиращ се на стотина метра от този на св. Никола. Камбаната му е посветена на предводителя на ангелското войнство – архистратега Михаил. Манастирът и неговите църкви са проучени археологически. Той е построен в самото начало на XIII в. – през 1206 г. Известен е с трите си църкви, наречени на св. Харалампий, св. Архангели и св. Йоан Предтеча (Neševa 2001, 335 – 344; Нешева 2008, 222 – 265). Няма запазени архитектурни данни за камбанария към тях като самостоятелна постройка. Предполага се такава в притвора на църквата „Св. Йоан Предтеча" (Нешева 2003, 39; Нешева 2008; 235, 260 – 262).

Трябва да се обърне внимание на причастието ***κενίσαντα***. То е от глагола ***καινέω*** със значение "създавам нещо ново, използвам за първи път, освещавам". При него често се променя дифтонгът ***αι*** в ***ε*** (Verti 1992, N 32, 44; Beschevliev 1964, 120).

Камбаната е тройно датирана: месец, година и индиктион. Специално е подчертано, че е поставена при управлението на император Михаил Палеолог. Наречен е ласкателно Нов Константин, имайки предвид Константин Велики (321 – 337). Пръв тази титла е получил император Ираклий I (610 – 641) (Божилов 1997, 30). По този начин император Михаил VIII Палеолог се титулува за първи път в нашата епиграфика.

Словоредът на думите в текста е особен. Нестандартни са и използваните термини. Това показва, че надписът има претенциите за стихотворение и вероятно е заимстван от известна византийска поема.

3. Оловна ампула (обр. 9) (Gerassimova 1997, 147, Abb. 11 – 13). Намерена е през 1971 г. в олтара на църквата "Св. Никола" заедно с материали от XII – XIII в. Върху нея има два надписа. Ампулата е висока 9 см и диаметърът е приблизително 3,5 см. Към сплеснатото ѝ тяло са припоени 3 пластинки с формата на буквата П, през които е минавал тесен ремък за окачване. При намирането ѝ тя е била все още херметически затворена от плътна запушалка, върху която е имало надпис. От него е останала само буквата М (обр. 10). Това не може да е думата М[ИРО] поради мястото, където се е запазила тя – в началото на ред 2 или 3. Може би това е името на съдържанието на ампулата или мястото, където е произведена.

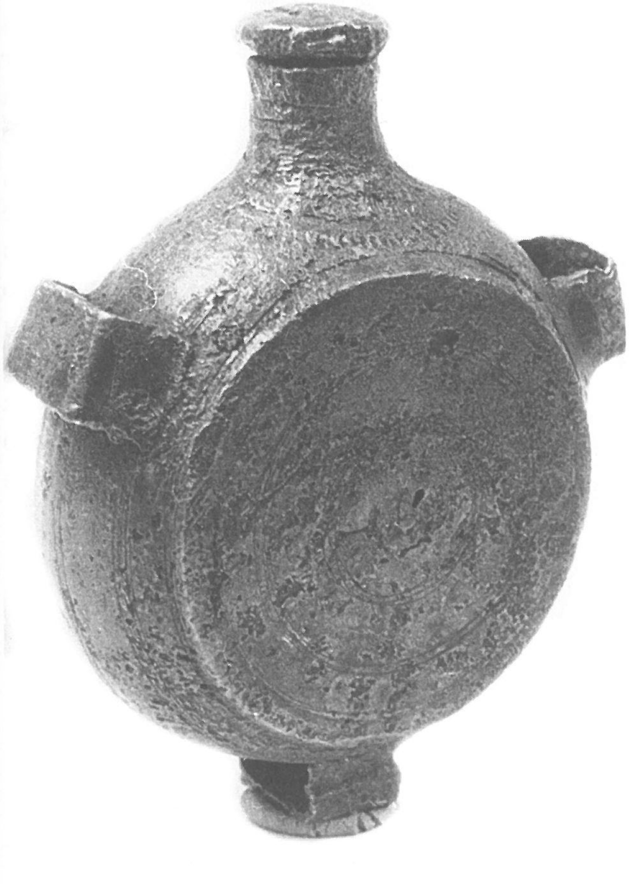

Обр. 9. *Ампула от Мелник*
Fig. 9. *Small lead flask from Melnik*

Върху пластинката на дъното е нанесен щемпел със думата ЦыРЪ. Буквите са вплетени една в друга (обр. 11, 12). Надписът е поставен в тънка рамка, а хастите на буквите са сравнително дебели. Щемпелът е нанесен върху горещата пластинка преди запояването ѝ. За да се нанесе, е направена матрица с него. Този факт показва, че ампули от такъв вид и с такова предназначение са правени серийно в място, където се е намирало производството на въпросния цяр. Съдържанието на ампулата се беше превърнало в малко топче. При изследването

---

[1] Благодаря на проф. В. Инкова за това сведение

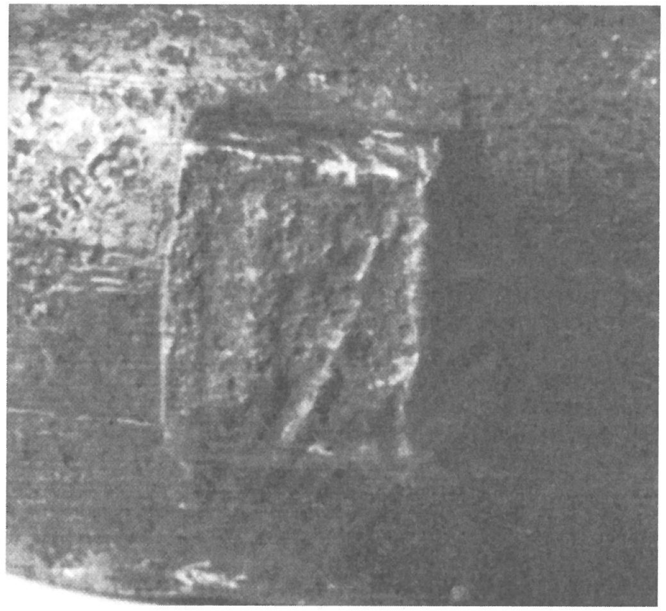

Обр. 10. *Рисунка на надписа върху запушалката на ампулата*
Fig. 10. *Drawing of the inscription on the lid of the flask*

му бе установено, че е съдържала окислени днес етерични масла[1]. Така се потвърди, че ампулата е съдържала цяр, лекарство. Това е единствената ампула, намерена извън погребение и останала затворена. Всички останали са не само отворени, но и с разкъсана шийка. Тя е и единствена по форма и начинът на изработка. Българският надпис и начина на изработка показват, че е изработена в център, където се говори и пише на български. Мястото и материалите, с които е намерена, както и палеографията на буквите позволяват тя да се отнесе към XIII в. Интересно е, че върху нея има два български надписа.

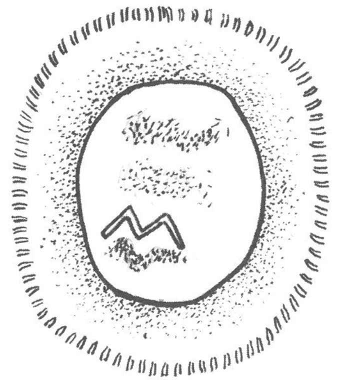

Обр. 11. *Щемпелът върху долната пластинка на ампулата*
Fig. 11. *The inscription on the bottom of the flask*

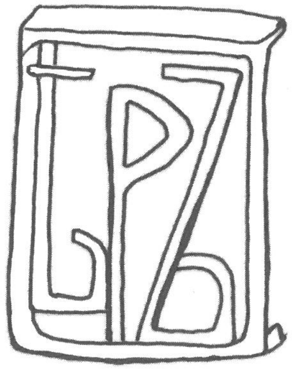

Обр. 12. *Рисунка на щемпела*
Fig. 12. *Drawing of the bottom of the flask*

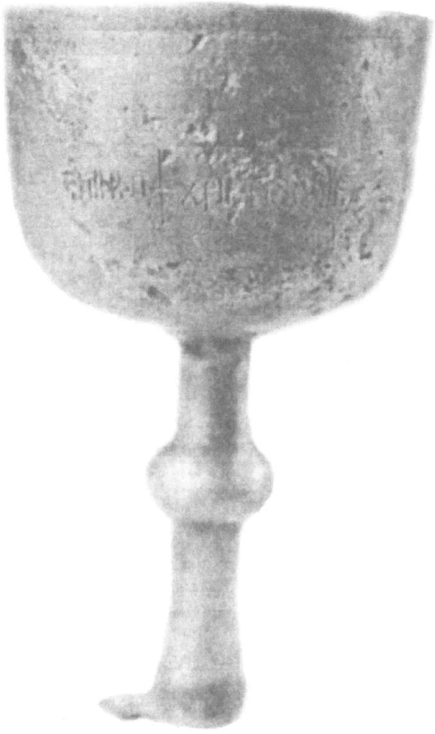

Обр. 13. *Потир от църквата "Въведение Богородично" в Мелник*
Fig. 13. *Chalice from the church of the Presentation of the Holy Virgin in Melnik*

4. Сребърен потир (обр. 13) (Герасимова 2006, 648 – 651). Открит е при разкопките на църквата «Въведение Богородично» в квартал Чатала на Мелник Той е без столче и при намирането е бил силно деформиран. Днес потирът е висок 28 см и диаметърът на чашката е 10,5 см. Тя е украсена с 3 двойни фино врязани концентрични кръга: два под устието и два върху тялото. Между последните са нанесени 2 думи (обр. 14, 15). Те са разделени от висок кръст. Височината на буквите се движи между 0,9 и 1,9 см. Надписът е нанесен с острие от две различни, но школувани ръце. Повечето букви са свързани в лигатури. Думата вляво е написана огледално, в негатив и трябва да се чете отдясно наляво. Втората дума е без лигатури и е запазена изцяло. Текстът гласи:

Παναγη[τό]ν †Χριστόδυλε

Забележително е огледалното изписване на първата дума – прилагателно в среден род, означаващо "пресвет, свещен," и от там "неприкосновен". То се отнася към предмета, върху който е написано – потирът, съществително от ср. род. – ***τό ποτῆριον***. Това означава, че ръка № 1 е придала особено значение на думата.

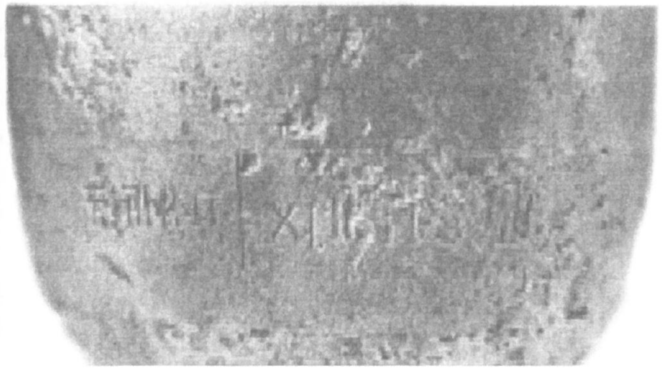

Обр. 14. *Гравирани надписи върху потира*
Fig. 14. *Engraved inscription on the chalice*

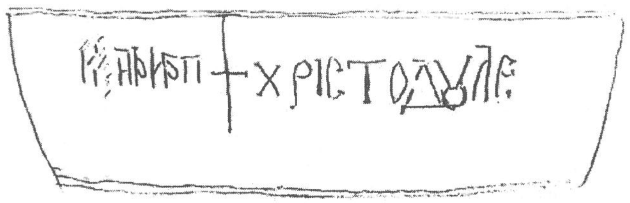

Обр. 15. Рисунка на надписите
Fig. 15. Drawing of the inscription

Всяка храмова вещ е свещена и неприкосновена. Но ръка № 1 е написала думата като заклинание, за да засили неприкосновеността на потира.

Втората дума е широко разпространеното християнско име Христодул, но написано в звателена форма – Христодуле. Употребата на звателен падеж вместо именителен е добре известна. Христодул се пише еднакво и на български, и на гръцки и се използва еднакво и от двата народа. Не е известен от други мелнишки епиграфски паметници.

Палеографските особености позволяват една детайлна датировка Начертанието им съответства на периода 1303 – 1393 (Moutsopolos 1975, 79). По археологически данни църквата «Въведение Богородично» е пост-роена между 1220 и 1260 г. (Нешева 1989, 48). Изписана е с един слой, положен в края на XIII – началото на XIV в. Даряването на потира вероятно е станало в това време. Църквата е опожарена и е подновена, частично разширена и изписана едва през XVII в. Известни са няколко надписа, написани огледално (Томовић 1974, 97 – 98).

5. Сребърна обковка върху дървен напрестолен кръст с позлата. Кръстът и обковката са били разтрошени. Днес са изчезнали. През 1900 г. П. Н. Милюков я намира в ризницата на Новата Митрополия и прави рисунка на надписа (обр. 16). Независимо от него през 1899 г. и през 1901 г. през Мелник минава известният френски учен П. Педризе, който прави друга рисунка (обр. 17) (Мединцева 1994, 127 – 129). Двамата изследователи се опитват да нормализират текста, да го разчетат и допълнят. Това е трудно, защото всеки ред се е намирал върху една от шестте страни на дръжката на кръста. Следвайки своя логика, майсторът златар не е поставил редовете на текста в нормална смислова и логична последователност, а ги е поставил разбъркани. Всеки от двамата учени се е опитал да потърси логика и смисъл в текста и да ги подреди в нормална последователност. Самият Милюков счита, че започвайки от реда с кръстния знак, редовете трябва да се подредят 1, 6, 5, 4, 3, 2 (Въжарова 1994, 126). Взимайки техните рисунки и текстове, известната славистка Албина Мединцева дава свой прочит на текста. Тя естествено е много затруднена, тъй като не е виждала обковката.

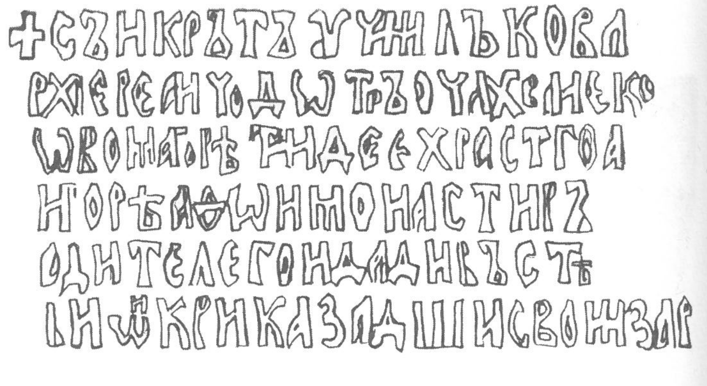

Обр. 16. Рисунка на Милюков на български надпис върху обков на кръст от Мелник
Fig. 16. Miljukov's drawing of the Bulgarian inscription on the cover of the cross from Melnik

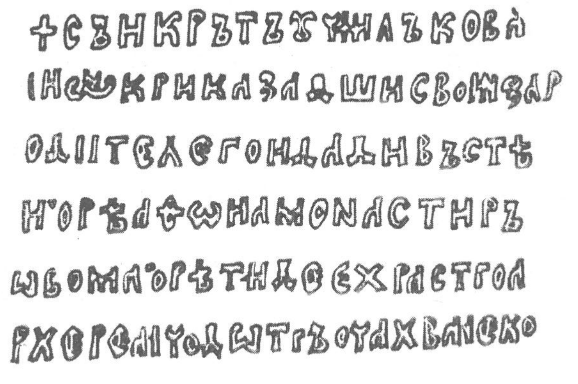

Обр. 17. Рисунка на Пердризе на същия надпис
Fig. 17. Perdrises's drawing of the same inscription

И тримата изследователи са се справили блестящо, като се има предвид, че изобщо не познават този вид надписи и предмети. Ето техните четения:

Милюков дава рисунка, която разчита и пренарежда така:

˜СЪИ КРС̄ТЬ 88ИНИЛЪ КОВА -
Л ИѠNЪ̄ ПРИКАꙀА ДТИ҆ВОИ И ꙀА Р-
ОДИТЄЛЬ ЄГО И ДАДИ ВЪ҆ Тꙑ-
И ГОРꙑ А И ѠN МОNАСТИРЪ
ОВОМА ГОРꙑ ТЪI И ХРАМ ҆ТАГО
РХЇЄРЕА И 8ЮДѠТРСЦА, ХВА ИАКОВА̄.

Пердризе прави друга рисунка и чете надписа така:

˜ СЪИ КРС̄ТЪ ᵀ8ИНИЛ ЪКОВА8Ь̄
ИѺАN̄ И СЪIN̄ КИРИКА ꙀА Д̄ШИ҆ВОИ И ꙀА Р-
ОДИТЄЛ ЄГО ИДАДИ ВЪ СВѱТꙑ
И ГОРꙑ АФОНА NА̄ МОNАСТИРЪ
СВОЙ NАТОРꙑ ТИ ДОХЄАРА-СВѱТАГО А-
РХЄРЕА И ѸДѠТВЪѸА ХРИСТОВА NЄКОЛАꙊ̄.

Мединцева прави разбор на двете четения, като се придържа към четенето на Милюков и предлага следното четене на надписа:

҃ СЪИ КРСТЬ ȣȣИНИЛЪ КОВАЛ҃
Ь ИѠАН҃ ПРИКАЗА ЗА҃ Д҃ШИ СВОⷮИ ЗА Р-
ОДИТЕЛЕ҃ ЕГО И ДАДЕ҃ И ВЪ СВѰТЪI
И ГОРЪI А̊ОН҃ ОНАСТИРЬ
ѠВОА ГОРЪI ТИ ЙДЕ Е҆ꙋ РАЪ҃ СВѰТОГО А
Р҆ИЕРЕА И ȣЮДѠТВЕРЪȣА
ꙋРИСТОВА ИЕКОВА҃

Тя дава и превод на руски: *"Сей крест сделал коваль (кузнец, ювелир) Иоан и завещал за души свою и за родителей его и дал в монастырь на святой горе Афона, на той самой горе, где есть храм святого архиерея и чудотворца Христова Якова."*

За съжаление този толкова интересен епиграфски паметник е загубен и текстът му трудно може да се прецизира днес само по преписи без снимка. Учените, които са го публикували, не познават други български паметници от този вид (Герасимов 1955, 600 – 601; Сотиров 2001, кат №№ 8, 12, 13, 19, 20, 22, 23, 26 и др.). Това би им помогнало да разчетат и допълнят по-прецизно загубения днес текст. Модата на тези обковки с изчукани на матрица текстове върху сребърна пластинка е особено широко разпространена през XVI и в XVII в. Изпъкналите букви, вплетени в лигатури, обикновено са позлатявани. Друга характерна особеност на епохата е желанието да се "скрие" текстът, като се разместят букви, думи и цели редове. А може би в този случай майсторът е приготвил текста за всеки ред, но тъй като самият той не го е писал (може би е бил неграмотен?), просто е изчукал всеки ред, както му се е сторило красиво или декоративно.

Как е стигнал този забележителен кръст от Атон до Новата митрополия в Мелник? Обичайна практика е при построяването на нова църква тя да получи дарения не само от ктитори, но и от други църкви и манастири. Вероятно при постройката на новата митрополитска църква през 1756 г. тя го е получила като дар. Това би могло да е и от Старата митрополия (Мединцева 1994, 130) или – което ми се струва не по-малко вероятно – от самата атонска църква "Св. Яков". Въпреки трикратната си публикация, този епиграфски паметник не е изчерпан и той трябва да се преразгледа още по-задълбочено.

Надписите върху метални предмети от Мелник са изработени в един широк времеви интервал между XIII и XVII в. Написани са на гръцки и български език. Не всички са изработени в града. Можем да твърдим, че камбаните са отлети на място, докато дребните, лесно преносими паметници може да са и от други места. Въпреки малкия си брой тези надписи са много важни. Камбаната на деспот Слав дава точното му име. Тя съобщава и името на църквата, за която е направена – свети Никола Мирликийски. Не по-малко интересен е и надписът на камбаната на йеромонаха Теодосий, поставена в чест на византийския император Михаил VIII Палеолог, наречен Нов Константин. Неговата тройна датировка прави надписа безценен за палеографски сравнения. Той въвежда и едно ново име, това на нейния ктитор – Теодосий. Друго ново име е това на Христодул върху потира. Дали това е името на ктитор или собственик, е трудно да се определи. Надписите върху ампулата също са от особено значение. Те са на български и сочат, че определен вид благовонна течност е използвана като цяр, като лекарство и затова се е намирала в олтара на църквата. Тя е произведена като съд, а може би и като съдържание в български говорящо място. Не по-малко важен е и надписът върху обковката на кръста, завещан първоначално на църква в Атон и подарен по-късно на Новата митрополитска църква в Мелник. Неговият ктитор Йоан е говорил на български и може би затова е бил подарен на нея.

❖❖❖

ЛИТЕРАТУРА:

Божилов 1997: Ив. Божилов, Ив. Билярски, Хр. Димитров, Ил. Илиев. Византийските василевси. София, 1997

Въжарова 1994: Ж. Въжарова. Мелник в изследвания на руски археолози през XIX в. – В: Мелник, 2. София, 1994

Герасимов 1955: Т. Герасимов. Старини от музея в град Тетевен. – Известия на Археологическия институт XX, 1955, 594 – 602

Герасимова 2003: В. Герасимова. Две камбани от Мелник с надписи от XIII в. – Археология 2003, 3, 42 – 49

Герасимова 2006: В. Герасимова. Надписи върху потир от Мелник. – Studia Balkanika, 25. Византия. Балканите. Европа. София, 2006, 648 – 651

Дуйчев 1944: Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. 2. София, 1944, 30 – 35, 311 – 314

Мирковић 1961: Л. Мирковић. Хератологија. Београд, 1961

Мединцева 1994: Ал. Мединцева. Средневековая болгарская надпись из Мелника. – В: Мелник, 2. София, 1994, 127 – 133

Нешева 1989: В. Нешева. Църквата "Въведение Богородично" в Мелник. – Археология, 1989, 2, 47 – 54

Нешева 1994: В. Нешева. Манастирът "Св. Богородица Спилеотиса". Историко-археологическо изследване. София, 1994 (Мелник, 2)

Нешева 2003: В. Нешева. Деспот-Славовата кула-камбанария на църквата “Св. Никола” в Мелник. Археология 2003, 3, 33 – 42

Нешева 2008: В. Нешева. Мелник. Богозиданият град. София, 2008

Николова 1997: Б. Николова. Устройство и управление на българската православна църква (IX – XIVв.). София, 1997

Сотиров 2001: Ив. Сотиров. Чипровска златарска школа, София, 2001

Томовић 1974: Г. Томовић. Морфологија ћирилских натписа на Балкану. Београд, 1974

Anrich 1917: G. Anrich. Hagios Nikolaos. Berlin, 1917

Beschevliev 1964: V. Beschevliev. Spätgriechische und spätlatinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964

Bompaire 2001: J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Chr. Giros. Actes de Vatopédi, 1. Des origin’s à 1329. Paris, 2001

Cumont 1895: Fr. Cumont. Les inscriptions chrétiennes de l’Asie Mineure. – Melanges d’archeologie et d’histoire, XV, 1895, 245 – 299

Gerassimova 1997: V. Gerasimova-Tomova. Überblick über die Ampullen in Bulgarien. – In: Miscellanea Bulgarica 11. Wien, 1997, 140 – 155

Guillou 1936: A. Guillou. Recueil des inscriptions grecques médiévales d’Italie. École francaise de Rome, 1936

Hanton 1927/28: E. Hanton. Lexique explicatif de Recueil des inscriptions greques christiennes d’Asie Mineure. – Byzantion 1927/28, 4, 93 – 136

Kaufmann 1917: C. M. Kaufmann. Handbuch des altchristlichen Epigraphik. Freiburg, 1917

Kraus 1882: F. X. Kraus. Real – Encyklopädia der christlichen Altertümer. Freiburg, 1882

Moutsopoulos 1975: N. Moutsopoulos. La morphologie des inscriptions Byzantines et postbyzantines de Grèce. – Cyrillomethodianum, VIII, 1975

Neševa 2001: Νέσεβα 2001: Β. Νέσεβα. Προσθήκη στην ιστορία της πόλεως του Μελενίκου. – Αφιέρωμα στη μνήμη του Σ. Κίσσα. Τεσσαλονίκη 2001, 335 – 344

Papadopoulos 1933: J. Papadopoulos, Père Arcadios Vatopédinos. Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Spéléotissa près de Melnik. – Списание на Българската Академия на науките, XLV-22, 1933, 1 – 6

Perdrizet 1907: P. Perdrizet. Melnic et Rossno. – In: Bulletin de Correspondence héllénique, 31, 1907, 20 – 37

Popescu 1976: E. Popescu. Inscriptile Grecesti si latine din secolele IV–XIII desĉoporite în România. Bucurest, 1976

Verti 1992: S. Kalopissi-Verti. Dedicatory inscriptions and donor portraits in thirteenth-century churches of Greece. Wien, 1992

* * *

INSCRIPTIONS OVER METAL FROM MELNIK

Summary

Vasilka Gerasimova

Examined are all metal church objects from Melnik with inscriptions.

1. A bell donated by despot Alexius Slav, cast between 1211 and 1216 for the church of St. Nicholas of Myra early in the 13th century when it was restored after its destruction.

2. A bell donated by hiero-monk Theodosius, dedicated to Archangel Michael during the reign of Michael VIII Paleologus in 1270.

3. A small lead flask from the 13th century for consecrated water found in the altar of the church of St. Nicholas with the remains of an inscription on the top and the text Ц (medicine) on the lid cut out.

4. Silver chalice with two inscriptions from the end of the early 13th century and the beginning of the 14th century. One is reverse ‘holy’, the second the name of the Hristodoulos in the vocative.

5. An inscription on a silver cover on a wooden cross, missing, Presented by a the smith John for the salvation of the soul of his himself and his parents, in the church of St. Jacob at Mount Athos. The letters are gilted. Made between the 14th and 17th century.

ВОДОСНАБДЯВАНЕТО НА КРЕПОСТТА ЦЕПИНА ПРИ СЕЛО ДОРКОВО, ПАЗАРДЖИШКО

Недялка Гиздова

През Средновековието Цепина е била една от най-известните крепости в Родопите. Тя нееднократно се споменава от византийските хронисти през XIII и XIV в. във връзка с битките между българи и византийци (Contčev 1959, 253 – 504). Тогава крепостите били строени на високи, стръмни, труднодостъпни, безводни върхове, заобиколени с реки и дерета, удобни в стратегическо отношение. За да може населението им да отстоява на продължителна обсада, е било необходимо осигуряване на запаси от храна и вода. Най-удобният и практикуван начин за водоснабдяване били водохранилищата за събиране на атмосферните води (дъжд, сняг) и зареждането им с вода извън крепостта.

Събирането на атмосферните води в зидани резервоари е било използвано и при крепостта Цепина. Тя е построена на стръмен и скалист връх в Каркарийския дял на Западните Родопи. Върхът се издига почти отвесно на 1100 м надморска височина с наклон на склоновете 50 – 60^0. Намира се в североизточната част на Чепинската котловина, на 6 км северозападно от с. Дорково, Пазарджишко.

Върхът е ограден от изток с Метошкото дере, на запад – от Костин дол и два леви притока на Каркарийското дере, от север – с Каркарийското дере, десен приток на р. Елидере, и от юг – с нивите и ливадите на с. Дорково. Населението нарича върха Калето.

Като се има предвид разположението на крепостта, най-приемливо е тя да е водоснабдявана чрез събиране на атмосферните води в зидани резервоари и води от реките и деретата ѝ. Това се потвърди и от разкопките на крепостта (Георгиева, Гиздова 1966, 41 – 56)[1].

В очертанията на крепостта (вътрешния град) се откриха 4 водохранилища: две в цитаделата и две в югоизточната ѝ част (обр. 1 и 2).

Водохранилище 1 е построено на самия връх и е дълбоко издълбано в скалата, с правоъгълна форма, отвътре с размери 4,85/4,65 м, дълбоко 8 м, с осмостенна форма отвън, подсилена по-късно с осмостенен подпорен зид и засводена отгоре (обр. 3 и 4). Събирало е около 100 $м^3$ вода.

Второто водохранилище се намира на 15 м източно от първото. Представлява правоъгълна, дълбоко издълбана в скалата постройка с по два пиластра на източната и западната страна за поддържане на сводестия покрив. Пиластрите са широки 1 м и дълбоки 0,50 м. Сводът е стъпвал на тези пиластри от дългите страни. Водохранилището е с вътрешни размери 10/5,25 м, дълбоко 12 м и е събирало над 600 $м^3$ вода (обр. 3 и 5).

Макар и с различни форми и размери, двата резервоара имат съвършено еднакво вътрешно устройство. Вкопани, зидовете им са изградени също както крепостните стени, от ломени камъни, споени с бял ронлив хоросан и мрежи от скрити дървени надлъжни и напречни греди – сантрачи (обр. 6). По запазените легла на дървените греди може да се приеме, че някои

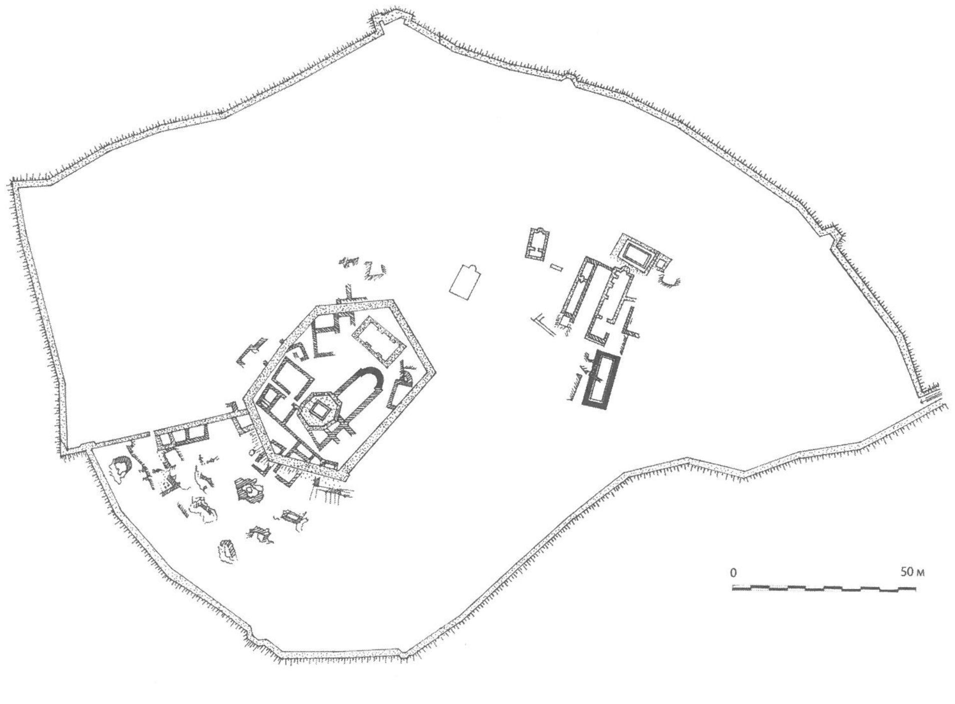

Обр. 1. План на крепостта и на пространството в нея с разкритите паметници
Fig. 1. Plan of the fortress and the excavated monuments

---

[1] Археологическите разкопки на крепостта Цепина се извършиха в продължение на 20 години (1961 – 1974; 1981 - 1986) под ръководството на ст. н. с. Д. Цончев, Археологически музей – Пловдив (1961) и ст. н. с. д-р Соня Георгиева, НАИМ-БАН, София (1962 – 1974) и Н. Гиздова – Исторически музей, Пазарджик.

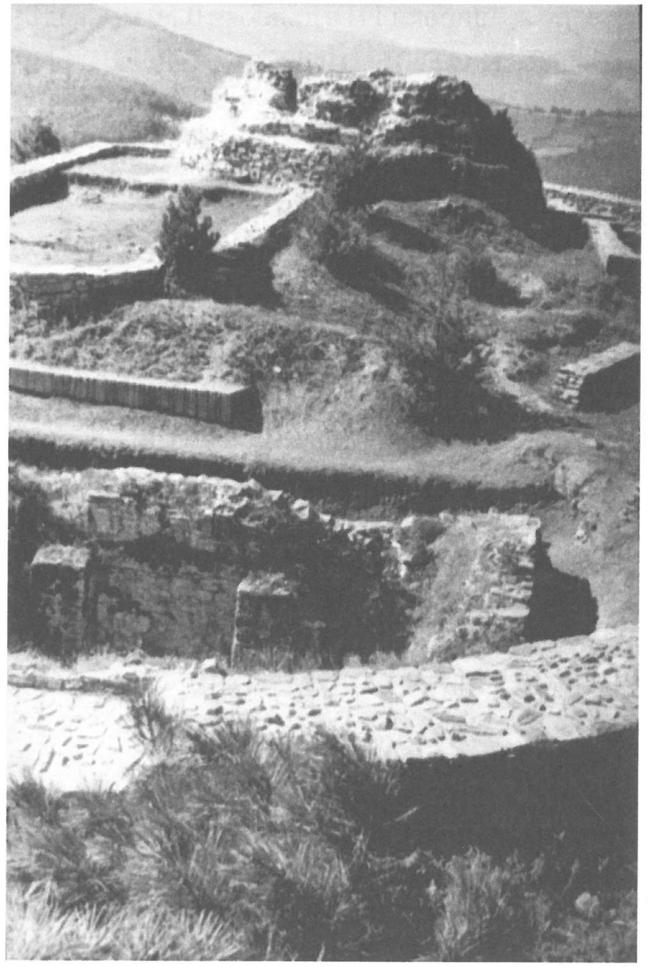

Обр. 2. *Цитаделата на крепостта с двата резервоара 1 и 2*
Fig. 2. *The citadel with water tanks 1 and 2*

от тях са били дебели 0,20/0,12 м. Тези легла на гредите според Д. Цончев, Х. Константинов и А. Василиев са канали, по които е била разпределяна водата в крепостта. Във водохранилище 2 е имало каменна стълба (Цончев 1935, 99 – 100). Отгоре водохранилищата са имали сводови покрития, изградени от тухли с размери 0,33/0,30/0,04 м, споени с хидрофобен хоросан. Отвътре стените им са измазани с хидрофобна замазка от червен хоросан в два пласта. Долният пласт е по-груб, нанесен върху каменната зидария. В този хоросанов пласт са били налепени керамични парчета с плитки успоредни канелюри, специално изработени за целта. Изработени били на дълги елипсовидни или кръгли и полукръгли ленти, на грънчарско колело и после натрошавани (обр. 7). Тези керамични късове са били с различни големини и широки от 0,05 м до 0,10 м. На някои от парчетата, освен на едната страна, е имало набраздявания и от двете страни, за да бъде по-добра спойката с хидрофобния разтвор. Следва втори хидрофобен хоросанов пласт, по фин, от ситно смлени керемиди и тухли, с повече вар и ситен пясък. Пластът е дебел 0,03 м, покрит с фина варова замазка.

Подобно изграждане на резервоарите се среща и при други водохранилища в страната, като тези във Велико Търново (Цончев 1935, 104 – 111), Асенова крепост

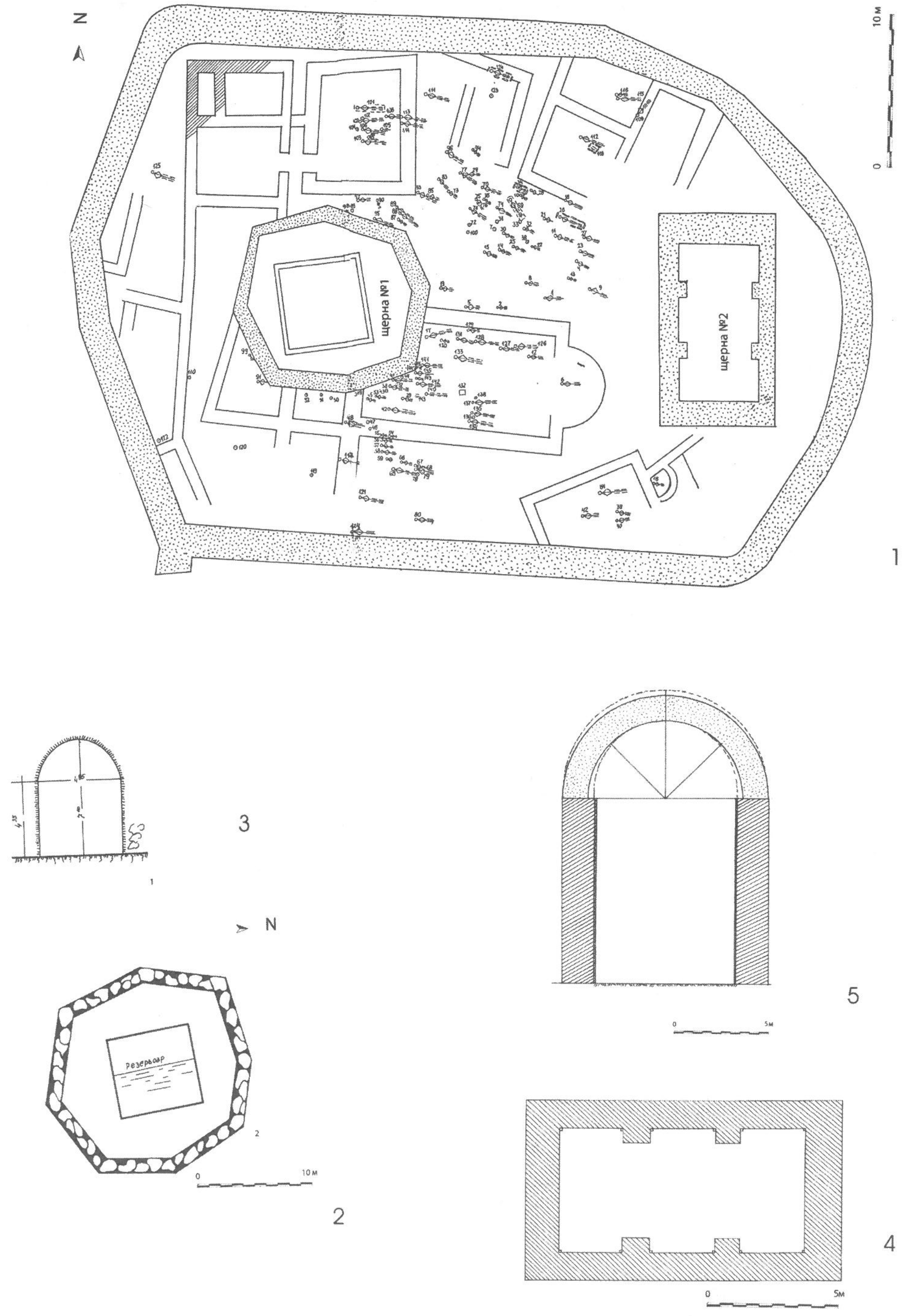

Обр. 3. *План на водохранилища 1 и 2*
Fig. 3. *Plan of water tanks 1 and 2*

(Цончев, Стоилов 1960, 22 – 25), Кричимската крепост (Цончев 1948, 83 – 84), Мелник (Цветков 1980, 39 – 46), (Вълов 1977, 14 – 29). Подът и на двете щерни на Цепина е застлан с различни по големина плочести камъни, споени с хидрофобен хоросан. В четирите им ъгли и дъното има по един ръб, дебел 0,10 м във форма на четвъртити полуколонки.

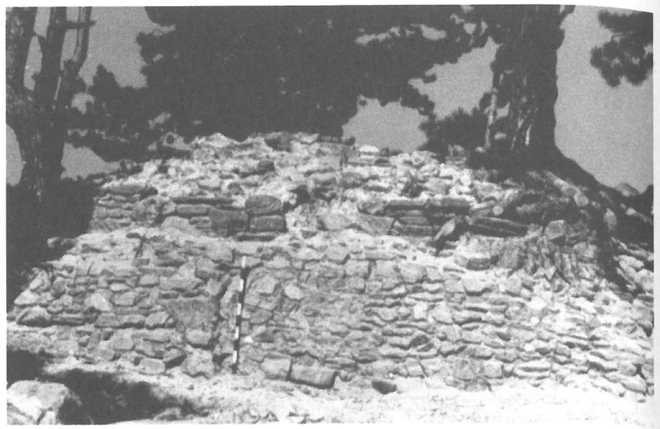
Обр. 4. *Водохранилище 1*
Fig. 4. *Water tank 1*

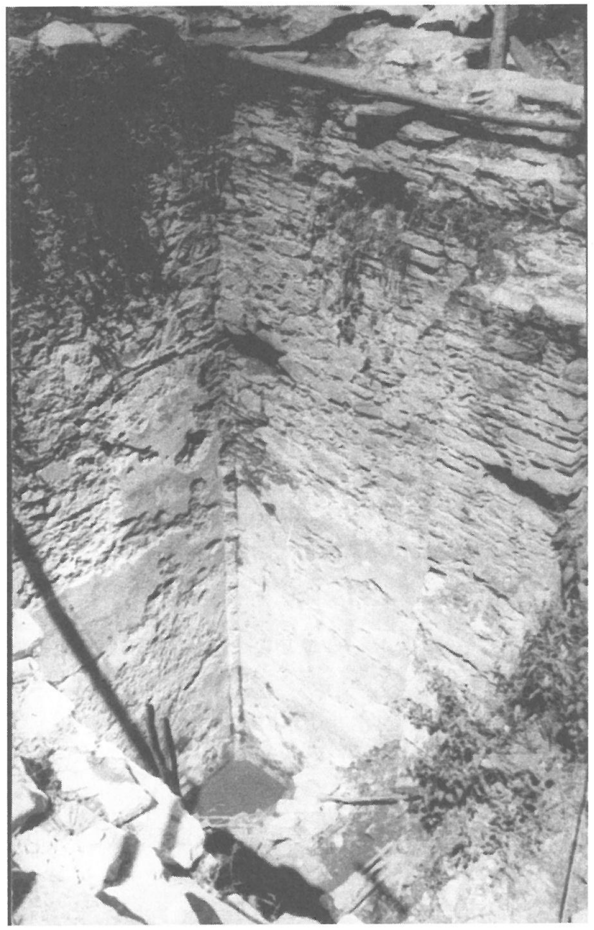
Обр. 5. *Водохранилище 2*
Fig. 5. *Water tank 2*

Еднаквото устройство на двете водохранилища дава основание да се приеме, че са строени едновременно през късното Средновековие (XII – XIV в.) или в кратък промеждутък от време. Възможно е за увеличаване на запасите от вода водохранилище 2 да е построено по-късно, когато на западната и северната стена отвътре на водохранилище 1 е имало дълбоки пропуквания, предизвикани вероятно от природни бедствия – земетръси. Също по-късно е бил изграден осмостепенният външен подпорен зид на водохранилище 1, висок 1,10 м. Освен това на 4 – 5 метра височина щерната е била над земята. Фугите на камъните са били подсилени с бял хоросан, което добре е оформяло външното лице на щерната.

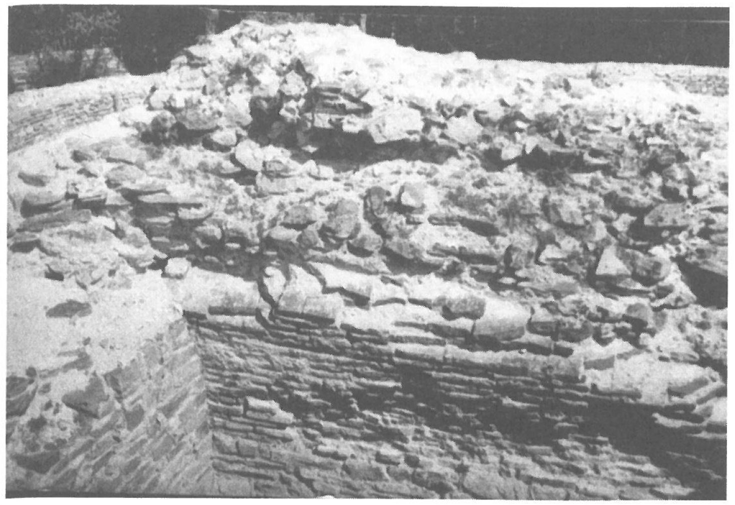
Обр. 6. *Част от свода на водохранилище 1 със запазени легла на гредите*
Fig. 6. *Part of the vault of tank 1 with the beds of the beams*

Вероятно над щерна 1 се е издигала многоъгълна кула-донжок с отбранително предназначение (обр. 8), подобно на кулата в Белградската крепост и кулите в Ресовския и Рилския манастир (Харбова 1981, р 182 – 184; Нешева 2006, 412 – 414; Нешева 2008, 306).

Според Д. Цончев резервоар 1 е погрешно смятан за кула от П. Сырку, Х. Константинов, И. Батаклиев, В. Златарски и А. Василиев – изследователи на крепостта (Цончев 1935, 48).

Водите в щерните са събирани чрез покривите на сградите наоколо и крепостните зидове, които са ги ограждали. Те са пълнени и с вода от заобикалящите върха реки и дерета, като тези на Костин дол, Каркарийското дере и притоците му, Елидерската река и др. Водата се е изваждала с кофи на въже, закрепени на греди, пускани през отвори, които са се намирали на сводовете на резервоарите.

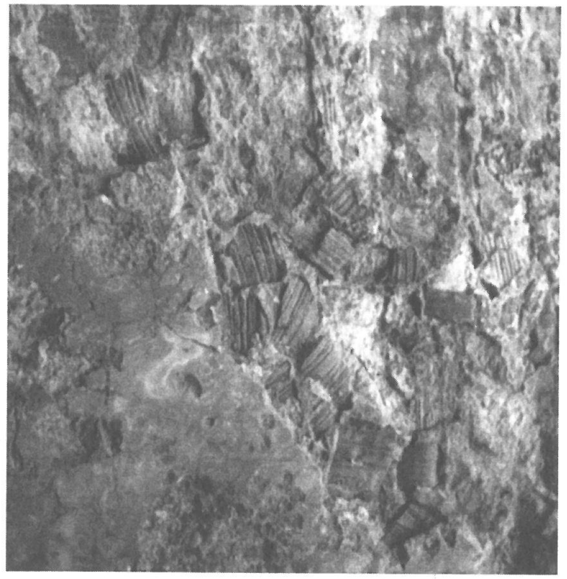
Обр. 7. *Част от хидрофобната облицовка на водохранилище 1*
Fig. 7. *Part of the plaster insulation at water tank 1*

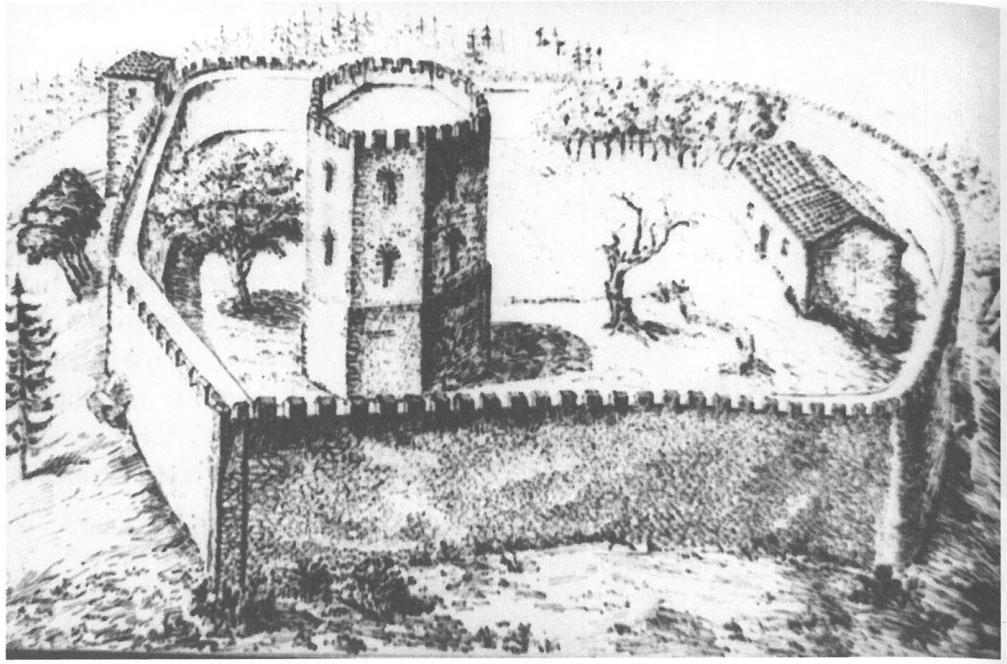

***Обр. 8.** Възстановка на вътрешната крепост-цитаделата с резервоари 1 и 2 (архитект Ст. Бояджиев)*
***Fig. 8.** Reconstruction of the inner fortress – the citadel with water Water tanks 1 and 2 (Architect S. Boyadziev)*

Най-добре това се илюстрира от резервоара на Асенова крепост, на който е запазен сводът с отвора (Цончев, Стоилов 1960, 32 – 35) и водохранилищата на Мелнишката крепост, които са имали отвори за пълнене, широки 0,90 м (Цветков 1980, 41 – 42).

При почистване на насипа на щерна 1 отвътре на пода бе намерено парче от греда, дълго 0,60 м и дебело 0,08 м, към което се предполага, че е било прикрепено въжето на кофата или е от капака й, с които е бил покрит отворът на щерната. Освен това бяха намерени две железни панти, с които е бил прикрепен капакът, както и 16 броя ковани железни гвоздея с различни големини, с плоски глави и четвъртито сечение. На някои от тях имаше останки от гредите (обр. 9).

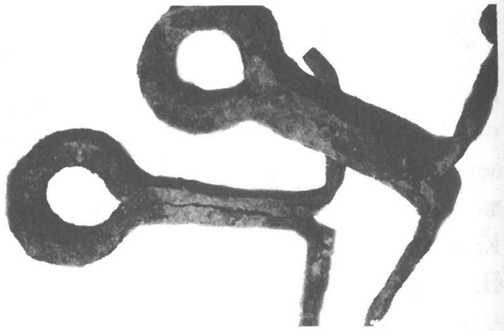

***Обр. 9.** Железни части (панти) от капака на щерна 1*
***Fig. 9.** Iron hinges of the lid of water tank 1*

В насипа на щерна 2 бе намерен меден съд (котле), с който е черпена вода от щерната (обр. 10).

Пространството в най-високата част на крепостта около двете водохранилища е било оградено със зид, дълъг 142 м и дебел 1,80 м, който огражда площ от 25 дка, докато главният крепостен зид е дебел 0,80 м. Следователно този зид е имал специално предназначение, а именно да охранява както двете водохранилища, така и самият замък на феодала. Той е оформял вътрешната крепост – цитаделата. Тя е имала неправилна многоъгълна форма, съобразена с терена, зидовете й са били изградени по същия начин от ломени камъни, споени с бял хоросан. Това самостоятелно укрепено ядро – цитаделата, в западната си част се свързва със западния крепостен зид със зид дълъг 41 м и дебел 1,60 м (в долната си част 1,25 м), на който по средата е имало вход. Конструктивното свързване на западния зид с оградната стена на цитаделата ги обединява в един комплекс, вероятно замъка на феодала. Той представлява своеобразен комплекс от сгради, образуван от две части – жилищна и стопанска. Жилищната част се е състояла от четири помещения, наредени верижно по стръмния склон, с посока изток-запад, с лице на юг и оградени от север с масивен зид, който и до днес на места е запазен до 4 – 5 метра височина (обр. 11). При свързването на този зид с цитаделата се оформя четвъртото помещение със страни 3,20 – 3,40 м кула за охрана. Такова помещение-кула се оформя и при входа – на стената. Зидовете на тази кула са били солидно изградени, като по средата на западния зид на това помещение отвътре имаше масивен пиластър с размери 0,60/0,70 м. Малките размери на помещението с пиластъра показват, че то се е издигало високо, като кула, която е охранявала входа на сградата.

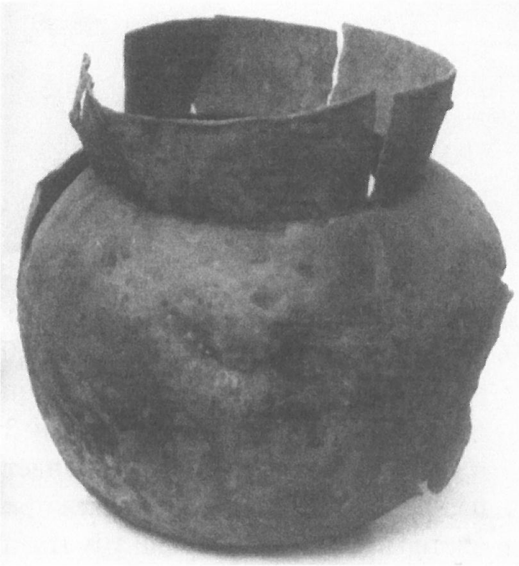

***Обр. 10.** Меден съд-котле, открит в насипа на щерна 2*
***Fig. 10.** Copper vessel found in the earth around water tank 2*

Замъкът на феодала се е издигал на най-високото и недостъпно място на крепостта, с широк поглед към близката околност. Жилищната

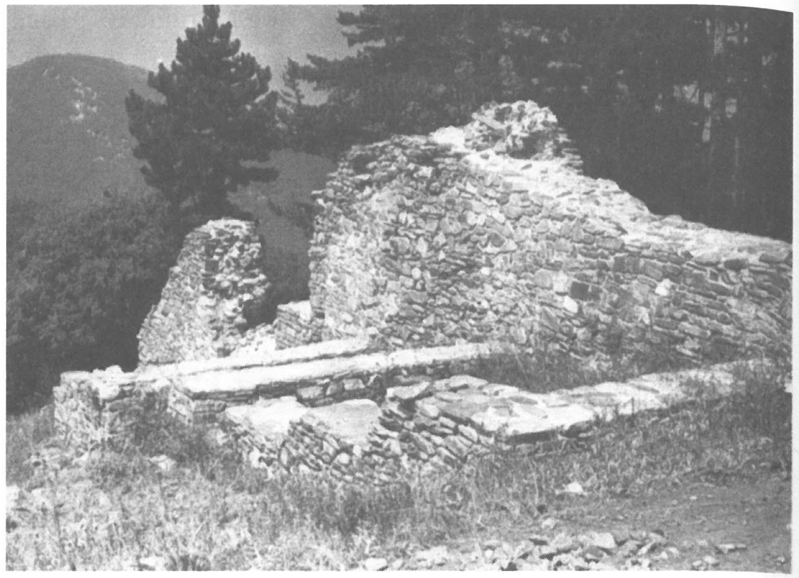

Обр. 11. *Жилищната част на комплекса на замъка*
Fig. 11. *Dwelling section of the fortress*

му сграда е била с южно изложение и е била охранявана от север с масивен зид, а на изток е била вързана с кръглото вътрешно укрепление – цитаделата, ограждаща двата огромни резервоара за вода. Несъмнено тук, въпреки малката площ за застрояване, са се намирали и други стопански сгради, от които не са останали следи.

Средновековният културен пласт на замъка, дебел повече от 0,5 м, показваше, че сградата е построена, когато там е имало продължителен живот.

Разкриването на замъка на феодала потвърждава становището, че крепостта не е имала само стратегическо значение, а е била и феодално имение. Най-вероятно в този замък е живял деспот Слав по времето, когато Цепина е била седалище на неговото владение, за което се говори в грамотата-сигилия от 1220 г. на отцепилия се от централната власт български болярин (Papadopolos 1933, 46).

Другите две водохранилища – 3 и 4, се намират в югоизточната част на крепостта, извън цитаделата при двете крепостни църкви. В тази част на крепостта е бил духовният център. Една от църквите – № 1, е имала богато украсен мраморен иконостас. Според П. Сырку това е потвърждение, че крепостта е била феодален замък, а такава скъпа постройка според Д. Цончев може да бъде построена само от феодален владетел. Според Х. Константинов тя е била феодална църква-гробница.

Двете водохранилища се намират в източната част на крепостта – в подножието на църква № 1.

Водохранилище 3 представлява правоъгълна постройка, дълга 8 м, широка 4 м (обр. 12 и 13). Все поради силния наклон на склона на това място щерната е била много по-малко вкопана в земята – източната ѝ стена отвън е била укрепена с контрафорси и запазена на височина 1,80 м, а западната е запазена на височина 3,5 м. Зидовете ѝ са изградени от ломени камъни, споени с бял хоросан, със сантрачи отвътре. Каменната зидария е измазана с хидрофобна замазка, дебела 0,10 м, с налепени по нея дребни камъчета. Следва пласт от хидрофобна замазка, дебела 0,01 - 0,02 м, покрит с фини варови замазки от бял хоросан с дебелина 0,02 м. Това ни дава основание да приемем, че първоначално щерната е била изградена в този ѝ вид през късното Средновековие (XIII – XIV в.), когато е била построена църква № 1. От сегашното състояние на щерната се вижда, че има и по-късен строителен период. Тогава отвътре зидовете ѝ са облицовани с тухлен градеж от по една тухла, а на западната стена – по няколко, с размери 0,36/0,36/0,04 м и 0,30/0,30/0,04 м, споени с хидрофобен хоросан. Отвътре тухлите на стените са покрити с хидрофобна замазка. Върху нея са налепени натрошени парчета от глинени съдове и керамични късове, от направени специално за целта ленти с канелюри, с ширина до 0,10 м, и после натрошавани. Следва втора хидрофобна замазка, дебела 0,05 м. Тази замазка по-късно е била изчукана и щерната е отново измазана с хидрофобна замазка. Това ни дава основание да смятаме, че се е наложило повторно измазване на резервоара отвън през втория период. Четирите ъгли и дъното на щерната имат по един ръб, широк 0,06 м, както при другите две щерни. Дъното на водохранилището е постлано с големи плочести камъни, споени с хидрофобен хоросан. При североизточния ъгъл на източната стена долу на щерната се откри запълване с хидрофобен хоросан, вероятно някакво пропукване. В насипа на щерна 3 се откриваха парчета от глинени полутръби и улеи с огладени ръбове, вероятно с тях е събирана стичащата се вода от покрива на църква 1. В щерната имаше паднал блок от тухлената зидария. Покривът на водохранилището вероятно е бил едноскатен, съобразно терена.

Тази щерна е имала продължителен живот. Вероятно тя е преживяла крепостта в края на XIV в. заедно с църква № 1. Може би е съществувала до насилственото помохамеданчване през XVII в., когато Цепина наред с названията “Манастирът” и “Калето” е получила и името “Метохът”.

Непосредствено до южния зид на щерната бе разкрито малко правоъгълно помещение, което е изградено като щерна 3 и което означихме като водохранилище 4 (обр. 12 и 14). Източният, западният

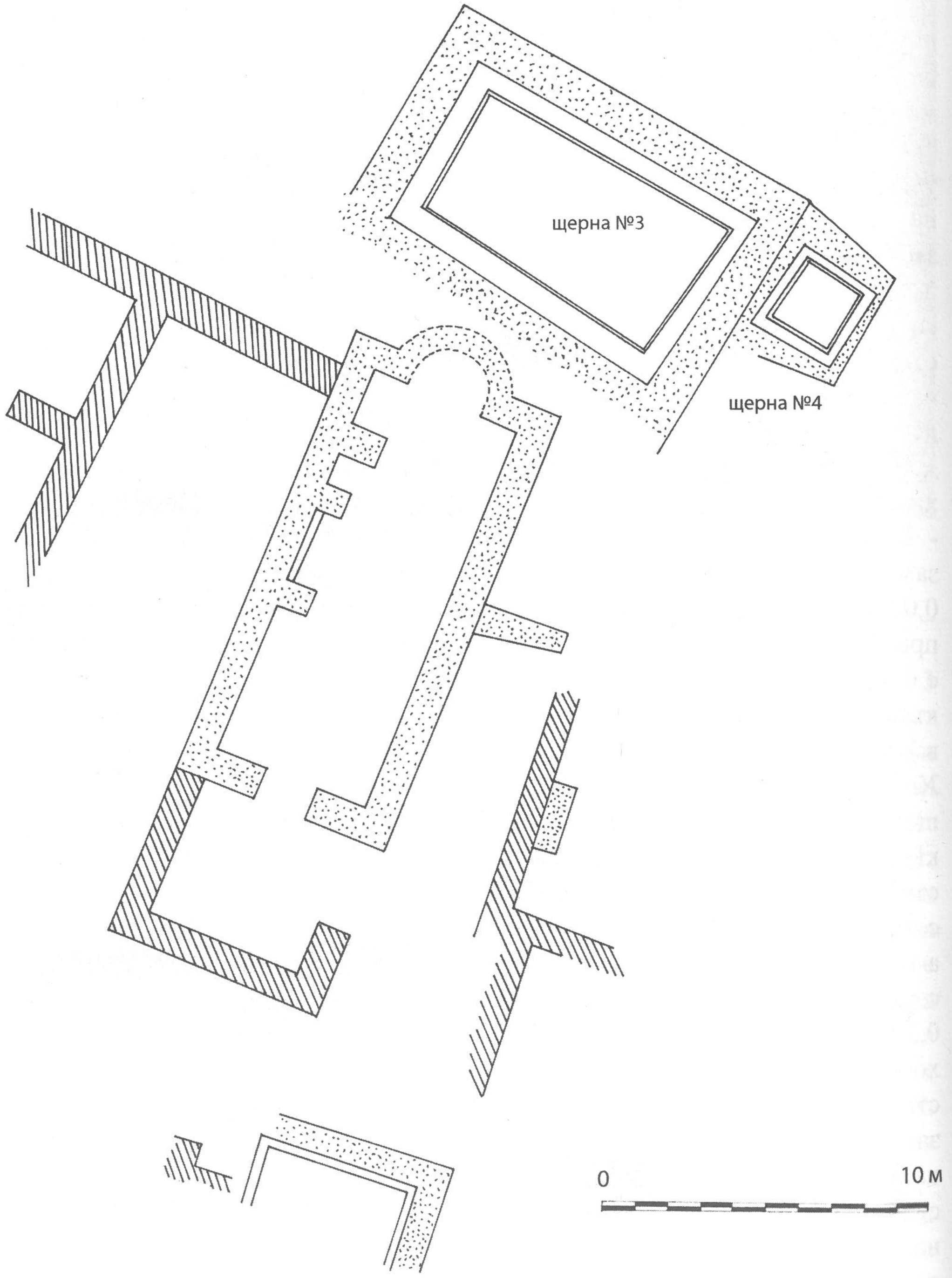

Обр. 12. План на водохранилища 3 и 4
Fig. 12. Plan of water tank 3 and 4

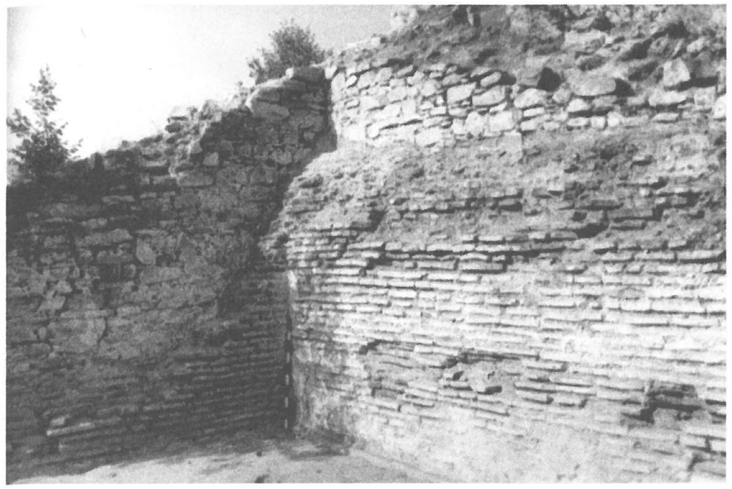

Обр. 13. Водохранилище 3
Fig. 13. Water tank 3

и северният му зид са изградени от ломени камъни, споени с бял хоросан, а отвътре зидовете са облицовани с по един ред тухли с размери 0,28/0,28/0,50 м, споени също с бял хоросан. Северният и западният зид са дебели 0,8 м, а източният е дебел 1 м, като в основата си поради стръмния терен се разширява постепенно в склона. Тухлената облицовка на западния зид започва от 0,30 м височина над пода на помещението. Тухлите са били поставени върху дървена греда, от която е останало леглото, обмазано с хидрофобен хоросан, и върху което е положен по-дебел слой бял хоросан. Южната стена е дебела 0,80 м, като е изградена от два реда тухли, които лежат върху каменна основа. Твърде вероятно е тази стена да е била изградена с опус микстум, като запазените три реда тухли са част от него.

Помещението, което се оформя, е с вътрешни размери 1,85/2 м. Подовата настилка на водохранилището е от цели тухли, с размери 0,28/0,28/0,05 м, споени с хидрофобен хоросан, който се издава във вид на удебелени ръбове по фигурите на тухлите. Стените на щерната са били измазани със същия хидрофобен хоросан, дебел 0,03 м. Върху този хоросан на места бяха запазени налепени парчета от счупени глинени съдове, които отгоре са покрити с по-фина хидрофобна замазка. В ъглите на стените е имало удебелявания във форма на правоъгълни ръбове, както при другите щерни. Между стените и пода пространството е било плътно и обилно замазано със същия хидрофобен хоросан. Между този хоросан на места са запазени налепени фрагменти от счупени съдове, върху които е имало по-фина замазка от хидрофобен хоросан. Начинът на строеж и хидрофобният хоросан показват, че това съоръжение е било водохранилище, което е било построено във връзка с щерна 3. Еднаквият начин на строеж през втория период на щерна 3, когато стените й са били

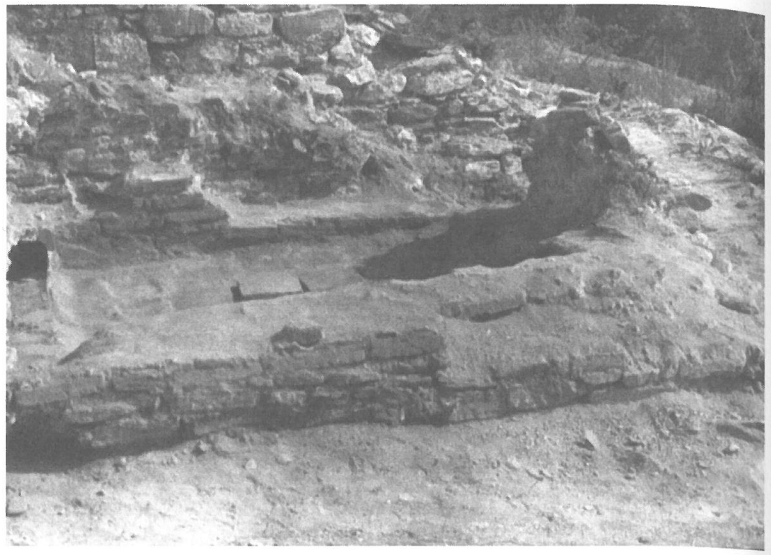

Обр. 14. Водохранилище 4
Fig. 14. Water tank 4

облицовани с тухли, ни дават основание да смятаме, че малката щерна е била построена до голямата при преустройство на последната. Какво е било точното й предназначение, не е ясно, тъй като няма свързване на двете щерни чрез някакъв отвор. Малката вероятно е била ползвана само при почистване на щерна 3.

При разчистване и проучване на четирите резервоара на крепостта Цепина в насипа им са открити освен постоянно намиращи се фрагменти от вътрешната разрушена мазилка с вградени в нея глинени късове с канелюри и строителни материали, и фрагменти от тракийска, антична и средновековна керамика. Намерени бяха още лява част от мраморна оброчна плоча на Хера, върхове на стрели, гвоздеи, железни ключове и др.

В нито един от проучените резервоари не са открити отвори за пълненето им с вода отвън – чрез водопровод или останки от водопроводни тръби. Това ни дава основание да смятаме, че крепостта не се е снабдявала с вода чрез водопровод отвън. Така се опровергава легендата за падането на Цепина под османска власт с прекъсването на водата на Мулешки чучур, който се намира в подножието на крепостта, югоизточно от нея, в Метошкото дере. Останки от кладенци в крепостта не са открити. Най-удобният и сигурен начин за водоснабдяването е бил този чрез събиране на атмосферните води в градените резервоари, особено при обсадата на крепостта, когато населението не е имало възможност да се сдобие с вода отвън.

Големият брой водохранилища на Цепина показва, че крепостта е била пригодена за продължителен живот, а така също е била и в състояние да издържи една продължителна обсада.

С това се потвърждава сведението на Георги Акрополит, че тази знаменита и великолепна крепост е била непревзимаема (Akropolitae 1863, 54 – 114).

❖❖❖

ЛИТЕРАТУРА:

Вълов 1977: В. Вълов, Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII – XIV в). – Археология, 1977, 1, 14 – 29

Георгиева, Гиздова 1966: С. Георгиева, Н. Гиздова. Средновековната крепост Цепина. – ИАИ, 29, 1966, 41-56

Нешева 2006: В. Нешева. Деспот-Славовите резиденции в Цепена и Мелник. - В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, 409 - 430

Нешева 2008: В. Нешева. Мелник. Богозиданият град. София, 2008

Харбова 1981: М. Харбова. Отбранителни съоръжения в Българското средновековие. София, 1981

Цветков 1980: Б. Цветков. Водоснабдяването на Мелнишката крепост. – Археология, 1980, 2, 39 – 46

Цончев 1935: Д. Цончев. Водоснабдяването на крепостите. – ГПНБМ, 1935, 109 – 110

Цончев 1948: Д. Цончев. Кричим през Средновековието. – ГНППл, 1948, 83 – 84

Цончев, Стоилов 1960: Д. Цончев, С. Стоилов. Асенова крепост, 1960

Acropolitae 1863: G. Acropolitae. Annales ed Bonn, 1863, 54 – 114

Končev 1959: D. Končev. La fortresse Cepins, 1959

Papadopolos 1933: I. V. Papadopolos. Un acte official despote Alexis Sthlavos an sujet du counvent de Speleotissa pres du Melenicon. – СпБАН, 45, 1933, 2, 4

❖❖❖

WATER-SUPPLY SYSTEM AT THE TZEPINA FORTRESS AT THE VILLAGE OF DORKOVO, PAZARDZIK REGION

Summary

Nedyalka Gizdova

Four water tanks were excavated over the years at the fortress of Tzepina. Two of them are at the citadel, the other two at the southeastern section at the two churches in the fortress.

The water tanks were dug in the ground and lined with broken stones with white plaster and covered by a network of cross-wise and length-wise beams. Two of the water tanks (3 and 4) were beyond the citadel and were lined on the inside by bricks. All water tanks were covered on the interior with hydro insulation. The floor cover on three of them (1,2 and 3) consisted of large slabs, and hydro insulation plaster. Only tank 4 is covered with bricks and hydro insulation plaster.

The water tanks were filled by collecting atmospheric water from the roofs and the buildings in the fortress, rivers and gullies around higher ground.

Two of the water tanks (1and 3) at the citadel served the fortress of the feudal, at the top, and partially on the western slope of the fortress. According to the Sigilia of Despot Alexius Slav from 1220 Tzepina was the seat of his estate when the water tanks were built.

Water tank 3 at the southeastern part of the fortress served the churches and the clergy and existed, together with church up to the forced spread of Islam amidst the population in the Rhodope mountains in the 17th century.

НОВООТКРИТА ЦЪРКВА В ПОДНОЖИЕТО НА ПЕРПЕРИКОН

(предварително съобщение)

Николай Овчаров, Хитко Вачев

През археологическия сезон на 2007 г. бяха проведени спасителни проучвания в североизточното подножие на Перперикон[1]. Изследваният терен представлява сравнително равна тераса с надморска височина 362,50 м. При разкопките бяха открити и частично проучени архитектурните останки от християнска църква и прилежащият ѝ некропол (обр. 1)[2]. В настоящото съобщение представяме предварителни данни за архитектурата и строителната история на новооткрития храм.

Описание на разкритите архитектурни останки

Църквата е ориентирана в посока изток-запад с незначително отклонение на североизток. Състои се от олтар, наос и притвор, разположени последователно по надлъжната ос. Външните ѝ размери са 11,10 х 5,35 м.

Постройката е изградена от местна порода камъни, лицевите страни на които са допълнително обработвани. За спойка е използван бял хоросан с незначителен примес на пясък. Вероятно в градежа са били употребени и тухли. За това съдим по значителното им количество, откривано в насипите, и обстоятелството, че по плоските страни се наблюдават следи от хоросанова обмазка. Размерите им са 0,28 х 0,10 х 0,02 м.

Източната част на храма е фундирана върху материкова скала. От градежа на апсидата е запазен един, само на отделни места два, реда каменна зидария с височина 0,20 – 0,37 м. Във външното си очертание апсидната конха е тристенна, а вътрешната извивка е дъговидна. Най-голяма е дебелината на източната стена – 0,82 м, докато тази на страничните е 0,73 м.

---

[1] Спасителните археологически разкопки са извършени във връзка с необходимостта от проучване на терена, предназначен за изграждане на посетителски и изложбен център "Перперикон" и регистрирана иманярска интервенция. Те се ръководят от колектив с научен ръководител ст.н.с. д.и.н. Николай Овчаров (НАИМ – София) и заместник-ръководители – ст.н.с. д-р Хитко Вачев (РИМ – Велико Търново) и Даниела Коджаманова (РИМ – Кърджали)

[2] В регистрирания християнски некропол са проучени 23 гроба. По предварителни данни по-голямата част от погребенията в тях са извършени през ранните векове на османското владичество. За други смятаме, че като дата се отнасят към времето на завладяването на Перперикон през 1362 г.

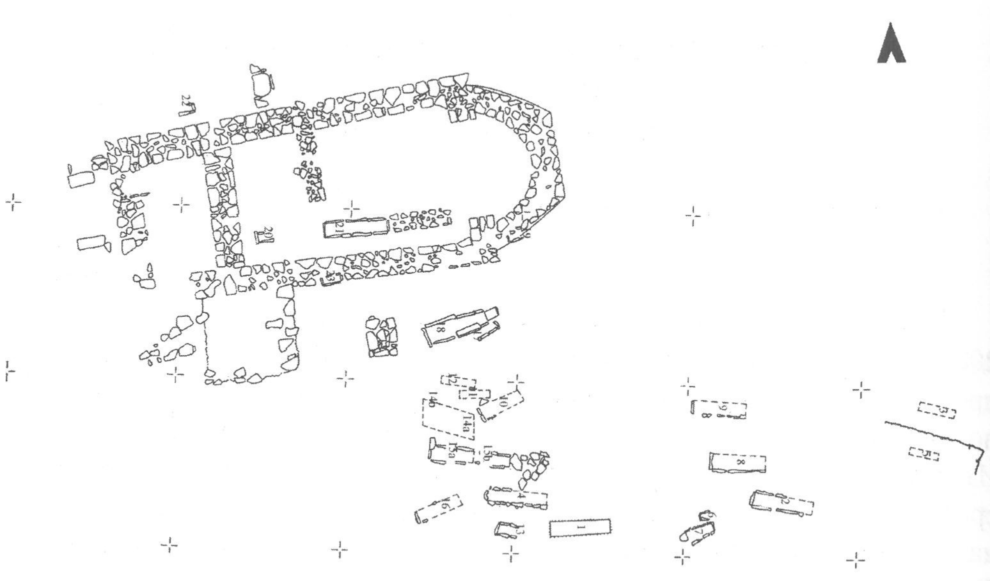

Обр. 1. *План на некропола и църквата*
Fig. 1. *Plan of the necropolis and the church*

Олтарното пространство е отделено от наоса посредством два зидани пиластъра, конструктивно свързани с надлъжните стени. Ширината им е 0,75 м, източна страница – 0,30 м, а западна – 0,53 м. Светлият отвор между пиластрите е 2,70 м.

Наосът е еднопространствен, без членения. Вътрешните му размери са: дължина – 6,70 м, ширина в източната част – 4,00 м, в западната – 3,60 м. Интересна особеност е дъговидната извивка на конструктивната връзка между вътрешните лица на надлъжните зидове и западните странѝци на пиластрите.

Притворът е конструктивно свързан с наоса и има вътрешни размери: дълж. 1,95 м и шир. 3,52 м. Зидът, който ги разделя, е с ширина като на всички останали зидове от постройката – около 0,74 м. На този етап на проучване няма категорични данни къде е бил входът, чрез който са се съобщавали наосът и притворът. Допускаме, че най-вероятно той е бил разположен по оста на симетрия. Към вътрешността на притвора води вход, който е ситуиран в южната част на западната стена, в непосредствена близост до югозападния ъгъл. Ширината му е 1,10 м. На северната странѝца е оформен отстъп с размери 0,62 х 0,08 м. По цялото протежение на западната фасада на църквата е долепен на фуга зид на калова спойка. Засега е разкрито само източното му лице в частта, попадаща пред входния отвор. Запазената му височина е 0,35 м. Останалата част от зида остава в неразкопания терен и окончателните му параметри ще бъдат установени при следващите проучвания.

От южната страна на църквата по линията на разделителния зид между наоса и притвора бе разкрита каменна подложка с размери 2,50 х 2,50 м. Тя е долепена на фуга към постройката. От нея е запазен само най-долният ред на градежа (на места доста обрушен), който е оформен с редова зидария на хоросанова спойка. Емплектонът е от разноформатни камъни, също споени с хоросан. Предварителните наблюдения сочат, че съоръжението лежи върху подравнен пласт разрушения със следи от пожар. Строителното му ниво е с 0,51 м по-високо от това на църковната постройка. На разстояние 2,02 м в източна посока от описаната каменна подложка бяха разкрити основите на зидан каменен стълб. Размерите му са 1,10 х 0,80 м. Запазен е на височина 0,30 м. Изграден е от ломен камък на хоросанова спойка.

Във вътрешността на наоса бяха разкрити два зида, които като начин на градеж, строителни материали и спойка се различават от описаните по-горе зидове на църковната постройка. Единият отстои от източния зид на апсидата на разстояние 6,30 м в посока запад. Ориентиран е в направление север-юг. Изграден е от разноформатни камъни на калова спойка, лицата му са доста обрушени, ширината му е 0,55 м. Запазен е на височина около 0,28 м. В северната си част основата му стъпва върху северния надлъжен зид на църквата. В южна посока се проследява на разстояние 2,90 м, където южното му чело е оформено като странѝца. Другият зид е ориентиран в посока изток-запад и е успореден на южния зид на църквата. Отстои от него на разстояние 0,40 м. Дължината му е 4,08 м, а ширината – 0,55 м. Изграден е по идентичен начин с вече споменатия. В източния си край зидът достига до южния пиластър на църквата, а противоположната му част лежи върху гроб, който е изграден и покрит с каменни шисти. Западното чело на зида лежи в една линия със западното лице на зида, ориентиран в посока север-юг.

Разкритите зидове на калова спойка, заедно с апсидната конха и част от северния зид на храма, затварят помещение с размери 6,10 х 2,88 м. Входът към вътрешността му има ширина 0,72 м. Ситуиран е в южния край на западния зид, в непосредствена близост до югозападния ъгъл.

Строителни периоди

На този етап от изследването на архитектурните останки от църквата бяха регистрирани три строителни периода.

Първоначално е изграден храм,

който се е състоял от олтар, наос и притвор. Според предварителните наблюдения той може да бъде отнесен към типа на еднокорабните църкви с притвор (обр. 2). Най-интересно е решението на олтарното пространство, което има ширина доста близка с тази на наоса. Достъпът до вътрешността на църквата се осъществявал посредством вход, разположен в южната част на западната стена, в непосредсвена близост до югозападния ъгъл. Той най-вероятно е бил затварян посредством еднокрила дървена врата, отваряща се надясно. За това съдим по размерите на входния отвор и оформения на северната страница отстъп. Както вече отбелязахме, допускаме, че входът между наоса и притвора е бил ситуиран по оста на симетрия. Придобитите засега данни от разкопките не ни позволяват да изкажем категорично мнение относно вида на покритието на постройката.

Откритият подемен материал и архитектурното решение на олтарната част ни дават основание да смятаме, че най-вероятно изграждането на храма е станало в хронологическите граници между втората половина на XI – XII в.

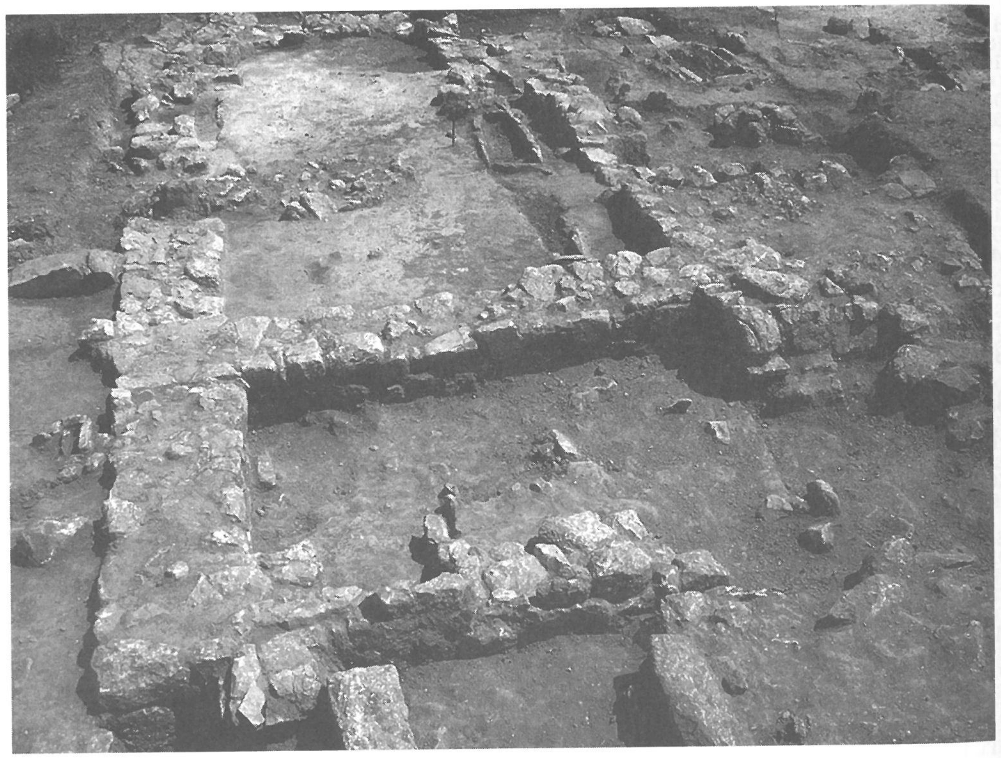

Обр. 2. *Новооткритата църква – поглед от запад*
Fig. 2. *The newly discovered church – view from the west.*

В описания си вид църквата функционира известен период от време, след което претърпява значително преустройство. През втория строителен период входът към притвора от запад вече е затворен. Това е осъществено чрез изграждането на зид по протежение на западната стена, който е долепен на фуга към нея. При регистрираното преустройството е премахната по-голямата част от южния зид на притвора до нивото на субструкцията. Запазената суперструкция в източната му част е подравнена със западното лице на долепеното на фуга съоръжение от юг. Сравнително грижливото му оформление предполага, че то се явява източна страница на проход от юг, водещ към притвора на храма. Разположението и параметрите на разкритата каменна основа ни дават основание да допуснем, че над нея е била изградена камбанария. На базата на наличните стратиграфски данни разглежданият строителен период като време може да бъде отнесен към втората половина на XIII в.

Степента на проучване на паметника не ни позволява да изразим по-категорично мнение към кой строителен период се отнася изграждането на зидания каменен стълб. Възможно е той да е част от галерия, свързана с предполагаемата камбанария и обхващаща църквата от юг. В подкрепа на това виждане се явява обстоятелството, че южното му лице лежи почти в една линия с южното лице на съоръжението. Възможно е обаче зиданият стълб да е част от портик към вероятен вход от южната страна на храма. В такъв случай изграждането му като дата се отнася към по-ранен строителен период.

Гореизложените възможности ще получат окончателен отговор едва след проучването на терена под основите на долепената до южната стена на църквата каменна основа, демонтажа на камерата на гроб № 18 и пространството източно от него.

В този си вид църквата просъществува до 60-те години на XIV в. и по-точно до 1362 г. През тази година водените от емир Орхан войски завладяват Димотика и други византийски градове в равнината южно от Източните Родопи. Те им служат за база, откъдето нашествениците щурмуват вътрешността на планината. Една от крепостите, която оказва особено активна съпротива, е Перперикон. Категорично е доказано, че крепостта е завзета след щурм, а населението в нея унищожено и поробено (Овчаров, Коджаманова 2006, 81 – 83). Новите археологически проучвания в североизточното подножие на Перперикон, и по-точно на некропола при църквата, хвърлиха допълнителна светлина върху методите на завладяване на крепостта. Ситуацията в някои от проучените гробове категорично доказва, че едно от първите неща, извършени от османците, е разрушаването на християнската черква и избиването на мирни жители.

Последният, трети, период от функционирането на храма отнасяме към първите векове на османското владичество. Църквата е била в руини, когато е пристъпено към нейното възстановяване. То се свързва с частичното намаляване площта на наоса чрез изграждането на зидовете на калова спойка. За основа на постройката е преизползвана апсидната конха от изток и част от северния зид на стария храм. Видът на разкритите археологически структури дава основание да предполагаме, че изградената църквичка е била с паянтов градеж и двускатно покритие. Входът към вътрешността и е бил ситуиран в южната част на западната стена. Пространството около църквата е използвано за некропол. Важно е да се отбележи, че част от гробовете лежат върху или перфорират зидове от средновековния храм, които не са използвани при възстановяването на постройката – гробове № 19, 20, 23. Не е установено наличие на нито един гроб във вътрешното пространството на възстановения храм. Важен аргумент в подкрепа на времето, към което отнасяме изграждането на църквата, е ситуацията с гроб № 21. Той лежи под основите на южния зид, а откритите в него материали датират от първата половина на XIV в.

На този етап на проучване считаме, че дейностите, свързани с началото на третия строителен период на църквата, са извършени най-вероятно около края на XV – XVI в. Функционирането й е продължило поне до 30-те години на XVII в. Това наше виждане се основава на следните факти.

В обобщен списък за джизието на неверниците от вилаета Чирмен за 22. 09. 1626 – 11. 09. 1627 г. е отбелязано: *“...Село Каралу (Каралар, Кара алар), проход – 24 ханета (християнски домакинства); село Дере кьой (Дере махала – Долна крепост) – 12 ханета”* (Грозданова 1989, 461). Споменатото в документа село Каралу е днешното село Горна крепост, което се намира в непосредствена близост до Перперикон и мястото, където е открита църквата. В документа категорично е засвидетелствано, че става дума за християнско поселение. Много важно с оглед на интересуващата ни проблематика е обстоятелството, че селищното наименование в регистъра е съпроводено с добавката *“дербент”*, т. е. проход. Тези данни са дали основание на изследвачите да изкажат становище, че населението на селото Караалар (Горна крепост) е изпълнявало дервенджийски функции (Грозданова 1989, 468).

Доказан факт е, че населението от такива селища е имало неофициалната привилегия да възстановява стари християнски храмове за задоволяване на религиозните си нужди. Пример в това отношение са селищата Арбанаси, Габрово, Дряново, Тетевен, Котел, Трявна, Търнава и издигнатите в тях през първите векове на османското владичество църковни постройки (Вачев 2000 – 2001, 15 – 18). Струва ни се, че в случая се натъкваме на поредното доказателство за това. Редица османски документи регламентират при какви условия може да бъде възстановен християнски храм (Василева 1979, 36 – 41). Водещите изисквания са две. На първо място се посочва, че църквата трябва да е *“стара”*, *“останала от стари времена в ръцете им”*, *“оставена в ръцете им от деня на завоеванието”*, *“оставена от старо време в ръцете на кяфирското население”*. Другото важно изискване е при самото възстановяване черквата да е: *“както е била в старо време”*, *“да се поправи в старите размери”*, *“в старите размери, без да се съгради нищо повече”* и др. Изпълнението на гореупоменатите условия ние констатираме в североизточното подножие на Перперикон – на християните от дервенджийското селище Караалар (Горна крепост) е дадена възможност да възстановят старата, разрушена по време на завоеванието черква. Съдейки по неголемия брой на упоменатите в джизие-регистъра данъкоплатци, явно не е било оправдано възстановяването на целия средновековен храм, а само на такава част от него, която като обем е била достатъчна за задоволяване на религиозните им потребности.

◆◆◆

ЛИТЕРАТУРА:

Василева 1979: Д. Василева. По въпроса за църковното строителство по време на османското владичество. – Векове, 1979, 3, 36 – 41

Вачев 2000 - 2001: Х. Вачев. Енорийското църковно строителство в Търновската митрополия през XV – XVII век. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, 2000 - 2001, 9 – 33

Грозданова 1989: Е. Грозданова. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. София, 1989

Овчаров, Коджаманова 2006: Н. Овчаров, Д. Коджаманова. Перперикон. Свещеният град на траките. Варна, 2006

* * *

A NEWLY FOUND CHURCH IN THE NORTHERN FOOTHILLS OF PERPERIKON

Summary

Nikolai Ovcharov, Hitko Vachev

The foundations of a Mediaval church were found in the northeastern foothills of Perperikon in the course of excavations during excavations in 2008. Three construction periods were established. At the end of the 9th century and the beginning of the 12th century when the church was built, which consisted of an altarm naos and a narthex, situated along an east-west axis. The church existed in this way to the end of the 13th century when it was rebuilt. A belfry was erected at the southern side and a gallery to the east. The church was destroyed when Perperikon was overrun in the 60s of the 14th century. At the end of the 15th century – the beginning of the 16th century a chapel was built over the ruins of the Medieval church and was used by the Christians living in the village of Grona Krepost, who fulfilled the functions of guarding mountain passes.

ОТНОСНО МЕСТОПОЛОЖЕНИЕТО НА ЕПИСКОПИЯТА “БУКОВО” СПОРЕД ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗВОРИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ

(предварителни данни)

Иван Джамбов

От няколко години в землищата на селата Искра и Новаково, Първомайска община, се извършват археологически разкопки и теренни обхождания.

Те граничат с близкостоящите селища Буково, Драгойново, Поповица и др. Споменават се само тези, защото имат пряко отношение към поставената тема. Проучванията се извършват от колектив под ръководството на автора на тези редове, гл. ас. д-р Георги Митрев, хон. ас. Петя Калоферова и студенти от СИАК “Проф. В. Велков” при ПУ “Паисий Хилендарски”. Напоследък в тях се включи и гл. ас. д-р Ст. Попов (Джамбов, Митрев, Калоферова 2002 – 2003 и сл.). В разкопките участват и студенти от Брянския държавен университет под ръководството на проф. д.и.н. Е. Шинаков – ръководител на катедрата по отечествена история и археология. В резултат на тях и извършените в близкото минало спасителни разкопки намерените случайно в посочения район находки, някои от които са публикувани, се натрупа значителен по количество и разнообразен по предназначение археологически материал. Освен това, благодарение на ревностната събирателска работа около с. Искра, извършена от двамата братя-близнаци Румен и Росен Иванови от същото село, са придобити още десетки предмети, които днес надлежно се съхраняват в музейната сбирка на читалище “Иван Вазов”. Предстои тя да бъде възстановена, а материалите ще намерят своето подобаващо място[1].

Пак в тази връзка трябва да се посочи, че съществуват и някои исторически податки и публикации, хвърлящи известна светлина върху материалната и духовната култура на местното население от дълбока древност до съвременната епоха. С оглед посочената проблематика нас ще ни интересува периодът на Средновековието, и то в ограничени рамки. Предстои едно по-пълно и цялостно изследване, което ще бъде дело на авторския колектив.

---

[1] Румен и Росен Иванови са жители на ромския квартал на селото. Днес те вече са студенти от специалност “История” в Пловдивския университет “Паисий Хилендарски”

Посоченият район отдавна е бил обект на вниманието на редица български и чуждестранни изследователи. Докосвали са се и съвременни учени и любители, привлечени от богатото културно-историческо наследство. Тук ще спомена само някои автори, даващи ценни сведения, без претенции за изчерпателност. Такива са например К. Иречек (Иречек 1974, 448 – 449), Шкорпил (Шкорпил 1885), Н. Мушмов (Мушмов 1932, 316), В. Миков (Миков 1933, 5; Миков 1968, 36), Ив. Велков (Велков 1933, 180 – 184), П. Мутафчиев (Мутафчиев 1973, 229), Д. Цончев (Цончев 1960, 206), Й. Заимов (Заимов 1983, 290 – 294), В. Тъпкова – Заимова (Заимова 1961, 160 – 161; Заимова 1964, 242 – 244), П. Коледаров (Коледаров 1979, 25, 44), Хр. Джамбов (Джамбов 1958, 343 – 346) и много други. Запазени са и някои сведения на местни краеведи и любители (Акабалиев 2007, 126; Димитров 1978, 190) летописни книги на църкви и манастири, карти от времето на Руско-турската война (1877 – 1878 г.), Наръчници на Пловдивската епархия от началото на XIX в. (ИБГД, 1935, 188 – 205) и др. Заслужават внимание и редица изследвания, направени в по-ново време (Данчева-Василева 1994 – 1995, 3 – 24; Милтенова 1993; Николова 1993, 132).

Редно е да посочим, че тези селища и земите около тях отстоят твърде близо до митрополитския средновековен център Филипопол, големия Бачковски манастир, известния Араповски манастир и много други манастири в района на Асеновградска и Първомайска община на територията на Пловдивска област. Тази отколешна традиция на строителство на църкви и манастири се е запазила и до ден днешен. Казаното ще се илюстрира с един, но достатъчно красноречив пример. Само в неголямото село Новаково в момента има 17 параклиса. Такава е и традицията при с. Искра през Средновековието. В полите на Родопите, на неголямо разстояние северно от него се намира Белинташ. Също недалеч в източна посока е разположен друг крупен религиозен център от Античността и Средновековието – Перперикон. (Овчаров, Джамбов, Коджаманова 2002, 408 – 412; Овчаров, Коджаманова 2003, 111). На запад е Кръстова гора. Археологическите разкопки през последните години хвърлиха нова светлина върху крепостното, църковното и манастирското строителство в района на Източните Родопи. Много от тях имат своите аналогии и с писмените сведения.

В гръцките извори за българската история са запазени Епархийски списъци от IX – X в., по времето на византийските императори Йоан Цимисхий и Лъв VI (Заимова 1961, ГИБИ, 160 – 161; Заимова 1964, ГИБИ, 242 – 244). Във втория са влизали 10 епископии, подчинени на Пловдивската епархия. Сред тях са имената на Агатоники, Лютица, Скутари, Левка, Влепитис Драмица, Йоаница, Констанция, Великия и Буково. През следващите XI и XII век чрез редица грамоти и моливдовули срещаме сведения за управителите на административните и църковните области като Филипопол, Берое, Мора и Ахридос. Картината не се променя съществено и през XII – XIV в. с различен интензитет и промяна на административния статут. Едни теми разширяват своите територии, други се разпокъсват на по-малки центрове с локално значение.

Особено показателен и с оглед на нашите цели е районът на Източните Родопи. Археологическите проучвания, осъществени от експедициите на Н. Овчаров, Д. Коджаманова и нашия екип, приведоха обилни данни за поселищното, крепостното, църковното и манастирското строителство. Достатъчно е да споменем само тези от тях, пряко свързани с историческите извори като Патмос, Перперикон, Боровица, Матица, Буково и др. (Овчаров, Коджаманова 2003, 111; Овчаров, Джамбов, Коджаманова 2002, 408 – 412[2]; Джамбов, Митрев 1999, 831 – 833). Особено важно в случая е локализирането на епископията Лютица благодарение на археологическите разкопки, извършени през последните години от Б. Петрунова (Петрунова 2007, 145).

В недалечното минало са публикувани някои твърде интересни находки от района на посочената в изворите епископия Буково от района на Първомайско, землищата на Дебър, Поповица, Искра и с. Новаково, Асеновградско. Във фондовете на някои музеи и музейни сбирки на територията на Пловдивска област и столичните музеи се съхраняват още доста паметници, които до днес не са получили достатъчно обществено достояние. Те ще бъдат предмет на по-следващи издирвания. Тук ще се ограничим само с някои от тях, но с достатъчна конкретика както в исторически, така и в археологически план.

Така например през 1958 г. в. с. Дебър (днес квартал на Първомай), намиращ се в южна посока към с. Искра, е намерен оловен печат (Джамбов 1958, 343 – 346). Според автора на публикацията, а и от приложената фотография, е видно, че той е добре запазен. От едната му страна е представен св. Димитър в цял ръст в характерното за светеца-воин облекло. От другата страна е разположен 6-редов надпис, в който е упоменато името на севаста Йоан Кантакузин. Както правилно е отбелязано, тази титла се налага във византийския дворцов церемониал през XI в. и е имала преди всичко първоначално родов характер. По-късно се е давала и на други приближени до императора лица. Възприета е и от българските владетели, каквито примери има немалко. Според издателя, моливдовулът трябва да се свърже с името на византийския император Йоан VI Кантакузин (1347 – 1354 г.).

---

[2] Районът на Буково, Първомайска община, беше предмет на теренни обхождания на две експедиции, ръководени от автора и Елена Божинова през 2006 - 2007 г.

Както се оказва, това не е единственият подобен печат. Посочен е такъв от колекцията на НАМ – София, а напоследък и от територията на средновековното селище при Хисар (Джамбов 2003, 68 – 69). За тях има натрупана вече доста литература. Повечето от изследователите са склонни да датират този род оловни печати в XI – XII в. (Йорданов 1993).

Друг любопитен паметник е надпис-графит върху фрагмент от глинен съд, вероятно питос, открит при изкопни работи през 1973 г. край Първомай (Заимов 1983, 290 – 294). Интересното в него е това, че е двуезичен – на български и на гръцки език. Той е почти изцяло запазен и съдържа според издателя части от I, II и IV стих от глава I на Евангелие от Йоан.

От съдържанието на текста, което тук няма да разглеждаме, и както авторът правилно посочва, вероятно се касае за гробнична находка. Към това навежда не само евангелският текст с кръстния знак в началото, но и практиката такива предмети с функция на гробни “възглавнички” да бъдат поставяни в християнките гробове и особено в гробовете на свещенослужителите.

Авторът привежда като аналогия двуезичния надгробен надпис на Ана от Велики Преслав, на Лазар от Плиска и на Михаил от Солун, датирани в X – XII в. Към тази датировка насочват езиковите и палеографските особености. Разбира се, традицията на поставяне на такива гробни тухлички или керемиди под главите на мъртвците продължава и по-късно, за което съдим от данните на средновековните некрополи. Особено ценен е откритият съвсем наскоро и неизвестен за науката каменен надпис в местността “Малка Драгойна”. Той също е двуезичен – на български и на гръцки. От разчетените на този етап думи и изрази може да се предполага, че съдържанието му е с религиозен характер[3] (обр. 1, 2).

Не случайно се обръща внимание на последните находки. Приблизително по същото време, когато е бил открит първият надпис, авторът на тези редове беше изпратен да извърши оглед на открити архитектурни останки при прокопаването на канал в землището на с. Поповица, все в същия регион. В момента на пристигането ми там, работниците са разкрили и в значителна степен разрушили основите на зидове, изградени от ломени камъни, споени с бял хоросанов разтвор. Тогава не ни беше дадена възможност да проучим основно руините поради срочност на строителните работи. Все пак успяхме да установим частични останки от църковна постройка (Джамбов 1978, 4) (обр. 3, 4).

От църквата при изкопните работи са открити част от абсидната конха и от южния зид. Абсидата е полукръгла отвън и отвътре. Запазените размери са 7,65 м дължина на южния зид и 4,10 м ширина на наоса. Те обаче едва ли са действителните, тъй като постройката не можа да се проучи цялостно. По-важното в случая е установеният прецизен каменен градеж със спойка от бял хоросан. Отвътре зидовете са обмазани с фина мазилка, покрита на места с червена боя, вероятно от цокъла. В насипа също се отриха такива парчета, което дава основание да се предполага, че църквата е била стенописана. Засвидетелстван е и още един интересен факт, който я доближава по план до откритите в последно време църкви край с. Искра в м. “Църквище” и “Св. Атанас” – при с. Новаково (Джамбов, Митрев, Калоферова 2005, 35 – 39; 2002, 507 – 513; 2003, 487 – 493).

От южната страна на абсидата се откроиха основите на четириъгълно помещение. Може да се е допусне, че това е кръщелно помещение или основите на южен кораб. Прецизно е бил оформен и подът на постройката от правоъгълни тухли, споени с бял хоросан.

Според начина на градеж и намерените фрагменти от битова и строителна керамика предположихме, че сградата може да се датира най-общо в периода XI – XIV в. Не е изключено около нея да е съществувал средновековен некропол, какъвто е имало около разкритите по-късно от нас църковни сгради в Искра и Новаково[4].

Направеният кратък ретроспективен анализ на част от известните исторически и археологически податки в близкото и по-далечно минало в посочения район дава сериозни предпоставки за свързването им с новите археологически проучвания през последните няколко години край посочените селища.

Ще поднесем предимно обобщени данни с оглед предварителния характер на съобщението. Те обаче са достатъчно красноречиви и докладвани ежегодно в Секцията по редновековна археология на НАИМ. Още през 2000 г. в м. “Оградището” бяха открити останките от крепост (Джамбов, Митрев, Калоферова 2004, 291 – 294; 2003, 111 – 128).

---

[3] Надписът предстои да бъде публикуван след разчитането му.

[4] Резултатите от разкопките на църквата “Св. Атанас” при с. Новаково не са обнародвани.

Крепостните стени са в руини и на този етап не може точно да се определи техният план. По-важното в случая е, че на най-високата точка в северната ѝ част личат добре останки на църква (обр. 5). Направените проучвания в западната част установиха наличието на притвор и вход с широчина 1,20 м към него от запад. Частично бяха разчистени и основите на северен кораб. Очертанията на абсидата от изток са полукръгли. Вероятно се касае за трикорабна църковна сграда. Приблизително дължината на църквата е 16 м и ширината на наоса 4,20 м. Според откритата керамика може да се предполагат два периода на обитаване на крепостта, а вероятно и на постройката V – VI и XI – XII в. Открит беше и каменен надгробен камък с кръст. Възможно е наличието и на християнски некропол около нея.

В местността "Чакалките" или "Пърженика" също се намират останките от силно разрушена от иманяри постройка, вероятно църковна сграда. Подемният археологически материал е от V – VI и XI – XII в.[5] (обр. 6).

През 2002 г. в м. "Св. Пантелеймон" (св. Пантелей) в землището на с. Искра бяха разкрити основите на друга църковна сграда със значителни размери. Дължината е 23 м, а ширината на наоса – 5,20 м. Дълбочината на абсидата – 4,80 м. Тя е полукръгла отвън и отвътре. Градежът е от ломени камъни на калова спойка, като на места в южния зид се установи и употреба на хоросан. Може да се предполага наличието на странични галерии. Подовата настилка е била от тухли, споени с калов разтвор. В наоса се откри част от дръжката и лезвието на железен меч и 2 бронзови монети от VI в. Откритите фрагменти от керамика се отнасят към ранновизантийската епоха, към което време трябва да отнесем изграждането на църквата. Възможно е тя да е претърпяла по-късно преустройство (Джамбов, Митрев, Калоферова 2002, 507 – 513) (обр. 7).

През 2003 г. на около 150 м южно от "Св. Пантелеймон" попаднахме на основите на друга църковна постройка в местността "Св. Врач". (Джамбов, Митрев, Калоферова 2002, 507 – 513). По план тя е еднокорабна, едноабсидна с притвор. Абсидата е полукръгла отвън и отвътре. Общата дължина на сградата е 23 м и ширина 9,30 м. Зидовете са оформени грижливо от ломени камъни, споени с бял хоросан. Постройката е имала 2 входа – 1 от юг с ширина 1,60 м към притвора и друг от север с ширина 1,80 м – към наоса. Тук строителят е използвал тухли при оформянето на праговете. Ясно се открояват 2 строителни периода – от V – VI и XI – XII в. В абсидното пространство се откри рамо на каменен надгробен кръст и каменна плоча, вероятно от олтарна преграда (обр. 8).

Археологическите проучвания през последните две години доведоха до още по-значими резултати. Бяха открити останките на нови две църковни постройки. Едната в местността "Църквище", западно от "Св. Пантелеймон" и "Св. Врач", а другата в съседното с. Новаково, отстоящо на 8 км от с. Искра (Джамбов, Митрев, Калоферова 35 – 39).

В землището на с. Новаково, Асеновградско, бяха разчистени основите на средновековна църква в местността "Св. Атанас". Тя е с каменен градеж на хоросанова спойка. Църквата е проучена в основни линии като архитектура, но за съжаление само на ниво фундамент, тъй като теренът е бил подравняван за строеж. Нейните размери са 15,80 м, обща дължина и ширина 6,60 м. Представлява еднокорабна, едноабсидна църква, с едноделен скъсен притвор от запад и вход към притвора от юг. Диаметърът на абсидата е 4 м, а дълбочината и 2,20 м. Към северната фасада е бил прилепен параклис със същата конструкция, който е достъпен чрез вход от юг през наоса на основната църква. Параклисът е с размери 5 м дължина и 3,50 м ширина. Църквата е изградена от ломен камък на хоросанова спойка. Параклисът е долепен до северната фасада на храма на фуга, но по всяка вероятност е едновременен с нея. Според начина на градеж и откритите материали църквата може да се датира в XI – XIII в. (обр. 9). Покрай западния ѝ зид се попадна на няколко християнски гроба. Някои от тях са застъпили основите му, което показва, че са по-късни[6]. Основните резултати от проучванията в м. "Църквище" през 2004 – 2005 г. се изразяват в проследяване на планировката на запазените съоръжения. Може да се припомни, че обектът представлява еднокорабна църква с каменна конструкция на хоросанова спойка. Към северната фасада е бил изграден параклис (обр. 9 а - с). Проследиха се и преустройствата, преди всичко в западната половина на църквата и в параклиса, при които надзижданията са на калова спойка. Тези два периода на съществуване се подкрепиха и от керамичния материал и находките и се свързват с XI – XII в. и XIII – XIV в. По-съществени преустройства се наблюдаваха в параклиса, където абсидата бе преградена от запад с дъговидна стена и оформена като съоръжение, наподобяващо баптистерий.

Установените размери на храма са следните: дължината на църквата е 19,20 м, ширина – 5,85

---

[5] При теренно обхождане през 2007 г. бяха открити неизвестни досега основи на крепостни стени и вероятно вход към тях.

[6] Част от погребенията около църквата в с. Новаково и с. Искра са изследвани в НИЕМА при БАН, под ръководството на проф. Й. Йорданов. Данните не са публикувани

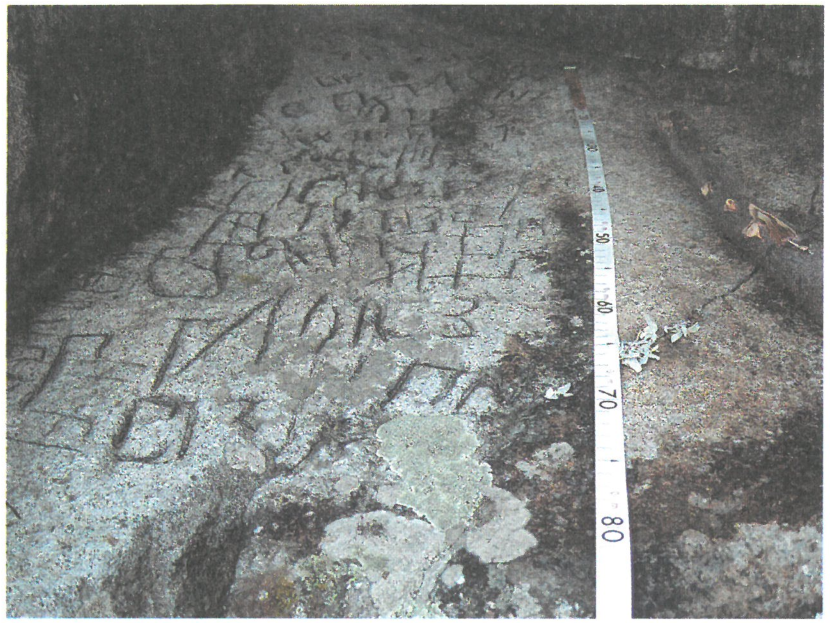

Обр. 1
Fig. 1

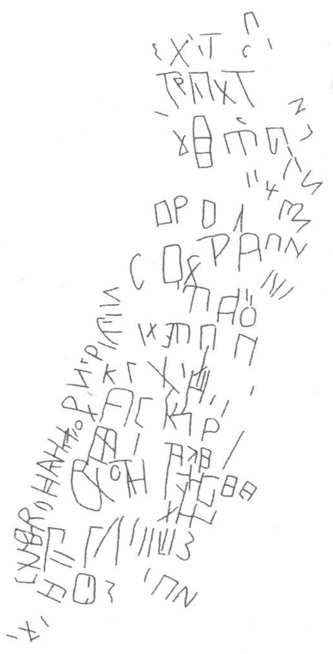

Обр. 2
Fig. 2

Обр. 1 и 2. *Двуезичен каменен надпис от м. Малка Драгойна"*
Fig. 1 and 2. *Stone inscription in two languages from Malka Dragoina Locality*

Обр. 3. *Част от основи на църква край с. Поповица, Пловдивско*

Fig. 3. *Part of the foundations of the church in the vicinity of the village of Popovitsa, Plovdiv region*

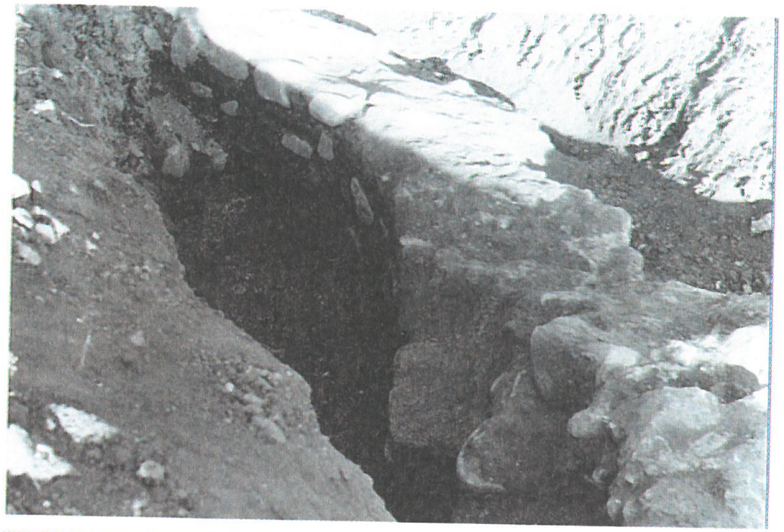

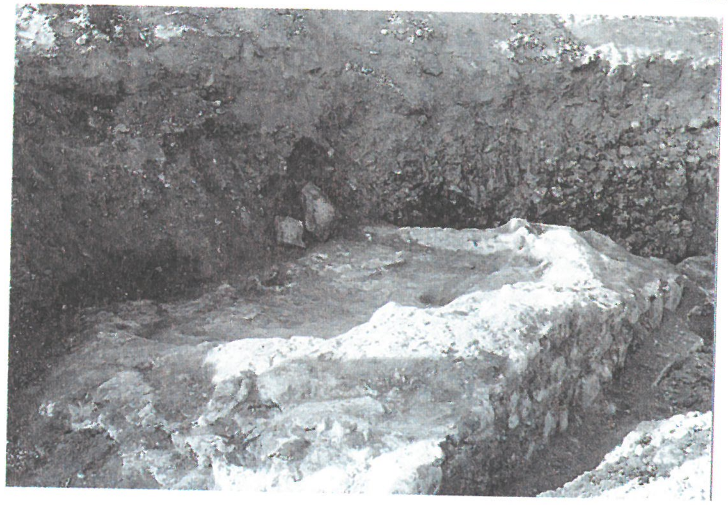

Обр. 4. *Останки от апсидата на църквата край с. Поповица, Пловдивско*

Fig. 4. *Remains of the apse of the church in the vicinity of the village of Popolvitsa, Plovdiv region*

Обр. 5. *Руини от църквата в м. Оградището край с. Искра, Първомайско*

Fig. 5. *Ruins of the church at the Orgadishteto locality in the vicinity of the village of Iskra, Parvomai region*

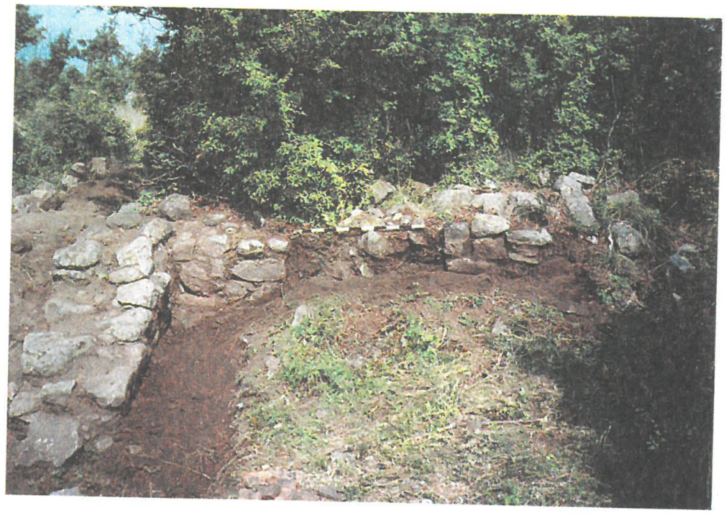

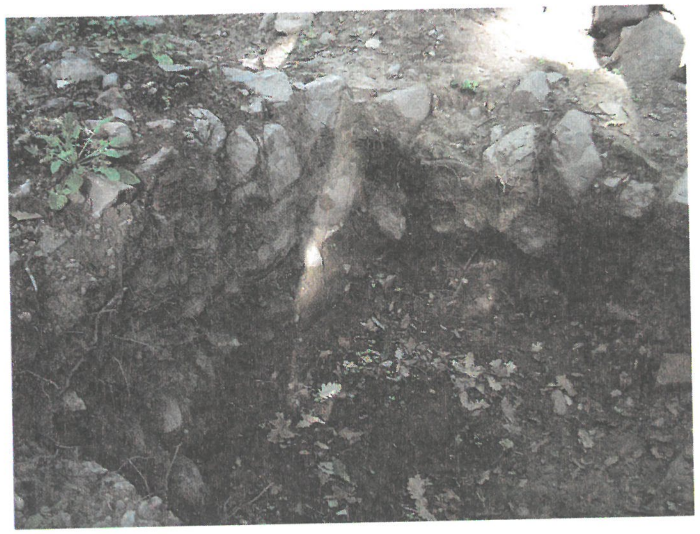

__Обр. 6.__ Руини от църква в м. Чакалките край с. Искра, Първомайско

__Fig. 6.__ Ruins of the vhurch at the Chakalkite locality in the vicinity of the village of Iskra, Parvomai region

__Обр. 7.__ Основи на апсидата на църквата в м. "Св. Панталеймон" край с. Искра, Първомайско

__Fig. 7.__ Foundations of the apse of the church of St. Pantaleimon, in the vicinity of the village of Iskra, Parvomai region

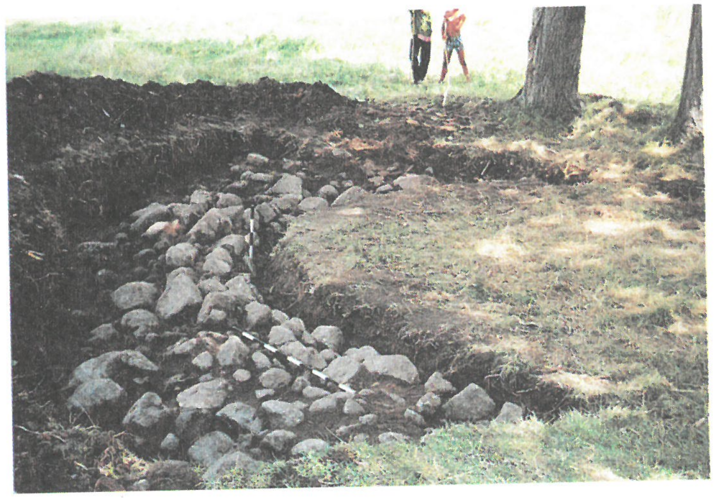

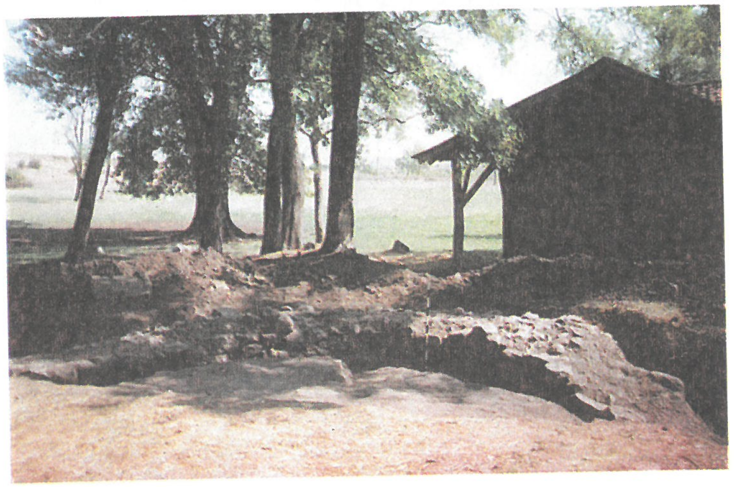

__Обр. 8.__ Руини от църква до съвременния параклис в м. "Св. Врач" край с. Искра, Първомайско

__Fig. 8.__ Ruins of a church adjacent to the contemporary chapel in the Sveti Vrach locality in the vicinity of the village of Iskra, Parvomai region

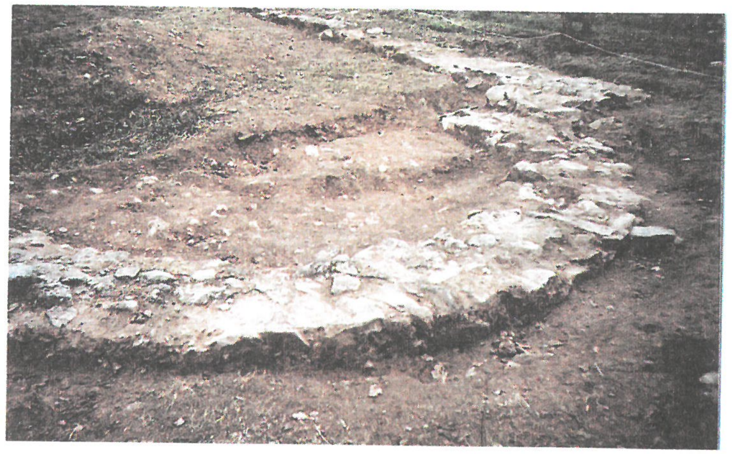

__Обр. 9 b__

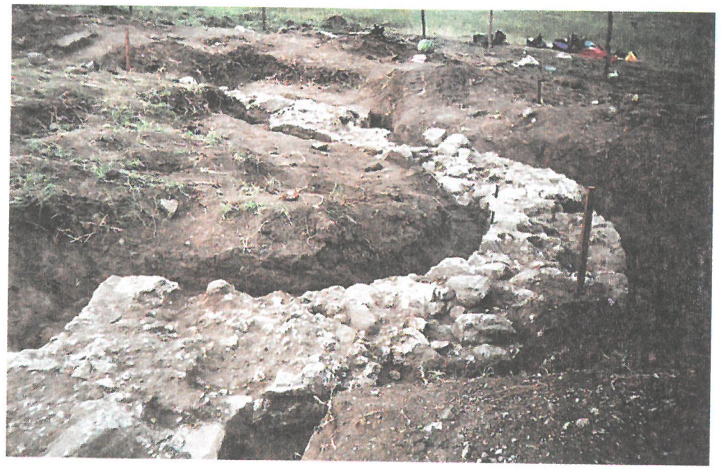

__Обр. 9 c__

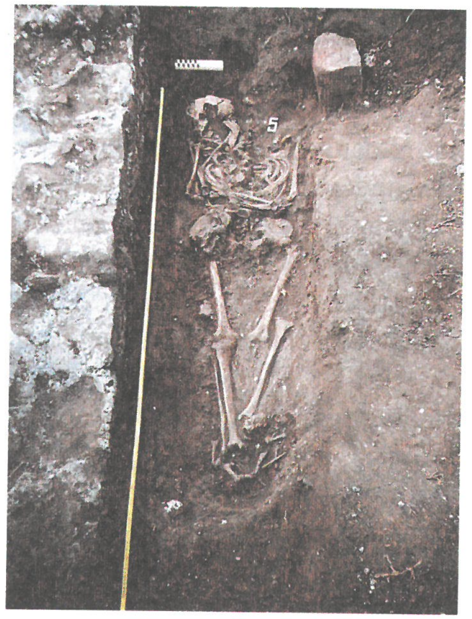

__Обр. 10.__ Гроб в параклиса на църквата в м. "Църквище" при с. Искра, Първомайско

__Fig.10.__ Burial at the chapel of the church in the at the Tsarvishte locality of the village of Iskra, Parvomai region

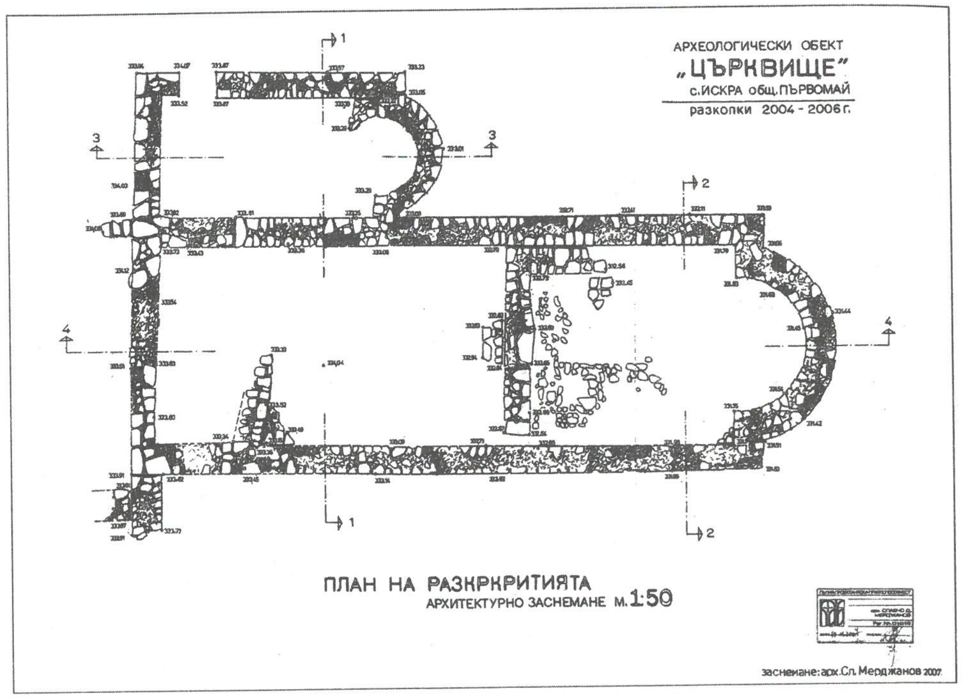

Обр. 9. *Църквата в м. "Църквище при с. Искра, Първомайско:* ***a)*** *общ план;* ***b)*** *и* ***c)*** *изгледи от апсидите на църквата и на параклиса*

Fig. 9. *The church at the Tsarvishte locality at in the vicinity of the village of Iskra, Parvomai region:* ***a)*** *General plan;* ***b)*** *and* ***c)*** *views of the apses of the church and chapel*

м. Дължината на параклиса е 7,80 м, а ширината 4,20 м. Входът към него е бил от север с ширина 1,20 м. Там попаднахме на няколко гроба (обр. 10). Такива се откриха и покрай северния зид на църквата до абсидата. Тъй като към основите на сградата бяха установени следи от друго строителство, твърде възможно е наличието на по-голям, може би и манастирски комплекс. Ако това се окаже вярно, има надежда това да е самата епископска църква (Джамбов, Митрев, Калоферова 35 – 39).

При последните теренни наблюдения в местността "Вакъфа" на площ от десетки декари бяха регистрирани голямо количество битови предмети, разрушени основи от сгради, железни земеделски сечива, монети и др. Сред тях преобладава керамиката, която принадлежи на средновизантийския период XI – XIV в. и е от двата основни типа – битова и сграфито. Очевидно животът тук е бил интензивен и се касае за едно или няколко селища (Джамбов, Митрев, Калоферова 2007, 470 – 471).

Важен доказателствен фактор е и нумизматичният материал. Още през 1938 г. в местността "Хасара" при с. Искра са открити 108 билонови скифата, като преобладават тези на Мануил Комнин (1143 – 1180), Андроник Комнин (1183 – 1185) и Исак II Ангел (1185 – 1195) (Цончев 1960, 206). Към тях трябва да добавим и монетите, открити в наоса на църква в м. "Църквище", също на Мануил Комнин. От съществено значение е голямото монетно съкровище от с. Горнослав, само на няколко километра от посочения район. Припомням, че то се състои от 786 златни византийски монети от същия период. (Джамбов 1961, 1 – 5).

Откритите до момента останки от няколко църковни сгради на голямо селище, вероятно от градски тип, и многобройните находки от различно естество и предназначение са ярко свидетелство за интензивен живот в региона от V – VI в. и най-вече през XI – XII в. Те ни дават основание да предполагаме наличието на един селищен и вероятно епископски комплекс, за което свидетелстват и писмените исторически сведения, надгробните култови паметници и некрополите. Към локализацията на епископията "Буково" в този регион бихме прибавили данни от топонимичен, хидронимичен и антропонимичен характер. Те, заедно с изясняване етническия състав на обитателите, ще намерят своето разрешение в бъдещите изследвания.

* * *

ЛИТЕРАТУРА:

Акабалиев 2007: Г. Акабалиев. Село Искра, 2007, 126

Велков 1933: Ив. Велков. Няколко крепости, селища и светилища из Родопите. – ИИД, XIII, 1933, 180 – 184

ИБГД, III, 1935, 188 – 205

ГИБИ, т. VIII и IX (вж. бел. 9).

Данчева-Василева 1994 – 1995: А. Данчева-Василева. Етнически състав на населението и демографски промени във Филипопол (IV – XIV в.). – ИП, 1994 - 1995, 4, 3 - 24 и пос. лит.

Джамбов, Митрев, Калоферова 2002 – 2003 и сл.: Ив. Джамбов, Г. Митрев, П. Калоферова. Нови проучвания в района на с. Искра, Първомайско. – АОР, 2002 – 2003 и сл.

Джамбов 1958: Хр. Джамбов. Нов оловен печат на Иван Кантакузин. – В: Сб. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 343 – 346

Джамбов, Митрев 1999: Ив. Джамбов, Г. Митрев. Теренни археологически проучвания по долината на Средна Арда 1997 – 1999 г. Предварително съобщение. – НТрПУ,т. 3, кн. 1, 1999, 831 – 833

Джамбов 1961: Хр. Джамбов. Новооткрито съкровище от златни монети при с. Горнослав, Пловдивско. – Археология, 1961, 4, 1 - 5

Джамбов 2003: Ив. Джамбов. Средновековното селище над античния град при Хисар 2003, 68 – 69, обр. 30

Джамбов, 1978: Ив. Джамбов. Новооткрита средновековна църква. – В: В-к Отечествен глас, № 10179, 4 февр. 1978, 4

Джамбов, Митрев, Калоферова 2005: Ив. Джамбов, Г. Митрев, П. Калоферова. Новооткрита църква в района на с. Искра, Първомайско (Предварително съобщение). – В: Сб. Културните текстове на миналото. Текстовете в архитектура и символи. София, 2005, 35 – 39; Археологически проучвания в района на с. Искра, Първомайско (Предварителни резултати). – НТРПУ, т. 40, кн. 1, 2002, 507 – 513;

Културно-историческото наследство в българските земи IV - XIV в. (Мястото на Пловдив и Пловдивско). – НТрПУ “Паисий Хилендарски”, т. 41, кн. 1, 2003, 487 - 493

Джамбов, Митрев, Калоферова 2004: Ив. Джамбов, Г. Митрев, П. Калоферова. Две новооткрити базилики в с. Искра, Пловдивско. – В: Сб. Черно море между Изтока и Запада. Варна. 2004, 291 – 294

Вж. също Нови теренни проучвания в Източните Родопи. – Епохи. 2003, кн. 3 – 4, 111 – 128

Джамбов, Митрев, Калоферова 2002: Ив. Джамбов, Г. Митрев, П. Калоферова. Археологически проучвания в района на с. Искра, Първомайско (Предварителни резултати). – В: НТрПУ “Паисий Хилендарски”, 2002, т. 40, 507 – 513

Джамбов, Митрев, Калоферова 2007: Ив. Джамбов, Г. Митрев, П. Калоферова. Археологически разкопки на обект “Вакъфа” в с. Искра, Община Първомай. – АОР, 2007, 470 – 471

Димитров 1978: Р. Димитров. Драгойна. София, 1978, 190

Заимов 1983: Й. Заимов. Нов старобългарски паметник. Първомайски надпис от XI – XII в. – БЕ, 1983, кн. 4, 290 – 294

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974, 448 – 449

Йорданов 1993: Ив. Йорданов. Печати на преславските владетели. София, 1993

Коледаров 1979: П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. – София, 1979, 25, 44

Миков 1933: В. Миков. Праисторически селища и находки в България. София, 1933, 5; Локализиране на някои изчезнали антични и средновековни селища и крепости в България. – Археология, 1968, № 4, 36

Милтенова 1993: А. Милтенова. По въпроса за превода на византийските пророчества на Лъв VI Мъдри. – В: Сб. в чест на В. Тъпкова. София, 1993

Мутафчиев 1973: П. Мутафчиев. Към църковно-историческата география на Пловдивско. Избрани произведения. Т. II. 1973, 229

Мушмов 1932: Н. Мушмов. – ИАИ, т. VI, 1932, 316

Николова 1993: Б. Николова. Църковна организация в североизточните български земи (971 – XI в.). – В: Сб. в чест на В. Тъпкова. София, 1993, 132

Овчаров, Коджаманова 2003: Н. Овчаров, Д. Коджаманова. Перперикон и околните твърдини през Средновековието. София, 2003, 111

Овчаров,Джамбов,Коджаманова 2002: Н. Овчаров, Ив. Джамбов, Д. Коджаманова. Новооткрит християнски център в Родопите. – В: Сб. Византийско културно наследство и Балканите, 2002, 408 – 412

Петрунова 2007: В. Петрунова. Лютица. – В: Повече от 100 археологически открития в България, София, 2007, 145

Тъпкова 1961: В. Тъпкова. ИБИ (ГИБИ), т. VIII. 1961, 160 – 161;

Тъпкова, 1964: В. Тъпкова. – ИБИ (ГИБИ), 1964. т. IX. 242 – 244 (Превод на епископите, подчинени на Филипополски епархии при император Йоан Цимисхи).

Цончев 1960: Д. Цончев. Колективни находки на монети. – ГПлАМ, 1960, кн. 4, 206 и вж. бел. 6; Вж. също ДА-Пловдив, ф. 1214, 1, а. е. 176, л. 46 - 49; Миналото на Първомайска околия според археологически паметници. – В-к Отечествен глас, 16 ноем. 1956

Шкорпил 1885: К. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885

❖❖❖

ON TH LOCATION OF THE BOUKOVO BISHOPRIC ACCORDING TO HISTORICAL SOURCES AND ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS

Summary

Ivan Djambo

In his paper, the author has set himself the task of attempting to locate the Bishopric of Boukovo well known from sources.

A bishopric established recently in the Eastern Rhodopes are on the one hand a contribution to enriching our knowledge of bishiprics during the Middle Ages, on the other hand it is a logical proof of the direct link between historical information and the results of excavations. The attempt to establish the location of the Boukovo Bishopric is only a modest step in this direction.

The paper contains a brief review of the accumulated historical information and archeological evidence of settlements within the area of the villages of Iskra, Dragoinovo, Boukovo, Novakovo etc. within the municipalities of Parvomai and Assenovgrad region. This

information serves as a sui generic basis. The archeological excavations and observations in the cited territories provide valuable evidence, which is valid as far as the region of Kardzalii and Monchilgrad. Of course the emphasis is on the remains of churches and nectopolises around them. In some cases these settlements had arisen as far back as the Early Christian period (5th – 6th century), and were subsequently rebuilt in the 9th – 14th century. Together with that traces of a number of Medieval settlements were found.

The material serving as proof was numismatic material, inscriptions, seals, etc, finds with historical significance.

Alongside with this the wealth of archaeological material, such as pottery, household objects and the crafts, decorations etc. are particularly significant. Some were found in the course of archaeological excavations, another part is in the museum collection of the village of Iskra. What is essential is that they are described properly and with an exact location.

The paper casts light over the typology of church architecture. Judging from the bi-lingual inscriptions some of which are dated from the 11th – 12th century or within broader limits between the 11th and 14th century, to a certain degree conclusions can be drawn about the ethnic nationality of the local inhabitants.

The coins found are a confirmation, including series of the Byzantine Emperor Manuel Comnenus (1143 – 1180), Andronicus

Comnenus (1183 – 1185) and Issac II Angelus (1185 – 1195).

Studies in the region continue. An overall and fuller examination both of the architectural remains is forthcoming, together with the wealth of movable archeological monuments.

Декемврийски дни на българската средновековна
археология
“Проф. д-р Станчо Ваклинов”

ПРИНОСИ КЪМ БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

Т. VI

Българска академия на науките
Национален археологически институт с музей
Секция за средновековна археология

Първо издание, София, 2009
ISSN 1310 - 7976
ИВРАЙ

Редактор: *Райна Константинова-Петкова*
Преводач: *Васил Атанасов;*
Художник на корицата: *Нина Караманолева*
Предпечат: ИВРАЙ ООД
Печат СИМОЛИНИ’94

ISSN 1310-7976

ПРОПУСКИ И ПЕЧАТНИ ГРЕШКИ
LAPSES

- Сборникът съдържа доклади, изнесени на научна конференция "Декемврийски дни на българската средновековна археология "Проф. д-р Станчо Ваклинов" през 2007 г. в Националния археологически институт с музей на БАН, посветена на 85-годишнината от рождението на ст. н. с. Соня Георгиева
- с. 148, обр. 1 a, b: Фотосите са на кръста от Велики Преслав
  p. 148, fig. 1 a, b: Photos are of the cross from Veliki Preslav
- с. 152, обр. 2 a, b: Фотосите са на кръста от Варна
  p. 152, fig. 2 a, b: Photos are of the cross from Varna
- с. 245, вдясно: Отпечатано ЦъıРЪ. Да се чете ЦѢРЪ
  p. 245, on the right: printed ЦъıРЪ, read ЦѢРЪ
- с. 249, вдясно
  p. 249, on the right

Старобългарският текст да се чете:
Read Old Bulgarian:

1. Според Милюков
   After Miljukov

† СЪИ КР(С)ТЬ ꙋЧИНИЛЪ КОВА -
Л ИѠН(Ъ) ПРИКАЗА ДТИ СВОИ И ЗА Р–
ОДИТЕЛЬ ЄГО И ДАДИ ВЪ СТѢ-
И ГОРѢ А И ѠН МОНАСТИРЪ
ОВОМА ГОРѢ ТЫ И ХРАМ СТАГО
РХІЄРЕА И ЧЮДѠТРСЦА, ХВА НАКО(ВА).

2. Според Пердризе
   After Perdrizet

† СЪИ КР(С)ТЪ ꙋЧИНИЛ ЪКОВА(ЧЬ)
И(ОА)Н И С(Ы)Н К(И)РИКА ЗА Д(ꙋ)ШИ СВОИ И ЗА Р–
ОДИТЕЛ ЄГО ИДАД'И ВЪ С(ВМ)ТѢ
И ГОРѢ АФОНА (НА) МОНАСТИРЪ
СВО(И НА) ГОРѢ ТИ ДОХЕ(А)РА– С(ВМ)Т(А)ГО А–
РХЕРЕА И Ч(ꙋ)ДѠТВ(Ъ)ЧА Х(РИСТО)ВА НЕКО(ЛАЯ).

- с. 250, вляво
  p. 250, on the left
  Старобългарският текст да се чете (според Мединцева):

† СЪИ КР(С)ТЬ ꙋЧИНИЛЪ КОВА(Л)
Ь ИѠ(А)Н ПРИКАЗА (ЗА) Д(ꙋ)ШИ СВО(И)И ЗА Р-
ОДИТЕЛ(Є) ЄГО И ДАД(Є) И ВЪ С(ВМ)ТѢ
И ГОРѢ АѲОН МОНАСТИРЬ
ѠВОМА ГОРѢ ТИ (И)ДЕ Є ХРА(МЪ) С(ВМ)ТОГО А
РХ(И)ЄРЕА И ЧЮДѠТ(В)РЪЧА Х(РИСТО)ВА НЕКО(ВА).